

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

33. AASTAKÄIK 2021 NUMBER 5 (386)

Keelekorralduse äärmised võimalused

Külli Habicht, Tiit Hennoste, Margit Langemets, Peeter Päll, Katrin Hallik, Kadri Vider, Birute Klaas-Lang, Heiki-Jaan Kaalep, Kadri Rahusaar, Urve Pirso, Elis Paemurd 771

Kas keel saab olla “õige” või “vale”: Keeleteadlase vaade

Liina Lindström 780

Normist, tavadest ja vabadusest kolmes vaates

Ilmar Tomusk 783

Eesti keele lõiminguvõimalusi teiste õppeainetega

Kadriliis Rämmann 790

Ühe eesti keele õpetaja argipäev

Taive Murd, Hannamari Soidla 794

Õiguse mõte on sõnast suurem

Helen Kranich 797

Miks mitte sotsialism?

G. A. Cohen 804

Tõlkinud Märt Väljataga

Richard Maacki reis Amuurile

Indrek Jääts 834

Ülestähendusi õiest esitusstiilis. II

Zeami 893

Tõlkinud Margit Juurikas

<i>Arvustus: Barbareid oodates. Albrecht Dihle. Kreeklased ja võõrad.</i> Tlk Jaan Lahe. Kommenteerinud ja järelsõna kirjutanud Mait Kõiv ja Jaan Lahe. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2020. 224 lk.	
	<i>Kaarina Rein</i>923
<i>Jaan Lahe. Sõnum teisest maailmast: Mis on kristluse põhisõnum?</i> Tallinn: Hildegarde Raamat, 2020. 445 lk.	
	<i>Triin Käpp</i>931
Abstracts	934
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXXV	
	<i>Herbert Normann</i>941

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused lk 803, 833, 892, 922, 933:

EKATERINA VELMEZOVA (1973) on lõpetanud Moskva Ülikooli keeleteadlasena 1996. aastal, kaitsnud filosoofiadoktori kraadi 2000 (Venemaa TA), 2005 (Lausanne'i Ülikool) ja 2007 (Toulouse'i Ülikool, habilitatsioon). Töötanud Venemaa Teaduste Akadeemia slavistika instituudis Moskvast 1999–2007, a-st 2000 õpetab Lausanne'i Ülikoolis, a-st 2015 slavistika ja Ida-Euroopa keeleteaduse ajaloo ja epistemoloogia professor.

KEELEKORRALDUSE ÄÄRMISED VÕIMALUSED

Sissejuhatus

Keelepäeva, täpsemalt keelekorralduse teemapäeva mõtte aluseks oli Jaan Kaplinski raamat Eesti, estoranto ja teised keeled (Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 2020). Sellele Akadeemia jaoks arvustajat otsides ja asja edasi-tagasi arutades sügenes allakirjutanutel viljakas kirjavahetus, kust võrsus lõpuks ka seesinase keelepäeva idee, mille tehnilise ja sisulise korraldamise Emakeele Selts eest vedada võttis.

Keelepäeva eesmärgiks seadsime ülevaate saamise võimalikult paljude keelekasutusvaldkondade kogemustest ja ootustest praeguse norme loova keelekorralduse ajal. Soov on ju lahendada vindunud konfliktid ja liikuda sobivaimate keelekorraldusviiside poole ühiskonna sujuvama toimimise heaks. Keelevõime ja keelevaist on inimesele kaasa sündinud ja liigiomane. Mida rohkem on kasvatus ja kooliharidus suunatud selle loomupärase võime ja vaistu arendamisele, seda enam suudetakse igas olukorras järgida keelele seesmiselt omaseid reegleid ja seda väiksem on hirm normide vastu eksida või vastumeelsus nendele alluda.

“Tähtsaim rahvuskultuuriline aare on arenenud ja väärtuslik kirjakeel,” on öelnud Johannes Aavik.¹ Eesti kirjakeel on meie rahvast ühendanud, aga andnud põhjust ka lõpututeks vaidlusteks, milline ta peaks olema. Kirjakeel on taas teelahkmel, nagu oli näiteks Tapa keelepäeva ajal 1908. ja 1978. aastal. Kas normida või soovitada? Millega on normingud põhjendatud? Kuidas võtta arvesse muutusi keelekasutuses?

Emakeele Seltsi ja ajakirja Akadeemia teemapäev “Keelekorralduse äärmised võimalused” 19. veebruaril 2021. aastal Eesti Teaduste Akadeemia saalis ja veebis. Vt salvestust youtu.be/GDmYPjhZVTA.

¹Vt J. Aavik. Aforisme eesti keelest. — Johannes Aavik, *Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika*. Tartu: Noor-Eesti, 1936, lk 428.

Mis osa keelest korraldada ja mida mitte? On aeg arutleda nende küsimuste üle ja otsida keelekorraldusele teoreetilist mudelit.

Toomas Kiho, Paul-Eerik Rummo, Helle Metslang

Külli Habicht: “Keelekorralduse tasakaalukeeled: Soovitaja, hindaja, kasutaja vaatenurk”

Eesti kirjakeelel on viiesaja aasta pikkune kujunemislugu, sh peaaegu 400 aastat kirjakeele arendamist-korraldamist. Tänapäevane keelekorraldus algas 1872. aastal, mil loodi Eesti Kirjameeste Selts. Eesti keelekorraldusel on tugev rahvuskultuuriline taust. Samas on keelekorraldus olnud tsükliline: intensiivsemad etapid on vaheldunud rahulikumatega. Intensiivsemad ajad on olnud näiteks 20. sajandi algus, 1970. aastad, 1990. aastate algus ja ka 21. sajandi alguse keelearutelud. Taustal on ühiskonna keelehoiakud, suhe kirjakeelesse ja selle teadlikku kujundamise, vajadus reageerida ajakohaselt ning samade teemade juurde tagasipöördumise tarve.²

On kaks vastandlikku suhtumist, mille vahel tasakaalu otsida: Johannes Aavik (“Keel on riist, keel on masin”) vs. Jaan Kaplinski (“Keel on iseorganiseeruv süsteem, keel on uurijatest ja korraldajatest targem”).

Praegustes oludes on taas aeg keelekorralduse küsimusi arutada. Keelekorraldus on juba alates 1970. aastatest olnud soovituslik, mitte rangelt ettekirjutav. Põhiline kaalukeel on praegu seega meie endi suhtumine ja valikud õpetades, toimetades, ametnikutööd tehes. Oluline on tunnetada allkeeli ning väljaspool ametlikku ja avalikku valdkonda mitte üle tähtsustada ametlikku normi.

Paar näidet: kasutaja jaoks on aastakümneid liiga keerulised näiteks algustäheortograafia (*Rooma number*, aga *araabia number*), kokkulahekirjutamine (nt muutumatute sõnade reeglid), komareeglid. Normitud kirjakeel on ametliku ja avaliku kasutamise jaoks vajalik, aga suhtumist tuleks ajakohastada ja vaadelda kirjakeelt kui loomulikku variatiivsust sisaldavat keelekuju, mis muutub ühises kasutuses. Keelekorralduse aruteludesse võiks kaasata laiemaid rühmi (õpilased, üliõpilased, õpetajad, toimetajad, ametnikud jt) ning teha pidevat arendustööd keeletasandite kaupa, lähtudes keele tegeliku kasutamise probleemikohta-

²Vt Rein Kull, “Kas kindel või lagundatud kirjakeel?”. — *Keel ja Kirjandus*, 2000, nr 1, lk 1–9; Tiiu Erelt, *Eesti keelekorraldus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.

dest. Kui probleem on püsinud peaaegu sada aastat, on viga ilmselt reeglis, mitte kasutajates.

Väärtustada tuleks tegeliku keelekasutuse jälgimist uurimisteemana, et tugevdada soovitude teaduslikku alust ja süsteemsust, ning tihendada teoreetikute ja praktikute koostööd. Tuleks välja töötada teaduslik mudel, mille abil loomulikku variatiivsust ja muutuste juurdumist hinnata, arvestades nii keelesiseseid kui ka keeleväliseid tegureid. Oluline on eri sihtrühmadele suunatud teavitustöö ja nendelt tagasiside saamine keeleküsimumustes. Mõnus ja tasakaalukalt korraldatud kirjakeel on kasutajate nägu.

Tiit Hennoste: “Allkeelte allutamine ja mäss”

Iga keel elab allkeeltena, mille hulka kuuluvad kirjakeel, kasutajakeskselt määratletud murded ja kasutusekeskselt määratletud registrid (ajakirjandus, asjaajamine, teadus jm). Need kolm kogumit kombineeruvad omavahel. Nii on kirjakeel määratletud kui normingute kogum, aga teisalt on ta ka sotsiaalmurre, sest seda valdab kindlate sotsiaalsete omadustega inimrühm, ning register, sest ta on kasutatav ja nõutav ainult kindlates situatsioonides.

1970. aastateks eesti keeles kujunenud olukorra olulised jooned võtab kokku Huno Rätsep saatesõnas kogumikule *Kirjakeele teataja 1976–1983*:³ murded on tasandumas; kasutusel on suuline argikeel, milles on kohamurrete jooni, kirjakeelelähedust ja oma tunnuste kujunemist; kirjakeel on kujunemas haritlaskonna keelest rahva enami ku omaks; kirjakeele ala laienemine on kiirendanud funktsionaalstiilide (= registrite) kujunemist ning sõnavõtnud kassikulla, kantseliidi ja pärabaroki üle näitavad stiilierinevusi.

Tegelikus keele-elus oli 1970. aastate alguseks saanud kirjakeelest ainuvalitseja. Kirjakeel oli rangete normingute kogu ja nii keelekorraldajad kui ka aktiivsed kasutajad leidsid igal pool andestamatuid vigu. Ilus keel ei tähendanud enam ilusat keelt Aaviku mõttes, vaid nimelt kirjakeele normingute järgimist. Kirjakeelt vaadati kui kogu keele sünonüümi ja argikeelt kui selle normilõdvemat ja lohakamat kuju.

Aga mässu seemned olid idanemas. Diskussioonid olid alanud juba 1962–1963.⁴ Mässu vallandajaks sai ÕS 1976. Eri väljaannetes kirjutasiid Henno Rajandi, Joel Sang, Mati Hint jt. *Keeles ja Kirjanduses*

³Vt *Kirjakeele teataja 1976–1983: Õigekeelsuskomisjoni otsused*. Koostanud Tiiu Erelt ja Henn Saari. Tallinn: Valgus, 1985, lk 5.

⁴Vt Udo Uiho, “Peamiselt tausta”. — *Keel ja Kirjandus* 1984, nr 6, lk 327–335.

toimus pikk ringküsitlus. Ülikooli peahoones pidas eesti keele ring J. V. Veski auditooriumis koosolekuid. Tipp saabus Tapa keelepäeval 19. oktoobril 1978 Tapa keskkooli puupüsti täis suures saalis. Keelepäeva põhikorraldaja oli Joel Sang. Keele-ettekannetega esinesid *Keele ja Kirjanduse* toimetaja Joel Sang (“Eesti keelekorralduse kogemused”), üliõpilased Tiit Hennoste (“Kuidas lihtsustada eesti ortograafiat, ennekõike suur ja väike algustäht”) ja Udo Uiibo (“Kuidas lihtsustada eesti morfoloogiat, ennekõike paralleelvormid”). Lõpetas Hando Runnel (“Kellele kuulub keel”). Ettekandeid kommenteeris Henn Saari.

Tagantjärele vaadates ei olnud seal midagi üli-radikaalset. Me ei kaatsenud lõpetada suure algustähe kasutamist ega kirjutada kõiki sõnu lahku. Oluline oli vastuhakk bürokraatlikule ülereguleerimisele ja olulisim paistis hoopis Runneli rahvusmeelsust kuulutav lugu, milles pandi kolmainuseks kokku rahvus, keel ja riik.⁵

Järelepesu toimus 1978–1983. Keelepäeva olulisim mõju oli selles, et Huno Rätsepa juhtimisel hakati kirjakeele muutustest rahulikumalt rääkima. Muutus õigekeelsuskomisjoni koosseis, uuriti sõnade tegeliku käänamist (Jaak Peebo uuris *muuseum*-tüüpi sõnade käänamist, Mati Hint *ne/s*-sõnade käänamist). Suuresti tegeldi morfoloogiaga.⁶

1978. aastal avaldas Henno Rajandi loo “Pärabarokk”,⁷ milles tõi esile plätuva, lobiseva p(l)ärabaroki tunnused. Näiteks sellised: Kui sul pole midagi öelda, siis ütle ikka. Kui sõnamisel-lausumisel on tavaline ja vähem tavaline variant, vali veel ebatavalisem. Ühe sõna asemel kasuta alati kaht või parem kohe nelja. Ära ütle “Naine võttis maast suure kartuli”. Ütle “Õrnõbluke naisekämmal kaapas pühast maamullast määratu mugula”. Jne. On kerge selles ära tunda Jaan Krossi ja Henn Saarit, aga ka teatud osa tollasest ajakirjandusest.⁸

⁵Vt “Hando Runnel keelest”. — *Horisont* 1979, nr 12, lk 14–16; H. Runnel, “Kellele kuulub keel?: Kõne Tapa keelepäeval”. — Hando Runnel, *Jooksu pealt suudeldud*. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 84–92.

⁶Vt Tiiu Erelt, “Keelekorralduse ja -õpetuse komisjon 1979”. — *Emakeele Seltsi aastaraamat 46/2000*. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2001, lk 88–115; Tiiu Erelt, “Huno Rätsep keelekorralduses”. — *Emakeele Seltsi aastaraamat 53/2007*. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2008, lk 222–232.

⁷Vt *Sirp ja Vasar*, 15. detsember 1978; H. Rajandi, “Pärabarokk”. — Henno Rajandi, *Tõlkija teekond*. Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 161–163.

⁸Vt Lehte Hainsalu reportaaži külaskäigust Krosside poole “Tere õhtust, kuidas elate”. — *Edasi*, 30. november 1975.

1983. aastal avaldas Jaan Kaplinski artikli “Eesti ja estoranto keele võrdluseks”⁹ ja tõi käibesse uue mõiste. Estoranto on võõrastele eeskujudele toetumine ja oma rahvakeele mittearvestamine. Estorantistide töötatud maa on kokku-lahkukirjutamine, suur ja väike algustäht, pisieristuste ja tuletiste väljamõtlemine. Ja nende tegevuse tulemuseks on suurtes asjades süsteemitu ja pisiasjades pedantne, logistlikult ülekorraldatud keel.

Margit Langemets, Peeter Päll: “ÕSi võimalused”

Eestis (ja Põhjamaades) on keelekorraldus kirjakeele teadlik arendamine, stabiliseerimine, rikastamine ja ajakohastamine. Eesti keelekorralduse keskne väljund on ÕS, kuid see ei kata kõike, mh tekstita-sandit (selge keel jm). ÕSi alusküsimused on järgmised: mis on kirjakeel (mida me arendame); mida saab korraldada ja mida mitte (kui palju me suudame mõjutada tegelikku keelekasutust); ehk: millised on ÕSi võimalused?

Õigekeelsussõnaraamat on aja jooksul alates ÕSist 1918 kuni ÕSini ühendsõnastiku osana väga palju muutunud. Ühendsõnastikku täiendatakse pidevalt uute sõnade ja uute tähendustega, toetudes korrapäraselt uuendatavale tekstide ühendkorpusele. Kuigi korpused on ilukirjandust vähem kui ajakirjandust, on ühendkorpus siiski parim allikas, mille põhjal on võimalik hinnata normingute ja soovitude kestmist tegelikus keelekasutuses. Võiks olla ühiskondlik kokkulepe, millal standardset kirja-keelt kasutame. Normi suhtes tuleb olla paindlik. Keeles on objektiivsed normid alati olemas olnud.

Katrin Hallik: “Selge keel — sõnast sõnumini”

Riik peab rääkima inimesega nii, et inimene sõnumi sisust aru saab. Ametnik on seaduse tõlgendaja, kes peab edastama selge sõnumi. Vastus võib olla juriidiliselt korrektne, aga selles läheb arusaadav sisu tih-tipeale kaotsi. Näiteks noormeeeste sõjaväekutse ei peaks sisaldama seadusesätteid, sest see võib olla hirmutav. Oluline on rääkida sõnumi saaja (lapse, noore, seniiori) keeles ning väljenduda lihtsalt, selgelt ja võimaluse korral visuaalselt. Oluline on tekst liigendada, tõsta tähtsad punktid esile. Ametnik hakkab selgele sõnumile rõhku panema siis, kui organisatsiooni juhtkond selle teema süsteemselt käsile võtab.

⁹Vt *Sirp ja Vasar*, 5. august 1983.

Kadri Vider: “Inimene saab massina vasta küll, aga miks ta peaks?”

Keeletehnoloogia pidev provokatsioon minu jaoks johtub sellest samast rahvanaljandi tsitaadist, mida memmeke nentis kirikus orelist salmiga maha jäädes: “Ega inimene massina vasta saa!” Aga äkki ikka saab? Ja kui saab, siis milles? Masin ei mõista tähendust ja selle mitmesust!

Inimkeel on suhtlusvahend, kuid nii palju, kui on suhtlejaid, on ka arvutuslikult võimalikke variante keele esinemiseks. Mida sa siin korraldad? Tehnoloogiaga seoses on veel järgmised filosoofilised küsimused: Mis keeles suhtleb sinuga arvuti? Või suhtled sina arvutiga?

2012. aastal löid keeletehnoloogid reegleid, mida masin pidi keeletöötluses arvestama. Appi tulid juba ka statistilised meetodid, mis arvestasid esinemissagedust ja tõenäosust, leides inimesest paremini keelelisi seaduspärasid, mida sai reegliteks kirjutada.

Reeglite kirjutamisele aitas keelekorraldus oluliselt kaasa: kui oli määratud käänd- või pöördkond, sai masin hõlpsasti analüüsida või genereerida sõnavorme. Teiselt poolt aitab loll masin avastada keelekorralduse ebajärjekindlust või segasust, oletades näiteks talle tundmatuid sõnavorme analüüsides analoogia põhjal ja osutades sel moel, et kasutajate keeletaju arvab järjekindlalt teisiti.

Ka masintõlge alustas juba 1950. aastatel reeglitest, lisades arvutusvõimsuse kasvades uuel sajandil statistilised meetodid. Ikkagi mängisid masinatega inimesed, kes otsustasid, milliseid sagedusi ja tõenäosusi arvesse võtta ja milliseid mitte. Enam ei ole aga keeletöötluses inimeste loodud reeglite ajad, isegi lihtne statistiline sageduseelis ei loe. Nüüd on tehistaiplike närvivõrkude aeg.

Hea uudis on see, et keelekasutuse variatiivsust ja seaduspärasid selle sees tuvastab masin inimesest paremini, sest tal on suurem arvutamisvõimekus ja -jõudlus.

Halb uudis on aga see, et tehistaiplikud närvivõrgud toimivad musta kasti põhimõttel, inimene ei saa neid sisemiselt kontrollida ega ka väliselt, sisendit muutes. Inimesel tegelikult ei ole väljundi üle kontrolli. Närvivõrkude jaoks pole aga vahet, mis keel on, kui tal on piisavalt sisendit ühes või teises keeles. Nii on ka ametlik või kõnekeelne stiil masina jaoks lihtsalt masintõlkeülesanne.

Täiesti esimesi samme astub närvivõrkudel põhinev grammatika-korrektor. Minu pealkirja püüdis ta korrektsemaks teha, mõistmata siiski sõnade tähendust ja tõlgendades omamoodi n-ö kirjakeelest erinevaid vorme (“Inimene saab massina vasta küll, aga miks ta peaks?”).

Seminari teemapealkirja juurde tagasi tulles meenus mulle aga 2008. aastal *Sirpi* kirjutatud artikkel Johannes Aavikust kui Eesti esimesest keeletehnoloogist.¹⁰ Johannes Aavik oli ka osav keeleuuenduse mainekujundaja, levitades oma aateid ja vaateid tõlgitud menükirjanduse abiga, viies keeleuuenduse massidesse ja korraldades sellega keelt. Seega: inimene saab massina vasta, korraldada keelt seda massiivselt tootes ja kasutades, et masin saaks õppida!

Masin õpib massi pealt. Veebitekstid on enamasti toimetamata. Häda on selles, et keelekasutus veebis on väga mitmekesine. Kui me tahame, et masin õpiks korraldatud keelest, siis on vaja kuidagi eristada toimetatud veebitekstid toimetamata tekstidest.

Birute Klaas-Lang: “Keelekorraldus aitab keele kasutajaid”

On oluline, et keeleasjad on ühiskonnas tähelepanu all. Kaks vastandlikku vaadet on pörkunud: 1) liberaalne vaade: igaühel on õigus kasutada keelt sel viisil, nagu ta ise soovib; 2) konservatiivne vaade: keel peab olema rangelt normitud. Standardne kirjakeel on vaid üks keeleregistritest. Keeleõppes me ei pääse küsimusest, kuidas õigesti väljenduda. Näiteks Leedus on aktuaalne debatt, kus vastamisi kaks suunda keelekorralduses: konservatiivne tiib peab leedu keelt rahvuskehandi tugi-sambaks, mille kasutamist tuleks jäigalt reguleerida. Seevastu liberaalne suund kutsub üles lähtuma rohkem tegelikust keelekasutusest. Oluline on mõelda, kuivõrd keelekorraldus tugineb nüüdisaegsetel teadmistel põhinevatele teadusuuringutele. Keel pole eksponaat. Keelekorralduse abil tuleb aidata keele kasutajaid.

Heiki-Jaan Kaalep: “Sõnamuutmise norming ja keeletaju”

Pole midagi üllatavat selles, et norming ei lange päris kokku inimeste keeletajuga — taju muutub ja keel ühes sellega. Et normingu kehtestajad saaksid seda kohandada muutunud tajuga, on neil tarvis teada, milline see tajule vastav keel ikkagi päriselt on. Keeleuurijal on seega vaja näha niisugust keelt, mida normi jõustajad pole mõjutanud. Sellist keelt leida polegi niisama lihtne, isegi veebifoorumites esineb spontaanset keeletoimetamist.

Keeletaju avaldumist võib näha normingust hälbivates n-ö vigades ja ebaühtluses. Kõige informatiivsemad on harva esinevad sõnad, sest

¹⁰Vt Kadri Vider, “Eesti esimene keeletehnoloog Johannes Aavik”. — *Sirp*, 28. märts 2008, www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/eesi-esimene-keeletehnoloog-johannes-aavik. *Toim.*

keelesüsteem avaldub nende kaudu. Erandite õppimine ei aita keeletaju, seetõttu erandliku sõnamuutmisviisi pealesurumine norminguga on keeleõppele kahjulik, kuigi erandite tundmine jätab kõnelejust mulje kui haritud inimesest.

Eesti keeles on just nii palju sõnu, kui lugude jutustamiseks ja kirjutamiseks on vaja; vajaduse korral tehakse sõnu käigu pealt juurde. Kõigi sõnade käänamist polegi võimalik ära õppida, vaid käänamisviis valitakse sõna välise kuju põhjal. Selline käänamine tundub ka loomulik (nt *äpp* : *äpi*, mitte *äpp* : *äpu* või *äpp* : *äpa*).

Kadri Rahusaar: “Kuidas kirjastuses toimetatakse”

Toimetajad võetakse kirjastusse tööle proovitöö alusel. Kontrollitakse, kas toimetaja teab sõnade tähenduserisusi (nt sõnade *käsitleva/käsitsema/käsitama* puhul). Hea toimetaja tunneb tekstis ära need kohad, kus kahelda ja kontrollida. Koolibri kirjastuse n-õ portfellis on: 1) eesti autorite looming, kus autorid on üldjuhul väga tundlikud ega lase oma tekste väga toimetada, ent toimetaja annab siiski suurt lisaväärtust; 2) aimekirjandus, mille puhul on tähtis terminoloogia ühtsus ja tehakse palju terminiettepanekuid; 3) tõlkekirjandus — nt murdekeele tõlkimisel peab tõlkija välja mõtlema täiesti uue lähenemise; 4) lasteraamatud, kus on iga sõna väga tähtis, et anda autori mõte võimalikult täpselt edasi; 5) õppekirjandus, mis on äärmiselt oluline žanr, see lähtub õppekavast ja peab olema veatu, õppekirjanduse autoritele esitatakse eriti kõrgeid nõudeid.

Urve Pirs: “Toimetaja vaade keelekorraldusele”

Riigikontrollis, kus töötab kaks toimetajat, pööratakse tekstide sõnastamisele suurt tähelepanu. Toimetaja töö sisu on ennekõike tekstide lugemine ja loetu analüüs, toimetaja peab tooma tekstis välja prima, peegeldama autorile tema mõtteid, tihendama teksti. Selle töö tulemuseks on ladus, kergesti mõistetav tekst. Toimetaja järgib oma töös kirjakeele normi ning on muu hulgas ka selge keele asjatundja. Keelekorraldus annab toimetajale teatava raami, mille sees tegutseda. See raam loob turvalise töökeskkonna, annab kindlustunde, kuid samas võib mõnes olukorras osutada ka takistuseks. Keeletoimetajad unistavad n-õ ühest värvast, kust oma töös abi ja nõu leida — loodetavasti kujuneb selliseks Sõnaveeb. Keelekorralduselt oodatakse ka kiiret reageerimist, näiteks juhul, kui üldisesse kasutusse tulevad uued sõnad. On tervitatav, et Eesti Keele Instituut on asunud sõnatähenduste norminguid-soovitusi läbi vaatama ja ajakohastama.

Elis Paemurd: “Eurotõlkija valikud ja võimalused”

Tõlkimine on üks osa demokraatiast. Tõlkimise õiguslik alus on Euroopa Liidu (EL) toimimise leping. Selles on öeldud, et igal ELi kodanikul peab olema võimalus pöörduda ELi mis tahes asutuse poole ükskõik millises ELi ametlikus keeles ning saada ka vastus selles keeles. Nõukogu määruses nr 1/58 on öeldud, et määrused ja muud üldkohaldatavad dokumendid koostatakse ELi ametlikes keeltes, mida praeguseks on 24, sh eesti keel, mis sai ametlikuks keeleks Eesti liitumisel ELiga 2004. aastal. Seega on tõlkimine ELi õigusloome osa.

Oma tõlkeüksused on kõigil suurematel ELi institutsioonidel, neist suurim Euroopa Komisjonis. Kokku töötab ELi asutustes ligikaudu 4000 tõlkijat ja 1000 tõlki. Eesti tõlkijaid on neljas suuremas institutsioonis — komisjonis, nõukogus, parlamendis ja kohtus — kokku 128, tõlke 20. Enim tõlkijaid on komisjonis — 55, tõlke 12.

Euroopa Liidus on 24 ametlikku keelt ning kõik tõlked on õigusjõu poolest võrdsed. Enamik õigusakte koostatakse siiski inglise keelele (85%), prantsuse ja saksa keeles vaid ligikaudu 2%. Aastatega on inglise keele osatähtsus üha enam suurenenud. Inglise keel on komisjonis peamine dokumentide koostamise keel, sest enamiku ametnike jaoks on see esimene võõrkeel.

Euroopa Komisjoni kirjaliku tõlke peadirektoraadi (DGT) tõlketoodang oli 2020. aastal 2,3 miljonit lehekülge. Need on peamiselt õigusaktid, kommunikatsioonimaterjalid, veebisisu. Terminitöö on ELi institutsioonide tõlketeenistuste igapäevatöö tähtis osa ning selle tulemusena jõuab terminibaasi LATE igal aastal tuhandeid eestikeelseid termineid. Nõuded seavad ka piiranguid. Terminimuudatusi on keeruline teha, sest terminid tulenevad alusdokumentidest, mis on varem tõlgitud. Õigusakti tõlkes peab lausete arv olema sama kui originaalis. Oluline on teksti autori taotlus, tõlge peab olema originaaltruu. Näiteks prantsuse keeles on palju sõnavahtu, mis eesti keeles tundub liigne. Ka algteksti kvaliteet võib olla kehv, sest teksti autor pole kirjutanud teksti oma emakeeles. Tõlkimise automatiseerimine kiirendab küll tööd, kuid kätkeb ka teatavaid ohte. Näiteks on vigu raskem märgata ning piirid tekstiliikidele omaste stiilivarjundite vahel võivad hägustuda. Õigusakti stiil ei sobi pressiteatesse ja vastupidi. Kokkuvõttes lasub tõlkijal suur vastutus, sest oma tööga loovad nad keelt iga päev üha uuesti ja uuesti.

KAS KEEL SAAB OLLA “ÕIGE” VÕI “VALE”: KEELETEADLASE VAADE

Liina Lindström

Keelekorraldus on rakenduslik distsipliin, mis on seotud ennekõike kirjakeele kasutusnormide määratlemisega ühiskonnas: millised võimalikud keelelised vahendid on need, mida me kokkulepitult kasutame kirjakeeles, ning millised on need, mida me mingil põhjusel sobivaks ei pea.

Eesti keelekorraldus on sündinud 20. sajandi algul, mil Eesti keeleline olukord erines oluliselt tänapäevast: keeleline varieeruvus oli üüratult suurem, sest täies elujõus olid kohamurded, laialdaselt (eriti linnades) oli levinud mitmekeelsus ning eesti keeles kajastus teiste kohalike keelte, eriti saksa keele tugev mõju.¹¹ Samal ajal ei olnud eesti keel veel kujunenud haritlas- ja teaduskeeleks, mistõttu puudu oli nii kultuuriga, riigiga kui ka oskuskeelega seotud sõnavarast. Sestap on arusaadav, miks eesti keelekorraldus tegeles 20. sajandi algul ennekõike võõrmõjude, eriti saksa mõjude vähendamisega (näiteks Johannes Aaviku tegevus), haritlaskeele ja oskuskeele arendamisega (viimasega eriti Johannes Voldemar Veski), aga ka murdelise varieeruvuse alusel ühtse kirjakeele vormi tekitamisega. Need suunad ja selle käigus välja kujunenud arusaamad kirjakeelest jäid valdavaks ka hilisematel perioodidel. Järgnevalt püüan sõnastada keelekorraldusega seotud põhiprobleemid tänapäeval keeleteadlase vaatevinklist.

Keelekorraldus vähendab keele varieeruvust ning keelelist mitmekesisust. Iga otsus, mida keelekorraldus teeb, tõstab esile mingeid võimalikke keelelisi valikuid ning tõrjub teisi, ent sageli pole üldse selge, millel need eelistused põhinevad ning kas ja millega nad on põhjendatud. Näiteks mille põhjal saame öelda, et *autosi* on halvem kui *autosid* ja miks? Si-lõpuline mitmuse osastav (nagu *autosi*) on põhjajaeesti murderühmas küllalt laialt

¹¹Vt nt Raimo Raag, *Talurahva keelest riigikeeleks*. Tartu: Atlex, 2008.

maa-alal levinud variant,¹² mis on jõudnud otsapidi ka tänapäeva normeerimata keelekasutusse.¹³ Miks see siis meile ei sobi?

Juba selle näite põhjal võime öelda, et keelekorraldus on aja jooksul vähendanud aktsepteeritavate keelendite hulka ja selle kaudu keelelist mitmekesisust.¹⁴ Asi ei puuduta aga mitte ainult üksikuid keelendeid. Suuresti eesti keelekorralduse ja laiemalt keelepoliitika tõttu oleme tegelikult kaotanud elujõulised mured ning lõunaeesti keele variandid: võru-seto keelealal on näiteks toimunud ulatuslik keelevahetus, mille põhjused on kohaliku keele viletsas positsioonis ja tõrjumises avalikust kasutusest eriti nõukogude ajal normeeritud kirjakeelt ainuvõimalikuks keelevariandiks pidades. Vanemad tegid praktilisi valikuid, et saada lahsti murdestigmast ning pakkuda oma lastele parimat tulevikku — hakkasid nendega rääkima kirjakeelt.

Keelekorraldus vähendab ka muud varieerumist: vähendab kunstlikult keelevormide, sõnade, lausekonstruktsioonide arsenalit, mis loomulikus keelekasutuses tarvilusel on. Varieerumine on aga elusa, toimiva keele lahutamatu osa.

Keelekorralduses on puudu teaduslikust lähenemisest. Väike ühiskond on võimaldanud väikesel seltskonnal väga suurel määral mõjutada keelekorraldust ja teha kohati lausa jaburaid keelelisi eksperimente, meenutagem kas või Johannes Aaviku keeleuudenduse mitmeid ettepanekuid. Ka hilisemal ajal on nii mõnegi keelekorraldusliku otsuse taga olnud kellegi maitse-eelistus.

Teisalt on teada, et keelenormid tekitavad segadust ning on raskesti omandatavad, kui need loomulikust keeletunnetusest märkimisväärselt lahknevad. Tõhus keelekorraldus on selline, mis on võimalikult lähedane inimeste tegelikule, loomuliku-

¹²Vt nt Jüri Viikberg, *Eesti murrete grammatika*. (Eesti keele varamu VIII.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020.

¹³Vt Ann Metslang, "Osastava käände vormide kasutamisest eesti kirjakeeles". — *Keel ja Kirjandus* 2013, nr 7, lk 507–520.

¹⁴Vt ka Petar Kehayov, "Keelesurm ja maailma keeleline mitmekesisus". — *Horisont* 2020, nr 6, lk 14–17.

le keelekasutusele.¹⁵ Põhjendamata, kellegi isiklikust eelistusest sündinud keelenormid on püsinud käibel aastakümneid ning tekitanud probleeme paljudele õppijate põlvkondadele. Heaks näiteks on paronüümid, näiteks *järgi-järele*, mida on alates 1930. aastast püütud eristada tähenduse alusel, ent seni pole see eesti kirjakeeles päriselt kanda kinnitanud, s.t inimesed pole seda ära õppinud. Sarnaseid kunstlikult loodud tähenduseristusi on aja jooksul tehtud omajagu.¹⁶ Põhjuseks ilmselt asjaolu, et loomulikus keelekasutuses puudub eristuse tegemiseks tunnetuslik alus, s.t siin erineb keelekorralduslik norm keelesüsteemi loomulikust, siseemisest normist. Olukord on saanud püsida seetõttu, et keelekorraldajate ja -teadlaste huvid on käinud eri radu pidi ning sisuliselt puuduvad uuringud keelenormi ja tegeliku keelekasutuse vahet kohta. Ulatuslike keelekollektsoonide (korpuste) abil on meil nüüdseks olemas esinduslik kogus tänapäevaseid tekste, mis võimaldavad tegelikku keelekasutust uurida.

Peaaegu üldse pole ka uuritud, mil määral tavalistele keelekasutajatele, kes pole õpetajad ega keeleteimetajad, normist häälbimine korda läheb ning mis sorti keelevead neid üldse häirivad.¹⁷ Teaduspõhine lähenemine aitab teha palju põhjendatumaid valikuid normide osas.

Keelekorraldus mõjutab meie elu väga suurel määral. Keelekorraldusel on meie elus väga suur roll: näiteks gümnaasiumi lõpetamisel otsustatakse noore inimese tulevik suuresti selle alusel, kui hästi ta on normikeele ära õppinud ning kui standardselt suudab kirjutada (nii sisu kui vormi mõttes). Gümnaasiumi viimase aasta ettevalmistus emakeele riigieksamiks hõlmab suuresti õigekirjadrilli. Sellegipoolest leiavad ülikooli astuvad noored paha tihti, et mingid osad eesti kirjakeele normist on keerulised (näi-

¹⁵Vt ka Peeter Päll, "Pilk eesti kirjakeele korraldamise sajandile ja tänapäevale". — *Keel ja Kirjandus* 2019, nr 1–2, lk 107–111.

¹⁶Vt nt *õigesti-õieti* tähenduse eristamise kohta "EKI keelekool: kuidas me õieti räägime?", *Postimees*, 20. märts 2021.

¹⁷Selle kohta on tehtud mõni bakalaureusetöö Tartu Ülikoolis; vt ka Riin Senkel, "Keelevigade roll suhtumise kujundamisel teksti autorisse". — *Oma Keel* 2016, nr 2, lk 42–47.

teks kirjavahemärkide kasutamine või sõnade kokku-lahku kirjutamise põhimõtted). Eriti keeruline on see neile, kes tulevad väljastpoolt eesti koolisüsteemi — näiteks need, kes on hariduse saanud välismaal. Vaatamata nende eesti päritolule ja eesti keele heale oskusele võib nende sisenemine suurepärase kirjaliku eesti keele oskust nõudvatesse valdkondadesse olla väga vaevaline.

Seepärast arvan, et eesti keelekorraldus vajab läbimõtlemit ja mõtestamist, et ellu jääda tänapäeva üleilmastuva maailma tingimustes. Võimalik, et probleem ei ole mitte keelekorralduses endas, vaid selles, kuidas ühiskonnas on harjutud sellesse suhtuma. Keel ei peaks olema mitte “õige” või “vale”, vaid paremini või halvemini sobiv mingis olukorras kerkivate suhtluseesmärkide täitmiseks.

Eesti keel ei peaks olema mitte raske, vaevaline ja vesikiviks kaelas, vaid mõnus, hubane ja lihtne. Ja seda ka kirjalikus vormis ning noore, alles koolipingis oleva põlvkonna jaoks, sest nende valikutest sõltub eesti keele tulevik.

NORMIST, TAVADEST JA VABADUSEST KOLMES VAATES

Ilmar Tomusk

Kõigepealt ametniku vaade. Keeleseaduse § 4 lg 1 ütleb, et ametlik keelekasutus peab vastama kirjakeele normile. Ametlik on riigi ja kohaliku omavalitsuse asutuste, notari, kohtutäituri ja vandetõlgi või muu avaliku halduse ülesandeid täitma volitatud asutuse, kogu või isiku dokumentide, veebilehe, siltide, viitade ja teadaannete keelekasutus. Lg 2 ütleb, et kirjakeele normi all mõistetakse õigekirjutuslike, grammatiliste ja sõnavaraliste normingute ja soovitude süsteemi. Lg 3 ütleb, et muudes avalikkusele suunatud tekstides, millele ei kohaldata ametliku keelekasutuse nõuet, sealhulgas eesti keele kasutamisel meedias, järgitakse keelekasutuse head tava.

Niisiis on meil ametlikus keelekasutuses aluseks kirjakeele norm, muudes avalikkusele suunatud tekstides keelekasutuse hea tava.

2021. aasta 12. jaanuari *Postimees* avaldas artikli ühe pisikese tüdruku nimega seotud kohtuvaidlusest. Artiklis teatati, et Tartu ringkonnakohus lubas lapsevanemal panna oma lapsele nimeks Nelery.

Keegi võib nüüd hämmeldunult küsida: kelle asi see üldse on, mis ma oma lapsele nimeks panen? Aga tuleb välja, et on. Peale vanemate on see ka riigi asi.

Meil on nimeseadus, mis ütleb, milline üks ilus poisslapse või siis antud juhul tütarlapse nimi peab olema ja milline see ei tohi olla. Nimeseaduse § 5 lg 1 ütleb, et isikunime kirjutamisel kasutatakse eesti-ladina tähti ja sümboleid ning vajaduse korral võõrkeelsete isikunimede ümberkirjutusreegleid. Lõige 2 ütleb, et eestikeelse isikunime kirja pilt peab vastama eesti õigekirjutuse reeglitele. Nimeseaduse § 7 lõikes 1 on esitatud nõue, et võõrkeelne eesnimi peab olema teises riigis kasutusel eesnimena. § 7 lg 2 ütleb, et eesnimeks ei või anda nime, mis sisaldab numbreid või mittesõnalisi tähiseid või mis eraldi või koos perekonnanimega ei ole kooskõlas heade kommetega.

Tartu ringkonnakohus otsustas, et kaebuse esitanud lapsevanemal on subjektiivne õigus panna oma lapsele nimeks Nelery ja vastustaja, s.t ametiasutuse keeldumine selle registreerimisest on õigusvastane. Kohus selgitas otsuses, et lapsele nime valimisel ei tule järgida ranget kirjakeele normi, vaid keelekasutuse head tava.

Isikunime hea tava oleks justkui kuskil olemas, sest nimeseaduse § 25 lg 3 p 4 ütleb, et isikunimekomisjon annab selgitusi isikunimede vastavuse kohta headele kommetele ning soole mittevastavate eesnimede kohta.

Aga kas see hea tava ikka on olemas või sõltub see sellest, kes parasjagu nõu andma juhtub, sest suhtumine nimedesse on tõesti väga subjektiivne?

Näiteks ei meeldinud minu vanaemale poisslapse nimi Jaan. Ta oli ühe sellenimelise mehega juba rohkem kui 40 aastat abielus olnud ning tal oli selle aja jooksul tekkinud absoluutselt objektiivne teadmine, et kõik Jaanid on mühakad ja tema äsja ilmavalgust näinud lapselapsele ei tohi nii koledat nime panna. Lõpuks või-

tis siiski lapsevanemate subjektiivne õigus. Mu noorem vend sai nimeks Jaan ja ta on väga tore mees.

Hea tava all võib kindlasti mõista ka kõikidele teada olevaid kirjutamata reegleid, kuid nii palju kui on inimesi, on ka arusäämisi sellest, mida tähendavad head kombad või tavad ja mida mitte.

Viiteid mingi valdkonna heale tavale on Eesti seadustes mitu. On võimalik, et need on mingil kujul kuskil olemas, kuid nende leidmine on üpris raske.

Näiteks peavad loomakaitseseaduse järgi riigil olema loomade tapmise ja hukkamise hea tava juhendid, mida mul ei õnnestunud leida. Eesti lipu seaduse kohaselt on meil Eesti lipu ja selle värvikombinatsiooni kasutamise hea tava, mille kohta annab selgitusi Riigikantselei.

Õiguskantsleri seadus viitab korduvalt hea halduse tavale. *Euroopa Liidu Teatajast* võib leida Euroopa Komisjoni hea halduse tava juhendi,¹⁸ kuid Eestis on see pigem ametnike sisustada. Õiguskantsleri kunagine nõunik Nele Parrest ütleb ettekandes “Hea haldus ja ombudsmani kompetentsi piirid”¹⁹ järgmist: “Lisaks õigusaktide järgimisele on hea halduse tava osaks ka ametnikupoolne hoolimine inimesest, viisakus, abivalmidus, sõbralikkus, kohusetundlikkus, väärikus.”

Ehitusseadustikus on koguni omaette hea tava paragrahv — § 7. See ütleb, et ehitis tuleb projekteerida ja ehitada ning korras hoida hea tava kohaselt. Ma pole kursis, kas see tava on sõnasstatud, kuid see peaks olema enam-vähem üheselt mõistetav väga laiale isikute rühmale, kes on seotud ehitiste projekteerimise, ehitamise ja korrashoiuga.

¹⁸Vt ec.europa.eu/info/sites/info/files/20131125-code-good-administrative-behaviour-en_1.pdf.

¹⁹Õiguskantsleri osakonnajuhataja-õiguskantsleri nõuniku Nele Parresti ettekanne Balti riikide ombudsmanide konverentsil 10.–11.12.2007 Riias, vt www.oiguskantsler.ee/et/oiguskantsler/suhted-avalikkusega/koned/hea-haldus-ja-ombudsmani-kompetentsi-piirid-ettekanne-balti.

Isikunime teema puudutab kõiki inimesi. Minu mõte on, et isikunime hea tava võiks olla mingil moel üldsusele arusaadavalt sõnastatud, nagu kunagi oli näiteks raamatupidamise hea tava. See poleks mitte seadusega kehtestatud norm, vaid pigem soovituslik juhendmaterjal nimepanijale ja ametiisikule, kes nime registreerib, et toetada nimepanija subjektiivset õigust ja vähendada ametniku subjektiivsust.

Ärinimed on meil suures osas võõrkeelsed ja paljude arvates selliselt meie keelemaastikule sobimatud, eriti arvestades seda, et need on avalikus ruumis kõikidele nähtavad ja sisaldavad üldjuhul olulist teavet tegevuskoha, pakutava kauba või teenuste kohta.

Ärinime keelevalik on vaba, kehtestatud ei ole muid nõudeid kui see, et see kirjutataks eesti-ladina tähestikus. Äriseadustiku § 12 lõikes 2 on aga kenasti kirjas, et ärinimi ei või olla vastuolus heade kommetega.

Millised on aga ärinime head kombed, seda me ei tea, sest mitte keegi pole neid mitte kunagi sõnastanud. Erinevatel inimestel, olgu siis ametnikel, ettevõtjatel või advokaatidel, on kõigil väga erinevad arusaamised. Mina vaatan ärinime eestikeelse kliendi seisukohast, kellel on õigus saada teavet eesti keeles, ettevõtja aga sooviks olla võimalikult rahvusvaheline. Advokaadil on omad põhjused, miks ta ühele või teisele poole kaldub.

Uues eesti keele arengukavas on eesti keele staatuse ja maine juures tegevussuund 1.12, mis ütleb järgmist: sõnastatakse äri- ja ettevõtettnime hea tava, et äri- ja ettevõtettnimed üldjuhul sobiksid eesti keele- ja komberuumi. Ma arvan, et see on suurepärane mõte ja vähim, mida me ettevõtjate ja avalikkuse heaks teha saame, et keelemaastik vähegi eestikeelsemaks muutuks.

Reklaamikeele puhul ei ole keeleseaduse järgi tegemist ametliku keelekasutusega ning see ei pea vastama kirjakeele normile. Aga et see on suunatud avalikkusele, peaks selle kohta kehtima keelekasutuse hea tava.

Keeleseadus ütleb, et reklaam on eestikeelne, millele võib liisada tõlke võõrkeelde. Kunagi oli ühe seipku avalikus reklaamis kirjas, et see on HÄÄÄ!, Ä-sid oli kolm või neli, mis ei vasta

kirjakeele normile, kuid milline on selle suhe keelekasutuse hea tavaga, me ei tea.

Juba mitu sügist reklaamib üks kauplusekett koolitarbeid lau-sega *Kas kolikott on valmis?* Silmas aga peetakse koolikotti. Rek-laam on meelega vigane, see on üles ehitatud selliselt, et nädal-paar pärast vigase reklaami avalikustamist parandatakse see pu-nase pliiatsiga ning lisatakse puuduv *o*. Aga kui palju selliseid vigu võib olla, et see oleks hea tavaga kooskõlas?

Keeleamet sai hiljuti kaebuse, et Balti jaama lähedal on võõr-keelne reklaam *Shit and Stuff*. Mida teha? Peaksime tegema ette-kirjutuse tõlkida see eesti keelde, keeleseaduse § 16 lg 2 sätestab, et eestikeelne tekst on esikohal ega tohi olla halvemini vaadeldav kui tõlge. *Shit and Stuff* on eesti keeles näiteks “pask ja kraam”. Mõlemad sõnad on ÕSis olemas, s.t eestikeelne reklaam vastaks koguni kirjakeele normile. Aga kui see isegi vastab normile, ei tä-henda see, et see oleks kooskõlas hea tavaga, vähemasti nii nagu mina sellest aru saan. Niisiis peab reklaamikeel olema kooskõlas keelekasutuse hea tavaga, reklaamiseaduse § 4 lg 4 p 1 lisab, et reklaam ei tohi olla vastuolus heade kommete ja tavadega. Aga mis need on ja kust me need leiame?

Seega tuleks väga mitmes keelekasutuse valdkonnas edaspidi keskenduda mitte niivõrd uute normingute või normatiivaktide väljatöötamisele, vaid sellele, mida hea tava ühes või teises keele-kasutusvaldkonnas tähendab.

Teiseks õpetaja vaade. Gümnaasiumi riikliku õppekava lisadena on kinnitatud ka ainekavad, nende hulgas on ainevaldkond *keel ja kirjandus*. Ainevaldkonna üldaluste 1. punkt ütleb, et õpila-ne väljendub selgelt, eesmärgipäraselt ja üldkirjakeele normidele vastavalt nii suulises kui ka kirjalikus suhtluses. Hindamise alus-tes öeldakse, et eesti keele puhul hinnatakse korrektset suulist ja kirjalikku keelekasutust. Eesti keele ainekava õppe- ja kasvatus-eesmärgid ütlevad: gümnaasiumi eesti keele õpetusega taotletak-se, et õpilane valdab eesti kirjakeelt ning kasutab seda korrektselt kõnes ja kirjas. Eesti keele kui õppeaine kirjelduses on öeldud, et kirjutamispädevuse eeldus on hea õigekirjaoskus. Gümnaasiu-mi õpitulemuses on öeldud, et gümnaasiumi lõpetaja väljendab

ennast nii suulises kui ka kirjalikus suhtluses selgelt, eesmärgipäraselt ja üldkirjakeele normide järgi.

Nende õpiväljundite saavutamine eeldab, et on olemas reeglid ja normingud, mida on võimalik õppida ja õpetada. Kui ma seisan õpetajana klassi ees ja õpilane küsib minult, kuidas on õige, pean ma suutma leida allika, mille alusel ma ütlen, et nii on õige. Või et õige on nii ja nii, aga nii enam ei ole.

Koolis on ühes äärmuses seisukoht, et keelereegleid pole vaja õpetada, peaasi, et tekst on arusaadav. Rahvas, kelle emakeel on eesti keel, räägib ja kirjutab ju alati õigesti. See on ka kooskõlas tänapäevase õpikäsitusega — ükskõik mida või kuidas laps kirjutab, peaasi, et ta on õnnelik. Teises äärmuses on ranged normingud, millest kõrvale kaldumine on karistatav. Õige on ainult see, mida keeleteadlased 1987. aastal otsustasid, ja kui õpetaja seda ei õpeta ning õpilane ei tea, lastakse õpetaja lahti ja õpilane saab kahe ning tal jääb kool lõpetamata.

Ja siis on võimalused, mis jäävad kahe äärmuse vahele. Keele-norm või normingute süsteem on olemas. Seda on hea teada ja seda tuleb mõnes valdkonnas järgida, kuid seda ei pea järgima alati ja igal pool. Normingud peavad keelekasutajat toetama, mitte teda ahistama. Õpilase peamine oskus peaks olema see, et ta suudab vahet teha sellel, kus peab normi järgima, ja sellel, kus see pole vajalik. Ja õpetaja peab oskama seda õpetada. Sest mõnest õpilasest võib varsti saada ajakirjanik, kelle tekste loevad paljud.

Me ei soovi aga ju minna tagasi sinna, kus olime 2007. aastal, kui keeleinspektor tegi ajakirjandusväljaande märkuse, et nende tekstides on palju õigekirjavigu, ja ettekirjutuse edaspidi õigekirjavigadest hoiduda. Loomulikult ei tunnistanud väljaanne, et tegemist on vigadega. Väljaanne põhjendas ilmselgeid vigu sõnavabadusega.

Minu jutu mõte on, et korrektse kirjakeele standard on koolitöös kindlasti vajalik ja normi peab tundma. Peatähelepanu tuleks koolis aga pöörata keele varieerumisele, erinevatele registritele ja erinevate valdkondade keelekasutusele. Kirjutama õpib ainult kirjutades, hea tulemuseni jõuavad õpilane ja õpetaja koos, mis

kindlasti nõuab rohkem aega, kui emakeeleõpetajal seda praegu on.

Soovisin selle osa lõpus teha ühe mõnevõrra kriitilise võrdluse minu kätte sattunud 11. klassi uurimistööde keeleteaduse kohta. Tahtsin öelda, et need on nagu Google'i tõlke abil suahiili keelest eesti keelde tõlgitud tekstid. Kindluse mõttes tegin enne katse. Otsisin internetist suahiilikeelse teksti ja lasin selle Google'il eesti keelde tõlkida. Tulemus oli paraku tunduvalt parem kui mõne 11. klassi õpilase uurimistöö keel.

Kolmandaks kirjjaniku vaade. Olen kirjutanud rohkem kui 40 raamatut ja soovin iga uue raamatu puhul, et keeleteaduse ja selle üle vaataks. Olin juba üle kümne aasta olnud keeleteaduse juht, kui kirjutasin esimese lasteraamatu. Andsin käsikirja kirjastusele ning mõne aja pärast võttis kirjastaja minuga ühendust. Ta ütles, et kirjastusel on tavaks tekstid enne trükki saatmist toimetada, mis ma sellest arvan. Ma ei saanud sellest jutust üldse aru ja ütlesin, et see on iseenesestmõistetav. Kirjastaja ütles, et alati see nii pole, mõned autorid on väga tundlikud ega luba oma teksti muuta. "Ja teie olete pealegi keeleteaduse direktor," lisas ta. Vastasin, et see, et ma olen keeleteaduse juht, ei tähenda seda, et mul on igal juhul õigus ja et ma ei tee vigu. Tahan kindlasti, et toimetaja mu tekstiga tööd teeb, ning kui ta isegi mitte midagi ei muuda, annab see mulle kindluse, et tekst on keeleliselt korrektne.

Kui aga üks keeleteaduse juht leidis, et mu tegelane teeb ühe väikse poisi kohta liiga palju pahandust, siis võtsin selle märkuse teadmiseks, kuid ei muutnud midagi. Hiljem sain teada, et sellel toimetajal endal olid ainult tütreid ning ta ei võinudki teada, mida poisid tegelikult teevad. Selle konkreetse tegelasega ilmus hiljem veel kolm pahandusi täis raamatut.

Kui ma loon tegelase, kelle jutt üles kirjutades ei vasta normile, siis see peab nii ka jääma. Kui ma olen hulga allikaid läbi töötanud ja leidnud mõnele masinale või seadmele sobiva nime, kuid toimetaja tahab seda muuta, siis tahan ma teada, mis allikatele ta toetub.

Ühes raamatus juhtus nii, et toimetaja parandas õige nime valeks ning viga jäigi raamatusse. Õnneks ei tea enamik inimesi,

kuidas Ameerika automark Pontiac Bonneville kirjutatakse, ega saa aru, et raamatus on viga.

Ühes raamatus aga juhtus nii, et oli vaja kirjutada Riigikogust. Loomulikult oleksin ma võinud panna selle sõna lause algusesse, sest lause algab suure algustähga. Aga ma ei tahtnud ja kirjutasin Riigikogu lause sees suure algustähga. See oli viga.

Õigekeelsussõnaraamat, s.t kirjakeele normi alus ja keeletoi-metajate oluline töövahend sellist võimalust ette ei näe ning kee-letoimetaja toimetab selle väikse tähega riigikoguks. Me vaidlesi-me pisut ja lõpuks leppisime kokku, et vähemalt minu raama-tus on Eesti seadusandliku kogu nimi suure algustähga, olgu siis mujal, kuidas on.

Kirjanikul, sealhulgas lastekirjanikul, on vabadus kirjutada nii, nagu ta tahab. Kirjanik kui teksti autor peab olema vaba. Kir-janikul, eriti lastekirjanikul, on aga väga suur vastutus lugeja ees. Tema kirjutatud tekste loevad tuhanded lapsed ning need kujun-davad lugejate ja tervete põlvkondade keelt. Nii peab kirjanik pi-devalt kaalutlema oma vabaduse ja vastutuse vahel ning valima võimalikult õige tee. Toimetaja võiks siin olla pigem abimees kui punase pliatsiga tsensor.

Kokkuvõtteks võiks öelda, et normist pääsu ei ole, kuid iga keelekasutaja peaks suutma otsustada, kus tuleb järgida normi, kus lähtuda heast tavast ning millises olukorras on sobilik öelda, et sõna on vaba.

Kuigi — kirjanikuna võin ma kinnitada, et sõna ei ole mitte kunagi täiesti vaba. Klassikat tsiteerides — minu kirjutatud sõna teeb, mis on mulle meele järgi, ja saadab korda, milleks ma selle läkitasin.

EESTI KEELE LÕIMINGUVÕIMALUSI TEISTE ÕPPEAINETEGA

Kadriliis Rämmann

Leian, et tänapäevases õppetöös on lõimingul väga oluline roll. Lõiming tähendab koosõppimist ehk seostamist — ühe õppetunni või projekti piires õpitakse samal ajal seostatult koos mitut ainet,

näiteks nii bioloogiat kui ka eesti keelt. Ainetevaheline lõiming on õppetöös oluline, sest õpilased peavad märkama, et teadmised ja oskused, mida nad õpivad, on omavahel seotud ning iga oskust ja teadmist läheb neil ka igapäevaelus tarvis — seega õpitu peab seostuma eluga.

Aineõpe (näiteks kirjandus, bioloogia, matemaatika jne) on väga tihedalt seotud keeleõppega ja ka vastupidi, ning seda nii kakskeelsete õpilaste kui ka eesti keelt emakeelena kõnelejate puhul.

Ühtegi õppeainet ei saa hästi omandada, kui ei ole keelelist kindlust ning keele põhiteadmised pole selged. Kui keeleline põhi on olemas, siis see omakorda toetab jälle konkreetse õppeaine sisu omandamist. Keeleõppeks on tarvis omakorda alust aineõppelt. Seega ei saa õppida keelt ega ühtki teist õppeainet üksteisest eraldi, vaid neid õpitakse koos. Keeleõpe toimub samal ajal aineõppega ning vastupidi.

Kergem on koos õppida ehk lõimida eesti keelt ja kirjandust, sest olemuselt on need nagunii lahutamatud. Koolis õpetan põhiliselt ühele ja samale klassile nii keelt kui ka kirjandust ning saan kõiki teemasid omavahel seostada ehk lõimida. Näiteks 6. klassi eesti keele tunnis tegelesime tegusõnadega ning otsisime tegusõna pöördelisi vorme õpilaste endi loodud ilukirjanduslikest jutukestest. Need jutukesed olime eelnevalt kirjanduse tunnis valmis kirjutanud ning siis oli neid hea võtta kaasa keeletundi näidistena ja seal nende keelt analüüsida. Õpilastel tekkis seos, et kirjandusteos, s.t nende endi kirjutatud jutuke, sisaldab neidsamu keelestruktuuri osi, mida keeletunnis õpitakse. Seega — osates tegusõna pöördelisi vorme hästi nii ära tunda kui ka kasutada, saame luua keeleliselt korrektse ilukirjandusteose.

Teisalt on võimalus lõimida ühte õppetundi või projektõppesse mitu õppeainet. Selleks peab õpetajal või õpetajatel tekkima idee ning tuleb leida endale kolleeg või kolleegid, kellega koostööle asuda. Lõiming ehk ainete koosõppimine ja -õpetamine on meeskonnatöö, sest iga aineõpetaja valdab oma osa kõige paremini. Kui idee on olemas, täpsustatakse teema ja pannakse paika eesmärgid. Tuginedes riiklikule ja kooli õppekavale, valitakse

välja need õpitulemused, mida iga projektis osalev aineõpetaja oma aine puhul soovib saavutada. Seejärel määratakse kindlaks ajagraafik, valitakse meetodid, tegevus ning mõeldakse läbi hindamise ja tagasiside korraldus.

Kui mina algatan lõiminguprojekti või osalen selles, siis eesti keele aineõpetajana sean põhiliseks aineteüleseks eemärgiks, et õpilased peavad lõimitud ainetunni või projekti käigus kindlasti mõistma, et me kasutame keelt igas elusituatsioonis, mitte ainult eesti keele tundides.

Esitan nüüd kaks lõimingunäidet, mis põhinevad minu varasemal töökogemusel Kiviõli 1. Keskkoolis, kus ma töötasin kolm aastat eesti keele ja kirjanduse õpetajana ning sain esimesed suurepärased kogemused ainete lõimimises.

7. klassis lõimimise ühe nädala jooksul eesti keele, kirjanduse ja bioloogia õppeained üheks n-ö projektiks pealkirjaga “Rändlinnud”. Bioloogia tundides tutvusid õpilased rändlindude teemaga ning vaatasid ETV arhiivist “Osooni” saadet, kus tutvustati sookure rännakut Eestist Etioopiasse. Videos räägitust tuli aru saada — õppida tundma oskuskeele sõnavara (rändlind, ränne, pesitsus). Vihikusse kokkuvõtet kirjutades tuli kasutada keeleteadmisi — kuidas oma mõte lausetena korrektselt ja arusaadavalt kirja panna, milliste sõnade ette lisada koma jms. Hiljem töölehti täites ja kontuurkaardile Euroopa ja Aafrika riike kandes tuli meenutada kohanimede õigekirja.

Kirjanduse tunnis saingi idee bioloogia tunnis vaadatud “Osooni” saatest. Seadsin kirjanduse õppeülesandeks kirjutada fantaasiajutt “Kui ma oleksin sookurg”, kus õpilased saaksid näidata oma teadmisi bioloogiatusõpetusest ning olla teisalt ka loomingulised. Õpilaste jutust pidi selguma: Mitu kuud lendaksid sookurena Eestist Etioopiasse? Miks ööbiksid sookurena vee-
kogude ääres? Nimeta vähemalt viis riiki, millest sookurena üle lendad. Kirjelda maastikku, nagu kurena seda näed. Kirjelda kolme lausega Etioopiat, kuhu jääd talvituma.

Eesti keele tunnis kontrollisime ja parandasime nende juttude õigekirja, lausestust ja stiili. Analüüsisime kirjutatud jutte lähtudes eesti keele kõneviisidest. Õpilastel tuli täita kontroll-tööleht

selle kohta, missuguseid kõneviise nad oma jutus kasutasid. Iga leitud kõneviisi (näiteks kindla kõneviisi, tingiva kõneviisi) puhul tuli tuua üks näitelause oma jutust ja põhjendada, miks just see kõneviis siia lausesse kõige paremini sobib.

Selle lõiminguprojekti käigus saadi seega teadmisi nii sookurgede rännaku, eluviisi, Euroopa ja Aafrika riikide, Etioopia maastiku, aga ka eesti keele kõneviiside kohta.

Nüüd siis teine näide. 2018. aasta sügisel lõimisme koostöös Kiviõli Kunstide Kooliga 7. klassi kirjanduse, draamaõpetuse ning kunstiõpetuse ained üheks filmiteemaliseks projektõppeks, mille tulemusena valmis seitsme nädala pikkuse õppeperioodi piires kaks lühifilmi. Ajagraafik oli jaotatud nii, et igal esmaspäeval toimus 2.–5. tunni ajal 7. klassi õpilastel projektõpe. Seetõttu tuli selle klassi nädala tunniplaanis teha kohandusi nii, et igal esmaspäeval olid neil justkui ühel ja samal ajal kaks kirjanduse, üks kunstiõpetuse ja üks draamaõpetuse tund.

Õpilased jagunesid huvide järgi rühmadesse, mida juhendasid vastavad aineõpetajad. Esimese grupi moodustasid stsenaristid, kes lugesid ilukirjanduskatkendeid, analüüsisid tegelasi, kirjutasid valmis filmimiseks vajamineva stsenaariumi, visandasid koomiksilaadse filmiloo. Teine grupp ehk näitlejad tegelesid rolliloomega: arendasid eneseväljendusoskust, õppisid tundma rolliloomisvõtteid. Kolmanda grupi vastutada olid kostüümid, võttepaiga dekoratsioonid ja grimm. Neljas grupp tegeles tehnika ja filmimisega. Väiksemates huvipõhistes rühmades tegutseti viis nädalat, viimased kaks nädalat pühenduti filmivõtetele. Kunstiline rühm aitas võttepaiku dekoreerida, näitlejad näitlesid, tehniline rühm filmis ning stsenaristid said kaasa lüüa abilistena.

Kogu projekti piires oli fookus ka keelel. Stsenaristid tegelesid stsenaariumit luues väga tihedalt keelega: nad pidid lugema erinevaid tekste, neist aru saama (mõistma sõnade tähendust, teksti mõtet), andma jutu mõtte täpselt ja selgelt edasi, jälgima stsenaariumi ülesehitust ning stsenaariumit kirjutades õigekirja.

Näitlejate rühm harjutas sõnalist väljendusoskust, sh diktsiooni, analüüsis tekste, harjutas mõtte selget edastamist, vältis näi-

deldes igapäevaseid kõnekeelega omaseid üneeme ehk pausi täitvaid hääliitsusi ja parasiitsõnu.

Tehniline ja kunstiline rühm tutvusid filmimaailma oskussõnavaraga ning harjutasid nende kasutamist tööprotsessis.

Kokku osales projektis 35 õpilast. Oluline on rõhutada, et õpilased valisid lähtudes oma huvidest ja tugevustest endale sobiva rühma, kus nad tahtsid tegutseda. Valikute andmine on samuti tähtis õppetöö komponent, sest kui õpilased valivad endale ise ülesande, siis nad ka keskenduvad ja pühenduvad sellele rohkem.

Kokkuvõttes võib öelda, et keel on kõige alus. Me kasutame keelt igas olukorras: lugedes, kirjutades, kuulates, rääkides, mõteldes ja ennekõike — õppides. Keelt õpitakse samal ajal aineõppega ning vastupidi. Keeleteadmisi läheb tarvis selleks, et erinevatest õppeainetest aru saada ja neid hästi omandada. Aineõpe annab aluse jälle keeleõppeks, olgu selleks siis sõnalise väljendusoskuse arendamine, kohanemise õigekirja kordamine või kõneviiside tundmine.

Unistan, et tulevikukoolis õpitaks kõiki aineid omavahel seostatult.

ÜHE EESTI KEELE ÕPETAJA ARGIPÄEV

Taive Murd, Hannamari Soidla

Keskendume peamiselt kahele teemale: 1) eesti keele õpetamine nõuab uusi lähenemisviise; 2) eesti keele ainetundi peaks vaatama laiemalt kui pelgalt õigekirja õpetamist.

Õpetajatena põrkume tihti küsimusele, missugune eesmärk seada esmatähtsaks ning kas riigieksamiks õppimine valmistab õpilasi ette ka tulevaseks eluks. Vaadates tagasi enda koolikogemusele ning veel ka küpsuskirjandi aegadele, on jäänud kehamälu kogemus justkui üksnes eksami jaoks õppimisest. Edaspidi on siiski olnud põhiline hoopiski oskus infot otsida ja leida, valida suhtluskanalit, kasutada konteksti sobivat suulist ja kirjalikku keelt.

Seetõttu on tekkinud küsimus: kas keeleõpet käsitletakse koolis ikkagi piisavalt elulähedaselt? Senisest rohkem peaks ka keele-

tunnis vaatama keelt kui muutlikku ja avatud süsteemi, seega kasutada ka õppeks materjali n-ö elust enesest — filmidest, blogidest, raadiosaadetest — ja anda õpilastele elulähedaseid ülesandeid, mille käigus õpilased mõistavad, et keel on äärmiselt oluline vahend olukorra lahendamiseks. Loodetavasti tekib sellisel juhul ka õpilastel arusaam, miks on korrektne eneseväljendus niivõrd oluline.

Nagu öeldud, on informatsiooni otsimine midagi, millest peab rääkima, seda ka keele puhul. Õpilane peaks keeletunnist saama oskused valida, hinnata kriitiliselt ning kasutada sihipäraselt teabeallikaid. Seetõttu oleme õpetajatena teinud õpilastele veidi ebapopulaarse otsuse panna suurt rõhku sõnaraamatust info otsimisele. Ehkki eelistatakse pigem seda, et õpetaja ütleb, kuidas on õige või vale.

Nende oskuste õpetamisel põrkab keeleõpetaja sageli kokku probleemiga, et kooli ainekavades on küll öeldud, kuidas korrektele eesti keelele peab tähelepanu pöörama igas õppeaines, kuid tegelikkus (nt Stuudiumi kirjad; õpilaste tööd, mida on parandanud aineõpetaja) seab selle tihtipeale kahtluse alla. Eneseväljendamist peaks õpetama ka õpetajakoolituse üliõpilastele, kellest saavad tulevased õpetajad, ning ainekavades esitatud keeleküsimustele peaks pöörama suuremat tähelepanu juba ülikoolis. Ühiste arutelude käigus oleme jõudnud järeldusele, et eneseväljenduse ja eesti keele kursused peaksid olema igal õpetajakoolituse erialal. Peale keeleõpetaja peaksid baasteadmisi, mis toetaksid keelele tähelepanu pööramist, saama ka teised aineõpetajad.

Õpilaste lugemus on järjest väiksem, mida on hästi näha nii õpilaste kirjutistest kui ka õpilastelt saadud tagasisidest, kui viie kuu jooksul kaks raamatut lugema pidanud õpilased on märkinud, et lugemist on jätetud liiga palju.

Samas võiks õpetaja selles näha mitte ainuüksi probleemi, vaid leida lahendusi ja mõelda, kuidas tunnis õpilasi teksti juurde tuua. Igas tunnis võiks aluseks olla tekst, mille kaudu keelt õpetatakse. Analüüsida saab mitmesuguseid tekste: tarbe- ja ilukirjandust, pildilisi ja graafilisi tekste. Õppekava sätestab, et valdkonnapädevuse kujunemist toetab lõiming teiste ainevaldkonda-

dega. Samal ajal kui keele ja kirjanduse valdkond eeldab pidevalt lõimimist, on ainetunnid lahutatud ning paljudes koolides õpetavad aineid ka erinevad õpetajad. Ülikoolis pannakse suurt rõhku lõimingu õpetusele, kuid samal ajal eristatakse üpriski selgelt keelt ja kirjandust ning nende eesmärgi. Kahjuks leiavad õpilased sageli, et eesti keele õppimine on ühekülgne ja koosneb suuresti tüütute õigekirjareeglite õppimisest. Ainete koosõpetamine aitaks aga rikastada õpetamismeetodeid ning paremini rakendada nüüdisaegset õpikäsitust.

Aja jooksul kogutud hindamisperioodi tagasisidest on tulnud välja, et soovitakse rohkem rühmatöid ja vähem lugemist. Tõhus oleks iga küsimuse järel arutada, miks mõni vastus oli õige või vale, kuid õpilaste tähelepanu on kiirel vastamisel ja rohkete punktide saamisel, mis raskendavad teemasse süvenemist. Olles kasutanud arvukalt rühmatöid, interaktiivseid lahendusi, rollimänge ja muid õpetajakoolitusel omandatud meetodeid, tekib küsimus, kuidas eesti keele õppimist metoodiliselt veelgi rikastada. Ilmselt peitub lahendus oskuslikus lõimimises, ja eeskätt kirjandusega.

Nüüdisaegne õpikäsitlus eeldab ka õpilase vajadustest lähtumist, teadlikkust õppijate individuaalsetest erinevustest ja nendega arvestamist. Õpilaste erinevate võimete tõttu varieeritakse õppeülesandeid, materjali keerukust, abi osakaalu ja oskuste omandamiseks kuluvat aega. On leitud, et õpetajad ei soovi individuaalseid õppekavasid rakendada, sest see oleks tasuta lisatöö. Pigem on mure aga selles, et õpetajad võivad küll IÕK (individuaalse õppekava) koostada, kuid selle sobitamine töökavasse koos tavaõppekavadega muudab olukorra keeruliseks ning sellise kombinatsiooni rakendamine on õpetajatele uus ja katsetamist nõudev kogemus — näiteks kuidas ülesandeid koostada, tunniaega planeerida, kellele või millele pöörata tunnis tähelepanu jne. Mõeldes õpetajakoolitusele, saab öelda, et kaasava haridusega põgusalt küll tegeletakse, aga suurim probleem on ikkagi see, et puudub ainespetsiifiline lähenemine ja praktiline kogemus, kuidas erinevaid õppekavasid samal ajal ühes klassiruumis rakendada. Kui individuaalne õppekava näeb ette, et õpilane peab põhikooli lõpuks omandama keele baastaseme, siis õpetajatena küsime: mis see baastase on?

Ühtlasi on olulisel kohal ka õpilaste motivatsioon. Keeleõppe nagu teistegi ainete õppimise tulemuslikkus on seotud lapse kognitiivsete võimete, koduse toetuse ja õpimotivatsiooniga. Samas peavad muukeelsed noored eesti keele õpet tähtsaks ennekõike välistel põhjustel, kuid tegelikkuses on olukord ja suhtumine samasugune ka eesti keelt emakeelena õppivate noorte seas. Eelkõige nähakse inglise keelt rohkem võimalusi andva ja väljakutset esitavana. Õpilased on esile toonud ka selle, et põnevamad mängud ja filmid on inglise keeles, mistõttu õpilaste kooliväline informatsioon on suuresti võõrkeelne. Kindlasti ei tohiks olla eesti keele õppimise vastu huvi tekitamine vaid eesti keele õpetajate ülesanne. See peaks olema üldiselt ühiskonna pingutus.

ÕIGUSE MÕTE ON SÕNAST SUUREM

Helen Kranich

Tunnen end juristina siin keelekorralduse teemapäeval eriliselt, pisut ebakindlalt, aga tänulikult. Kui tekib võimalus rääkida õiguskeele ilust ja headusest ning kurta mõnd muret selleks, et saada parimatelt lahendusi, oleks patt seda mitte kasutada.

Oma ettekandes ehk teemapäeva lõpus tuleksin hea meelega tagasi algusesse. Püüan vastata küsimustele, mis on ikkagi (õigus)valdkonna keelekorralduses probleemid, kuidas saaksime anda ühiselt oma panuse demokraatlikumasse (õiguskeele) korraldusse ja kuhu peaks meie kõigi korraldatav (õigus)keele korraldus välja jõudma.

Ettekandele mõeldes vestlesin Justiitsministeeriumi keeletoimetaja Mari Koigiga, nii et tema mõtted toon samuti teie ette. Ütlen etteruttavalt, et üks põhjus, mis võib takistada õiguskeele arengut nii, et seda arendaks iga kirjutaja, on just nimelt keeletoimetajate mugavusteenuse olemasolu, mida kirjutaja teinekord liiga kergelt ära kasutab — märksõnadeks *jälita muutusi* ja *aktsepteeri kõik*. Aga tulen selle juurde varsti tagasi.

Õiguskeelest rääkides ja kirjutades (mõtlen seadusi, ettekirjutusi, ametnike vastuseid inimestele jne) olen liiga tihti tajunud, et kuulaja või kriitik ei tea, kuidas tuleb õiguse sõnasse suhtuda ja seda mõista. See ongi kasvupind probleemidele ja väärsti mõist-

misele. Seadus ütleb, et valitsus *võib* COVID-19 viiruse tõrjeks sulgeda, keelata, kohustada, piirata ja kehtestada. Kõik me kuulsi-me autoriteetset kriitikat, kuidas valitsus rajab koroonalaagri, kuidas valitsus kavatseb meid muuta vangideks, kuidas inimõigused “pannakse pausile” ja õigusriigi põhimõtte pööratakse pea peale — seda kõike seadus justkui lubab, sest kirjas on ju sõna *võib*. Võtame palun need nüüd päevakorrast maha ja alustame algusest.

Seda, mida nüüd ütlen, õpetatakse õigusteaduse esimesel kursusel ja sellest olen lähtunud oma 20-aastase ametnikustaaži jooksul. Esiteks — õigusel on ainult hea eesmärk, õiguse mõte on hea ja õiglane. Kõik muu võib näida seaduslik, aga ei ole õiguspärane. Teiseks — riigil on ainult kohustused. Põhiseadus annab inimestele vabaduse, õiguse tervise kaitsele, liikuda, õppida, ooperiteatris käia ning keelekorralduse keelepäeval osaleda, riigi kohustus on seda kõike inimestele anda. Need õigused peavad päriselt olema olema. Riigi ja inimeste kohustused kirjutatakse seadusteks, normideks, säteteks, mõisteteks. Sõna *võib* ei tähenda võib / ei või / tahan / ei taha tavakeele tähenduses, vaid kohustust hoolikalt kaaluda ja teha ainult seda, mis on võimalikest kõige parem lahendus. Kui nii ei tehta, siis pole tulemus õiguspärane ka siis, kui see näib seaduspärane. Mõistet JOKK ei tohiks tegelikult olema olla, sest halb lahendus ei saa olla juriidiliselt korrektne — see pole hea ja õiglane. Valitsus ei või keelata, piirata, käskida, vaid võib erandlikult kaaluda, kas viiruse epideemia ajal ei saa kuidagi ilma, et mõnd õigust või vabadust piirataks.

Just nii tuleb õigusest aru saada ja näha ka seda, mis sõnas pole kohe silmaga nähtav. See, kes leiutab õiguse sõnast kurjuse, ei kohtle õigust selle põhiolemuse järgi. Ainult hea ja õiglane. See sai nüüd selgeks.

Minu ettekande pealkiri on “Õiguse mõte on sõnast suurem”. Sellega ma ei soovi jätta muljet, nagu sõna poleks oluline. Nii see kindlasti ei ole ega saagi olla. Õigus seda ei luba. Põhiseadus ütleb esiteks, et kõige olulisem on inimene ja inimväärikus. Sõna või lause, millest inimene aru ei saa, ei austa teda põhiseaduspiisavalt. Sõna või lause, millest ei saa headust ja õiglust välja tõlgendada, pole hästi kirja pandud. Sõna ja sätte hästi kirja panemine on riigi kohustus. Ükskord andsin inimesele teada, et

õiguskantsler võttis tema pöördumise menetlusse ja vastab kuu aja jooksul. Sain telefonikõne, kus esiteks inimene vabandas, et ta mind tülitas, ja teiseks küsis, et kirjutasite, et võtsite menetluse, aga mida te teete. See oli ehmatav äratus. Kes siis ei tea, mis tähendab menetlema!?! Palusin pärast seda õiguskantsler Allar Jõksilt personaalse loa mitte pealkirjastada vastust menetlusteatenä ja mitte kunagi enam kirjutada, et me menetleme. Selle loa ma sain.

Mäletate — riigil on ainult kohustused. Nüüd siis teiseks — põhiseaduses on riigil kohustus säilitada eesti keelt läbi aegade. Eesti keel ja üldine keelekorraldus ees ning õiguskeel selle sees, mitte vastupidi või järel. Selle kohta on isegi kohustav norm: “Seaduseelnõu keelekasutus peab vastama eesti kirjakeele normile.” Ja selle eesti kirjakeele normi kujundavad filoloogid. Õiguskeelt pole vaja juristidele, vaid see on erialakeelena vahend, kuidas ühelt poolt oma piisava abstraktsusega luua paindlik regulatsioon, et ükski tulevikuprobleem ei jääks lahenduseta, ning teisalt oleks see nii konkreetne, et välistada riigi omavoli. Kolmandaks, et see oleks mõistetav, loogiline ja hästi kirja pandud selle inimese vaatest, keda see puudutab.

See kõik on ilus teooria. Probleem on praktika, mina olen ka üks probleem. Meie keeleteoimetaja sõnastas selle keeleteadlikkuseks. Lugesin eelmisel nädalal keelehoolduskeskuse väljaande 21. numbrit²⁰ ja olen siiani kergelt šokeeritud. Saavat käänat kasutatakse ainult neljal juhul ning pole olemas seda, et miski on eesmärgiks. Eesmärk on. Mitmus, ainsus, tarbetud sõnad, nominaalstiilis tühisõnad, üte, fraseerimise reeglid. Ma parem nüüd lõpetan. Küllap te mõistate isegi ning keeleteoimetajad võivad silme eest läbi lasta ridade kaupa minusuguste prohmakaid. Palun vabandust, et ma olen keeleteadlikkuses nii kehv. Aga mul on mugav — kirjutan nii, kuidas kirjutan, saadan teksti keeleteoimetajale, saan punasekirjuna tagasi, vajutan nupule *aktsepteeri kõik*, loen üle ja olen rahul, kui ilusti ma ikka kirjutasin. Ükskord võt-

²⁰Vt Helika Mäekivi, *Keerukast klaariks: Kantseliit ja tema kaaslased*. Tallinn, 2020, www.dropbox.com/s/tzdoevmibtna2eu/KHK_21_keerukast%20klaariks.pdf?dl=0. Toim.

sin kätte ja vaatasin järele, mida muudeti — päris õudne hakkas, ei olnud hea tunne. Enam ma seda küll ei tee. Valus nali.

Mulle väga meeldis, kui paar aastat tagasi kutsus Häirekeskuse peadirektor Kätlin Alvela mind ja Eesti Keele Instituudist Katrin Hallikut, et koolitaksime nende inimesi selgelt ja inimkeeles kirjutama. Ta ütles, et tal pole vaja üht keeleteoimetajat, vaid tal on vaja, et iga inimesega vahetult suhtleja oskaks ennast ise ilma kantseliidita väljendada. See oli üks vau-kogemus ja siis veendusin üha enam, et see ongi vahest üks parimatest lahendustest — tõsta iga ametniku keeleteadlikkust. Pärast seda aktsepteerin keeleteoimetaja muudatusi alles pärast seda, kui olen vaadanud, mida ta tegi. Aga nii pikk tee on veel käia.

Õiguskeele probleem, mida ei ole alati lihtne lahendada, on õiguse omavaheline kooskõla ja õigusaktide omavaheline seos. Mõnikord võib vananenud sõnal olla sellisena suur väärtus, kui seda kasutatakse samal kujul ja sama sisuga ühtemoodi mitmekümnes seaduses, ning selle juures järgitakse head haldus- ja kohtupraktikat.

Teine mõte, mille meie keeleteoimetaja välja tõi ja millega nõustun — keeruline kantseliitlik stiil juurdub ülikoolis, gümnaasiumilõpetaja tavaliselt veel nii keeruliselt ei kirjuta. Kui töötasin 13 aastat õiguskantsleri kantseleis, siis palusin praktikandil alati esimese tööna kirjutada vastus inimese pöördumisele. Ütlesin, et palun ära vaata, kuidas me oleme varem kirjutanud, vaid ole täiesti vaba kirjutama nii, nagu sa tunned, et see inimene tahaks vastust saada. Uskuge, mina ei oska kirjutada nii kantseliitlikult ja keeruliselt — et ametlik vastus peab ju olema ametlik. Hiljutisel perekondlikul arutelul kasutas teise aasta juuratudeng *diskretsiooni* mõistet, ent Riigikohus ja õiguskantsler ütlevad ja ma ise ütlen *kaalutusõigus*. Palun igal aastal loengus üliõpilastel varasemast meenutada, kuidas tõlgendatakse õigust — subjektiivteleoloogiliselt, objektiivteleoloogiliselt — oo õudust. Saab palju lihtsamalt öelda: õiguse sõna, selle looja tahe, kogu õigussüsteem ja eesmärk otsustamise hetkel. Ma veel päris ei mõista, mis on selle kõige põhjus ega oska ka midagi soovitada.

Kuhu siis peaks meie kõigi korraldatav (õigus)keele korraldus meid viima? Õiguskeel on ja jääb erialakeeleks oma eripäraga. Seal kus võimalik, kehtigu needsamad keelereeglid ja -soovitused, mis üldkeeles. Minu ideaalõiguskeele loob iga õiguskeele rääkija õiguse- ja keeletarkus (ja kui tekib kahtlusi, aitab keeletoimetaja). Keeletarkus pole püsiv, vaid peab arenema koos üldise keelekorraldusega — koos, mitte selle järel. Selle eest ei vastuta mitte ainult keeletoimetajad, vaid ka ametnikud. Mina tean juuba, mis on üte. Proovin enam mitte kunagi öelda, et midagi tehti kellegi *poolt* ja *-mine* lõppudest käin suure kaarega mööda. Ainsuse ja mitmusega on mul veel raskusi — üliõpilased õpivad juristiksi — et siis ülikooli läheb õppima 40 noort, aga lõpetab ainult üks? Aga ma õpin edasi. Austus keelekorraldajate ja -toimetajate ning eesti keele ees on suur. Sestap tahan veel kord tänada võimaluse eest teid kuulata ja tänases arutelus osaleda. Olen põnevil, mida uut ja kasulikku te meie õiguskeele jaoks välja mõtlete, ning olen valmis sellega kaasa tulema.

Täname Kerli Tennosaart, kes keelepäeva ettekanded konspekteris, ja Killu Meid korraldusliku abi eest, samuti keelepäeval arutelusid juhtinud Piret Kriivanit ja Joonas Hellermad.

KÜLLI HABICHT (1964) on Tartu Ülikooli eesti keele osakonna eesti keele kaasprofessor.

KATRIN HALLIK (1968) on Eesti Keele Instituudi vanemkeelekorraldaja.

TIIT HENNOSTE (1953) on Tartu Ülikooli suulise ja arvutisuhtluse labori eesti keele kaasprofessor.

HEIKI-JAAN KAALEP (1962) on Tartu Ülikooli keeletehnoloogia õppetooli keeletehnoloogia kaasprofessor.

BIRUTE KLAAS-LANG (1957) on Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) professor.

HELEN KRANICH (1977) on Justiitsministeeriumi avaliku õiguse talituse nõunik.

MARGIT LANGEMETS (1961) on Eesti Keele Instituudi juhtivleksikograaf, tänapäeva eesti keele osakonna juhataja.

LIINA LINDSTRÖM (1973) on Tartu Ülikooli tänapäeva eesti keele professor.

TAIVE MURD (1991) on Suure-Jaani Kooli eesti keele, kirjanduse ja inimeseõpetuse õpetaja.

ELIS PAEMURD (1975) on Euroopa Komisjoni Eesti esinduse keelenõunik.

URVE PIRSO (1971) on Riigikontrolli toimetaja.

PEETER PÄLL (1961) on Eesti Keele Instituudi juhtivkeelekorraldaja.

KADRI RAHUSAAR (1976) on kirjastuse Koolibri peatoimetaja, keele ja kirjanduse ning sotsiaalainete juhtivtoimetaja.

KADRILIIS RÄMMANN (1991) on Tartu Forseliuse Kooli eesti keele ja kirjanduse õpetaja.

HANNAMARI SOIDLA (1997) on Luunja Keskkooli eesti keele ja kirjanduse õpetaja.

ILMAR TOMUSK (1964) on Keeleameti peadirektor.

KADRI VIDER (1969) on Eesti Keeleressursside Keskuse tegevjuht.

EKATERINA VELMEZOVA. Kalevi (2016)

MIKS MITTE SOTSIALISM?

G. A. Cohen

Tõlkinud Märt Väljataga

Käesoleva raamatukese pealkirjaks pandud küsimus ei ole mõeldud retoorilisena. Alustuseks esitan ma enda meelest vastupandamatu *esialgse* argumendi sotsialismi kasuks ning küsin seejärel, miks seda argumenti võidakse pidada *kõigest* esialgseks, see tähendab, miks see võidakse lõpuks põrmustada — püüan uurida, kui hästi peab mu esialgne argument vastu põhjalikumale vaagimisele.

Kui täpsemalt resümeerida, siis I osas kirjeldan ma üht konteksti, “matkalaagrit”, milles minu arust enamik inimesi eelistaks mingit tugevalt sotsialistlikku eluvormi selle võimalikele alternatiividele. II osas toon esile kaks printsiipi: võrdsuse printsiibi ja kogukondlikkuse printsiibi, mis matkalaagris realiseeruvad ning mille realiseerumine seletab mu meelest, miks matkalaagris avalduv organiseerimisviis on veetlev. III osas küsin, kas need printsiibid teevad sotsialismi (terve ühiskonna ulatuses) ka *soovitavaks*. Aga IV osas küsin ma lisaks, kas sotsialim on *teostatav*, ning käsitlen raskusi sotsialismi printsiipide juurutamisel kestva-

G. A. Cohen. *Why Not Socialism?* Princeton: Princeton University Press, 2009.

Käesoleva essee üks versioon on ilmunud väljaandes *Democratic Equality: What Went Wrong?* Ed. by Edward Broadbent. Toronto: University of Toronto Press, 2001.

Copyright © 2009 by Princeton University Press

Avaldame kirjastuse Princeton University Press nõusolekul.

malt terves ühiskonnas, mitte pelgalt matkalaagri väikeses ja piiratud ajas ja ruumis. V osa on lühikokkuvõte.

I MATKALAAGER

Läheme koos sinu ja terve seltskonnaga mitmepäevasele matkale. Meie vahel pole hierarhiat; meie ühine eesmärk on see, et igaüks veedaks hästi aega, tehes nii palju kui võimalik asju, mis talle kõige rohkem meeldivad (mõnda neist asjadest teeme üheskoos, mõnda omaette). Meil on kaasas varustus, millega oma ettevõtmist läbi viia: näiteks potid-pannid, õli, kohv, õngeridvad, kannud, jalgpall, kaardipakk jne. Ja nagu matkal ikka, me kasutame seda varustust kollektiivselt: isegi kui need on eraomandis asjad, on need matka kestel kollektiivse kontrolli all ning meil on ühine arusaamine sellest, kes millises olukorras ja miks neid tarbeid kasutab. Üks püüab kala, teine puhastab selle, kolmas teeb roa. Need, kes söögitegemist ei salli, kuid kellele meeldib nõusid pesta, võivadki pesta nõusid, jne. On mitmesuguseid erinevusi, ent meie vastastikune mõistmine ja kogu ettevõtmise vaim tagab selle, et puuduvad seesugused ebavõrdsused, mida keegi meist võiks põhimõtteliselt vaidlustada.

Matkal ja õigupoolest ka paljudes kohtades mujal, kus pole liiga palju rahvast koos, peab üldiselt paika see, et inimesed teevad koostööd, kandes ühiselt hoolt selle eest, et igaühel oleks nii palju kui võimalik laias laastus teistega sarnane võimalus olla õnnelik ja lõõgastuda, tingimusel et ta annab oma suutlikkust mööda kohase panuse sellesse, et teisedki saaksid olla õnnelikud ja lõõgastuda. Enamik inimesi, ka kõige *antiegalt*itarsemad nende seast, võtab sellises kontekstis omaks ja peab lausa enesestmõistetavaks võrdsuse ja vastastikkuse norme. Enamik inimesi peab neid norme nii sügavalt enesestmõistetavaks, et ei seagi neid säärestel matkadel kahtluse alla: see läheks matka vaimuga vastuollu.

Võite ju ette kujutada matka, milles igaüks rõhutab oma õigusi matkatarvetele ja oma kaasavõetavatele annetele ning kus käib tingimine selle üle, kes maksab mida kellele, et näiteks lubataks kasutada nuga kartuli koorimiseks, ning kui palju ta küsib teistelt

tasu nüüd juba kooritud kartulite eest, mille ta ostis veel koorimata kujul teiselt matkakaaslaselt, jne. Matka võib ju ka rajada turuvahetuse ning vajalike tarvete range eraomandi printsiibile.

Inimeste enamikule oleks see aga sügavalt vastumeelne. Üldiselt veetleks inimesi pigem esimest kui teist liiki matk, peamiselt vendluse mõttes, aga ei saa märkimata jätta ka efektiivsuse aspekti. (Pean silmas turupõhimõtteid järgiva matkaga kaasnevaid ülemääraseid tehingukuluseid. Liiga palju aega kuluks tingimisele ning muretsemisele tulusamate teenimisvõimaluste pärast.) Ja see tähendab, et enamikku inimesi veetleb sotsialistlik ideaal, vähemalt teatud piiratud olukordades.

Et sellele mõttele veenvust lisada, olgu toodud mõned oletused, kuidas enamik inimesi mitmesugustes kujuteldavates matkastsenaariumides reageeriks:

a. Harryle meeldib kala püüda ja tal tuleb see hästi välja. See-tõttu hangib ta rohkem kala kui teised. Harry ütleb: "See, kuidas me asju korraldame, ei ole õiglane. Mina peaksin saama õhtusöö-giks paremat kala. Mina peaksin saama ainult ahvenat, mitte seda ahvena ja säga segu, mida meile kõigile pakutakse." Aga matka-kaaslased ütlevad: "Taevas hoidku, Harry, oled sina vast lollpea. Sa ei tee tööd ega näe vaeva rohkem kui meie. Hea küll, sul tuleb kalapüüdmine hästi välja. Me ei kannu kauna su erilise ande pä-rast, millest sa täie õigusega rõõmu tunnend, aga miks me peaksime sulle sinu hea õnne eest veel tasuma?"

b. Pärast kolmetunnist omapäi uitamist pöördub elevil Sylvia tagasi laagripaika ja teatab: "Leidsin suure õunapuu, täis suurepä-raseid õunu." "Tore," hüüavad teised, "nüüd me saame kõik õuna-kisselli ja õunakooki ja õunastruudlit!" Aga Sylvia vastab: "Mõis-tagi tingimusel, et vähendate minu töökoormat ja/või annate mul-le telgis rohkem ruumi ja/või hommikusöögiks rohkem peekonit." Sylvia pretensioon õunapuu (teatavale) omamisele hakkab teiste-le vastu.

c. Matkajad jalutavad metsateel, kus avastavad pähklipeidiku, mille orav on maha jätnud. Ainult Leslie, kellele on sünnipäraselt antud mitmesuguseid oskusi ja andeid, teab, kuidas pähkleid pu-

rustada, kuid ta tahab selle info jagamise eest tasu. Matkajad ei näe tema ja Sylvia nõudmiste vahel olulist erinevust.

d. Morgan vaatleb laagripaika: “Ohoo, kolmkümmend aastat tagasi peatus siinsamas minu isa. Ta kaevas künka taha ühe erilise tiigikese ja pani sinna kasvama eriti maitsvad kalad. Isa teadis, et võin ühel päeval siia laagrisse jääda, ning tegi kõik selleks, et ma siin peatudes paremini süüa saaksin. Suurepärane! Nüüd ma saangi paremini süüa kui teie.” Teised kortsutavad Morgani ahnuse peale kulmu või hakkavad naerma.

Muidugi ei meeldi matkad igauhele. Näiteks mina ise ei naudi neid eriti, sest olen tubane tüüp ja kaugeltki mitte seesugune värske õhu nautija, kellele meeldiks öid väljas ilma madratsita mööda saata. Värske õhu nautimisel on omad piirid, millest professorid kalduvad kinni pidama: mina naudiksin oma sotsialismi pigem All Souls College'i soojuses kui Catskillsi rõskuses, ning mulle meeldib moodne santehnika. Aga minu küsimus ei olegi see, kas teile matkal ööbimine meeldiks, vaid hoopis see, kas selline sotsialistlik viis koos kollektiivse omandiga ja planeeritud vastastikuse andmisega ei ole mitte üpris ilmselgelt *parim* viis ööbimisega matka korraldamiseks, ükskõik kas teile laagris ööbimine ka tegelikult meeldib?

Matkaolud on mitmes mõttes erilised: paljud tunnused eristavad seda elutingimustest moodsas ühiskonnas. Seega tõsiasi, et kirjeldatud matkad on teostatavad ja soovitavad, ei saa veel järeldada, et sotsialism terves ühiskonnas oleks samavõrd teostatav ja sama soovitav. Kontekstide vahel on liiga palju olulisi erinevusi, et selline järeldus saaks veenev olla. Meil on hädasti tarvis teada just nimelt seda, *millised* neist erinevustest on tähtsad ja kuidas peaksid sotsialistid neid käsitlema. Kuna matkalaagri mudel vastandub tavaelule, siis sobib see sama hästi lähtepunktiks ka üritatavatele tõestustele, et sotsialism ei ole teostatav ja/või soovitav terves ühiskonnas, kuigi tundub seda olevat matkal.

II MATKALAAGRIS REALISEERUVAD PRINTSIIBID

Matkalaagris realiseerub kaks printsiipi: egalitaarsuse printsiip ja kogukondlikkuse printsiip. Kogukondlikkuse printsiip kitsendab egalitaarsuse printsiibi toimet, keelates teatavad ebavõrdsused, mida egalitaarsusprintsiip lubaks. (Kõnealune egalitaarsusprintsiip, nagu ma selgitan, on võimaluste radikaalse võrdsuse printsiip — seetõttu on see kooskõlas tulemuste teatava ebavõrdsusega.)

Tegelikult on olemas mitu omavahel potentsiaalselt konkureerivat egalitaarsusprintsiipi, millega minu kirjeldatud matkalaager on kooskõlas, sest lihtne matkaolukord, erinevalt keerukamatest, ei sunni nende vahel valima. Kuid ainus matkal realiseeruv egalitaarsusprintsiip, millele ma keskendun, on see, mida ma pean õigeks egalitaarsusprintsiibiks — selliseks, mida toetab *õiglus*, ja see on võimaluste võrdsuse radikaalne printsiip, mille ma nimetan “sotsialistlikuks võimaluste võrdsuseks”.

Võimaluste võrdsus, olgu see mõõdukas või radikaalne, kõrvaldab aga võimaluse eest takistused, mille all mõned inimesed peavad kannatama ja teised mitte — takistused, mis tulenevad mõnikord parematest võimalustest, mis on privilegeeritumatel inimestel. Tähtis on see, et takistuste kõrvaldamine mõne inimese võimaluste eest ei jäta alati algselt eelisolukorras olnute võimalusi puutumata: mõnikord kahandab see nende võimalusi, kes saavad võimaluste ebavõrdsusest kasu. Ma rõhutan seda punkti, sest see tähendab, et võimaluste võrdsuse edendamine ei ole mitte ainult *võrdsustav*, vaid ka *ümberjaotav* poliitika. Võimaluste võrdsuse edendamine selle kõikides vormides ei tähenda üksnes mõnele selle andmist, mida teised juba omavad ja jätkuvalt naudivad.

Võib eristada võimaluste võrdsuse kolme vormi ja neile vastavat kolme takistust võimaluste ees: esimene vorm kõrvaldab ühe takistuse, teine vorm kõrvaldab selle ja veel ühe takistuse ning kolmas vorm kõrvaldab kõik kolm.

Esiteks on olemas vorm, mida võiks nimetada *kodanlikuks* võimaluste võrdsuseks, mille all ma pean silmas võimaluste võrdsust, mis on iseloomulik liberaalsele ajastule (vähemalt sel-

le püüdluste poolest). Kodanlik võimaluste võrdsus kõrvaldab elužanssidelt sotsiaalselt konstrueeritud, niihästi formaalsed kui ka ebaformaalsed staatusepiirangud. Näide formaalse staatusepiirangu kohta on see, mille all peab töötama pärisori feodaalses ühiskonnas; näide ebaformaalsest staatusepiirangust on see, mille all võib kannatada vale nahavärviga isik ühiskonnas, kus pole küll rassistikke seadusi, kuid mille teadvus on sellegipoolest rassistik ja sünnitab rassilist halvemust. See võimaluste võrdsuse vorm avarab inimeste võimalusi, kõrvaldades võimaluste eest kitsendused, mida põhjustab õiguste erinev omistamine ning kitsarinnaline ja eelarvamuslik ühiskondlik tajut.

Vasakliberaalne võimaluste võrdsus läheb kodanlikust võimaluste võrdsusest kaugemale. Sest see seisab vastu ka säärase sotsiaalsete olude kitsendavale mõjule, mis kodanlikku võimaluste võrdsust ei häiri, s.o niisugusele mõjule, mida avaldavad sünnipärase ja üleskasvamise olud, mis ei kitsenda ohvrite võimalusi neile alama *staatuse* omistamise teel, ent halvendavad sellegipoolest oluliselt nende töö- ja elutingimusi. Sellised halvemused, mille vastu võitleb vasakliberaalne võimaluste võrdsus, tulenevad vahetult isiku olukorrast ning nende kitsendav jõud ei sõltu ühiskonna tajust ega isikutele kõrgemate ja madalamate õiguste omistamisest. Vasakliberaalset võimaluste võrdsust edendavate poliitikate hulka kuulub puudustkannatava taustaga laste hariduslik järeleaitamine. Kui vasakliberaalne võimaluste võrdsus õnnestub täielikult saavutada, siis määravad inimeste saatust nende sünnipärane talent ja nende valikud, ning seega ei sõltu see enam sugugi nende sotsiaalsest taustast.

Vasakliberaalne võimaluste võrdsus korrigeerib *sotsiaalset* halvemust, aga mitte sünnipärast, *kaasasündinud* halvemust. See, mida ma nimetan *sotsialistlikuks* võimaluste võrdsuseks, püüab kõrvaldada ebavõrdsust, mis võrsus sünnipärastest erinevustest kui veel üks ebaõigluse allikas, mis lisandub sotsiaalsele taustale, mida inimene ei ole valinud, sest sünnipäraseid erinevusi ei ole ju samuti valitud. (Sellest ka matkajate suhtumise sarnasus Sylvia ja Leslie heasse õnne eeltoodud stsenaariumides b. ja c.) Sotsialistlik võimaluste võrdsus püüab korrigeerida *kõiki* valimata halvemusi, s.o halvemusi, mille eest ei ole tegutsejat ennast

kuidagi mõistlik vastutavaks pidada, olgu need halvemused sellised, mis peegeldavad sotsiaalset ebaõnne, või sellised, mis peegeldavad looduslikku ebaõnne. Kui sotsialistlik võimaluste võrdsus jääb peale, siis tulemuste erinevused ei peegelda midagi muud peale erinevuste maitstes ja valikutes, mitte aga erinevusi looduslikes ja sotsiaalsetes suutlikkustes ja võimetes.

Nii näiteks kehtivad sotsialistlikus võimaluste võrdsuses sisetulekuerinevused juhul, kui need peegeldavad üksnes indiviidide erinevaid eelistusi, sealhulgas valikuid sisetuleku ja jõudeoleku vahel. Inimeste maitstes ei erine mitte üksnes tarbekaupade osas, vaid ka selles, kas töötada ainult mõned tunnid ja tarbida üsna vähe või just töötada kaua ja tarbida pigem rohkem. Eelistused sisetuleku ja jõudeoleku vahel ei erine põhimõtteliselt eelistustest õunte ja apelsinide vahel, ja ei saa teha etteheiteid erinevustele inimeste kasudes ja koormates, mis ei peegelda muud peale erinevate eelistuste, *kui* (nagu see alati ei ole) *nende rahuldamine viib elunaudingu võrreldava kogusummani*. Säärased erinevused kasudes ja koormates ei tekita kasude ja koormate *ebavõrdsust*.

Lubatagu mul äsja mainitud analoogiat lähemalt selgitada. Meie ees on laud õunte ja apelsinidega. Igaühel meist on õigus kuuele puuviljale, nii et õunad ja apelsinid võivad esineda ükskõik millises kombinatsioonis, mis annaks kokku kuus puuvilja. Oletagem, et ma kurdan nüüd, et Sheilal on viis õuna, samal ajal kui minul ainult kolm. Sel juhul peaks minu siinkohal täiesti kohatu vimmatunne lahtuma, kui sa juhid tähelepanu sellele, et Sheilal on ainult üks apelsin, samal ajal kui minul on kolm, ja et ma oleksin võinud saada täpselt samasuguse komplekti nagu Sheilal, kui oleksin paarist apelsinist loobunud. Süsteemis, milles igaüks saab samasuguse tunnisisetuleku, kuid võib valida, mitu tundi ta tööd teeb, ei ole samuti mõistlik kurta, et mõned inimesed viivad koju suurema töötasu kui teised. Sisetuleku/jõudeoleku bilanss sarnaneb oluliste tunnuste poolest õunte/apelsinide bilansiga: see, et minul on suurem sisetulek kui sinul, ei näita seda, nagu me oleksime ebavõrdses seisundis, iseenesest sugugi rohkem kui see, et mina saan laualt neli õuna ja sina kaks, esindab iseenesest laiduväärset ebavõrdsust. (Muidugi, mõnele inimesele meeldib tööd teha ja teised vihkavad seda ning võidakse arva-

ta (nagu minagi arvan), et see toob vaadeldavasse skeemi ebaõigluse, sest need, kellele tööd teha meeldib, saavad *ceteris paribus* oma elu rohkem nautida kui need, kes tööd vihkavad. Aga sama käib ka mõningate inimeste kohta, kes tunnevad teistest suuremat naudingut *nii* õuntest kui ka apelsinidest; ent isegi sel juhul oleks õunte/apelsinide režiim suur samm võrdsuse poole (näiteks kapitalistliku turuühiskonnaga võrreldes), nagu oleks ka võrdne tasu iga töötatud tunni eest, nii et igauks saaks valida, mitu tundi ta töötab. Vastavalt sellele ja sellel põhjusel ja kuna see raamat on õhuke, eiran ma edaspidi raskust, millele käesolevates sulgudes osutasin. Eeldan, et eelmises lõigus kursiivi pandud tingimus on täidetud.)

Te võite nüüd arvata, et olen fraasis “sotsialistlik võimaluste võrdsus” kasutanud terminit “sotsialistlik” valesti sel lihtsal põhjusel, et meile tuttav sotsialistlik poliitika seisneb rõhuasetuses sissetulekute ja töötundide võrdsusele: kas kibutsid, nood sotsialismi musternäited, pole toimunud just nõnda?

Vastuseks juhiksin teie tähelepanu erinevusele sotsialistlike printsiipide ja sotsialistlike organiseerimisviiside vahel, millest esimesed on küll teiste väidetavaks õigustuseks. See, mida ma nimetan “sotsialistlikuks võimaluste võrdsuseks”, on, nagu siin seletatud, selline võrdsus, mida rahuldaks matkalaager, aga ma pole öelnud, millised organiseerimisviisid rahuldaksid seda üldiselt ja millised mitte. Ja kuigi mainitud rangelt võrdne töö ja palga režiim läheks sellega tõesti vastuollu, ma mõõnan, et sotsialistid on sääraseid režiime pooldanud, ning mul pole vähimatki soovi või vajadust eitada, et neid režiime saab nimetada *sotsialistlikeks* töö/palga režiimideks. Aga ma peaksin rõhutama, et sääraseid süsteemid lähevad vastuollu sotsialismi hingestavate põhiprintsiipidega, kui need printsiibid täielikumalt läbi mõtelda. Ükski kaitsvat võrdsuse põhiprintsiip ega ka kogukondlikkuse printsiip omaette võetuna ei õigusta säärast süsteemi, kuigi seda võidaks igaühe õigustada kui “paremuselt järgmist” režiimi, arvestades konkreetse aja ja koha kitsendusi ning samuti üldisi piiranguid info kogumisele ja kasutamisele indiviidide maitsete ja võimete kohta, nagu ka nende suutlikkusele sellist infot pakkuda. Kuigi õiglus eelistab tundlikkust selle suhtes, kui õnnelikud või õnnetud

inimesed sarnastes tingimustes on — vt sulgudes märkusi kaks lõiku eespool —, ei ole võrdsuse sellisel moel peenhäälestamine üldiselt võimalik ega ka soovitav.

See, mida olen nimetanud *sotsialistlikuks* võimaluste võrdsuseks, on kooskõlas kolme ebavõrdsuse vormiga, millest teine ja kolmas vorm on ühe tüübi alamtüübid. Seega ma märgistan need kolm ebavõrdsuse vormi kui (i), (ii-a) ja (ii-b). Ebavõrdsuse esimene vorm ei ole problemaatiline, teine on seda pisut ja kolmas on väga problemaatiline.

(i) Ebavõrdsuse esimene tüüp ehk vorm pole problemaatiline seepärast, et kõike arvesse võttes ei loogi see ebavõrdsust. Eelistuste ja valikute mitmekesisus elustiilivõimaluste lõikes tähendab seda, et mõnel inimesel on rohkem teatavat sorti hüvesid kui teistel, aga see ei ole asjakohases mõttes ebavõrdsus, kui igäühe kogunauding jääb võrreldavaks. Sellise õppetunni pidigi andma õunte/apelsinide näide ja selle rakendus sissetuleku/jõudeoleku valikutele.

(ii) Teine ebavõrdsuse tüüp on juba problemaatiline, kuna see kätkeb kogukasu ebavõrdsust. Sest sotsialistlik võimaluste võrdsus sallib kasude ebavõrdsust seal, kus ebavõrdsus peegeldab tõelisi valikuid, mille on langetanud algselt võrdses positsioonis osalised, keda võib seetõttu igati mõistlikult pidada nende valikute tagajärgede eest vastutavaks. Ja seda tüüpi ebavõrdsusel on kaks kuju: ebavõrdsus, mis tuleneb *kahetsusväärsest valikust*, ja ebavõrdsus, mis tuleneb erinevustest *valikuõnnes*.

(ii-a) Illustreerimaks neist vormidest esimest, kujutlege, et üks (kuid mitte teine) õunte/apelsinide valija ootab oma hooletusest nii kaua, et selleks ajaks, kui ta võtab puuvilja, millele tal on õigus, on see juba kaotanud hea maitse: sellest tulenev kasude ebavõrdsus ei põhjusta mingit vimma. Ja sama kehtib töö/palga režiimis inimese puhul, kelle käekäik osutub lõpuks viletsamaks, sest ta ei vaevunud oma töövõimalusi korralikult vaagima.

Sellist ebavõrdsust kogukasus on õigustatud erinevusega pingutuses ja/või hooles, mida rakendavad inimesed, kes on algselt absoluutselt võrdses positsioonis ja kes on võrdsed isegi oma *suutlikkuselt* pingutust ja hoolet rakendada. Käibenäiteks on ro-

hutirts ja sipelgas, kellelt tuleb eeldada suutlikkuste võrdsust, et valm saaks oma tavapärasest moraali kanda. Tõsiasja, et rohutirtsu ja sipelga puhul avaldub kasude ebavõrdsus, rõhutab see, et kodutu rohutirts oma valikut tagantjärele *kahetseb*. Ta kahetseb, sest teab, et kui ta oleks teinud samasuguse valiku nagu sipelgas, oleks tema olukord nüüd võrreldav sipelga omaga ega oleks üldkasu poolest (kaasa arvatud jõudeoleku eelised) viletsam kui sipelgal.

Te võite ju suhtuda rohutirtsu ja sipelga valmi skeptiliselt. Võite uskuda (vean kihla, et vastupidiselt oma reaktsioonidele tavaelus — vaata järgmist lõiku), et sellist asja nagu “tõeliselt vastutatav” olemine või “jõudeoleku valimine” pole lõppkokkuvõttes olemaski; te võite uskuda, et näiteks suurem hooletus ei peegelda midagi muud kui teistest vähemat suutlikkust antud olukorras ennast rakendada, mida ei tohiks karistada. Ja kui te seda tõesti usute, siis te seda teist ebavõrdsuse vormi ei salliks. Aga isegi kui te sarnaselt minuga ei kalduks kindlalt selle keelamise poole, jääb üles küsimus, kui *suureks* selline ebavõrdsus tõenäoliselt kujuneks. Ja see on väga raske küsimus ning minu enda vaade või lootus on see, et asjakohase printsiibi aruka institutsionaliseerimise korral ei kujuneks see *omaette* väga suureks; kuid võiks anda panuse ebavõrdsuse väga kõrgesse määra, kui satub sünergiasse kolmanda ja tõeliselt problemaatilise ebavõrdsuse vormiga, s.o ii-b-ga, mis on ikkagi kooskõlas sotsialistliku võimaluste võrdsusega.

Märkisin, et usk, nagu ebavõrdsuses ei saaks kunagi tõeliselt peegelduda reaalne valikuvabadus, läheb vastuollu teie reaktsioonidega inimestele igapäevaelus ning et minul säärane usk puudub. Mul puudub säärane usk seepärast, et ma ei ole ühtaegu veendunud kõikide valikute põhjuslikus determineerituses ning selles, et põhjuslik determineeritus kustutab vastutuse. Kui teie olete selles tõesti veendunud, siis ärge *laitke* mind teisiti mõtlemise eest, ärge *laitke* parempoolseid poliitikuid heaolutoetuste kärpimise eest (sest teie vaateviisi järgi nad ei saa sinna midagi parata, et nad niimoodi teevad) ja ärge üldse kedagi *laitke* ega kiitke ükskõik millise teo valimise eest ning elage seega oma elu siitpea-

le edasi teistmoodi kui see viis, mille järgi, nagu me mõlemad teame, te seni elanud olete.

(ii-b) Tõeliselt problemaatiline ebavõrdsus kogukasus, sisulise ebavõrdsus, mis on sotsialistliku võimaluste võrdsusega ikkagi kooskõlas, on niisugune ebavõrdsus, mis peegeldab erinevusi selles, mida filosoofid nimetavad *valikuõnneks*. Valikuõnne musternäiteks on teadlik õnnemäng. Alustame võrdsest positsioonist, milles meil mõlemal on 100 dollarit ning me oleme igas asjakohases suhtes iseloomult, annetelt ja oma olukorra poolest samasugused. Üks meile ühine joon on kalduvus õnnemängudele, seega me viskame kulli ja kirja arusaamises, et mina annan sulle 50 dollarit kirja korral ja sina annad mulle 50 dollarit kulli korral. Lõpuks jääb mulle 150 dollarit ja sina lõpetad mängu 50 dollariga, ilma mingisuguste lisandusteta, mis sinu rahalist kaotust korvaksid.

Säärane ebavõrdsus on kooskõlas sotsialistliku võimaluste võrdsusega; me mõlemad lihtsalt kasutasime oma juurteni sarnaseid võimalusi, pealegi täpselt samasugusel viisil. Ja erinevalt rohutirtsust võib kaotav õnnemängija küll mõistagi kahetseda oma kaotust, aga ta ei tarvitse kahetseda oma mängimisotsust samasugusel viisil, nagu rohutirts kahetseb oma laisklemisotsust. Kaotanud õnnemängur võib ütelda: “Seistes uuesti sama valikuvõimaluse ees, teeksin sama valiku; see oli mõistlik risk.”

Kuid selline ebavõrdsusvorm ei tulene üksnes õnnemängudest kitsalt võttes. Valikuõnne element mängib kaasa ka turul niisuguste ebavõrdsuste sünnitamises, mis osalt peegeldavad õnne proovilepanekut oma raha või tööjõu paigutamises. Seetõttu on mõned turu tekitatud ebavõrdsused osalt ühitatavad ja õigupoolest osalt ka kaasnevad sotsialistliku võimaluste võrdsusega. Ent ei maksa liialdada määraga, kui palju turu ebavõrdsused kasvavad välja puhtast turuõnnest: turumängurlus erineb märgatavalt tavalisest mängurlusest. Tavaliselt on inimesel valik, kas mängida õnnemängu või mitte: mängurlus on välditav. Aga turuühiskonnas pole turg sugugi välditav: isegi vahendid mõnest konkreetsest turuühiskonnast väljumiseks nõuavad ressursse, mis on kättesaadavad ainult turuühiskonna tingimustel. Võib öelda, et turg on kasiino, kust on raske pääseda, ning selle esilekutsutud ebavõrdsustel on seetõttu ebaõigluse plekk. Ükskõik mis lisaks veel tõele vas-

taks, võib kindlasti julgelt öelda, et kapitalistlikes riikides rikaste ja vaeste vahel haigutav kuristik ei tulene suurel määral sellest, kas sul on vabatahtlikus õnnemängus vedanud või mitte, vaid see on vältimatu õnnemängu ja otsese toore vedamise tagajärg, millel pole midagi pistmist mängurlusega. Muidugi võib välditav valikuõnn figureerida niisuguste juhtumite seletustes, kus ühel ettevõtjal läheb hästi ja teisel halvasti, aga see pole mõistagi säärane ebavõrdsus, mis sotsialiste huvitaks.

Kuigi õiglus ei mõista ebavõrdsusi vormis (ii-a) ja (ii-b) hukka, on need sellegipoolest sotsialistidele vastumeelt, kui nad kehtivad piisavalt laialdaselt, sest siis lähevad nad vastuollu kogukondlikkusega: suur ebavõrdsus paneb kogukonna vastupidavuse proovile. Seega peab sotsialistliku võimaluste võrdsuse mõju leevendama kogukondlikkuse printsiipi, et ühiskonnas saaks avaldu-da säärane sotsialistlik iseloom, mis teeb matkalaagri veetlevaks.

“Kogukondlikkus” võib tähendada mitut asja, kuid kogukondlikkuse nõue, mis on siinkohal keskne, seisneb selles, et inimesed hooliksid teistest, ning kui vajalik ja võimalik, siis ka hoolitseksid teiste eest ning hooliksid sellestki, et nad üksteisest hooliksid. On kaks kogukondliku hoolitsemise viisi, mida tahan siinkohal käsitleda. Esimene kärbib mõningaid neist ebavõrdsustest, mis tulenevad sotsialistlikust võimaluste võrdsusest. Teine kogukondliku hoolitsemise viis ei ole võrdsuseks rangelt nõutav, aga on sotsialismi kontseptsioonis ikkagi ülimalt tähtis.

Meie, sina ja mina, ei saa kogukonnast rõõmu tunda, kui sina teenid ja hoiad endale raha ütleme näiteks kümme korda minust rohkem, sest mina vaevleksin siis oma elus raskuste käes, millega ma muidu kokku ei puutuks, selliste raskuste käes, millega toimetulekuks saaksid sina mind aidata, ent sa ei tee seda, sest hoiad oma raha endale. Oletagem näiteks, et mina olen rikas, elan kergeget elu, samal ajal kui sina oled vaene oma kahetsusväärsete valikute ja/või halva valikuõnne tõttu, niisiis mitte seepärast, et sul puuduks võimaluste võrdsus. Sina pead iga päev sõitma pungil täis bussis, samal ajal kui mina sõidan oma mugavas autos sinust mööda. Ühel päeval aga pean ka mina sõitma bussiga, sest autot läheb vaja mu naisel. Mul on mõtet seda kurta mõnele teisele autoomanikule, aga mitte sulle. Ma ei saa sinule ütelda: “Kohutav,

et pean täna bussiga sõitma.” Meie vahel puudub just sedasorti kogukondlikkus, mis loomuldasa kehtib minu ja teiste autoomanike vahel. Ja selle puudumine avalduks ka mitmel muul viisil, sest meil on väga erinevad võimalused hoolitseda iseenda eest, kaitsta oma järeltulijaid ja nende eest hoolitseda, vältida ohte jne.

Usun, et teatavaid ebavõrdsusi, mida ei saa keelata sotsialistliku võimaluste võrdsuse nimel, tuleb sellegipoolest keelata kogukondlikkuse nimel. Aga kas oleks *ebaõiglane* keelata tehingud, mis nende ebavõrdsusteni viivad? Kas asjakohased keelud piiritlevad kõigest tingimusi, mille raames õiglus toimib, või kas need lähevad mõnikord (õigustataval viisil?) õiglusega vastuollu? Ma ei oska sellele vastata. (Muidugi oleks väga kahju, kui peaksime järeldama, et kogukondlikkus ja õiglus on potentsiaalselt ühitamatud moraaliideaalid.)

Niisiis, tulles tagasi matka juurde, oletagem, et me sööme seal kaunis kehvasti, aga sinul on oma eriline kõrgväärtuslik kalatiik, mida sa pole saanud mitte päranduse ega tüssamise teel ega oma kõrgema avastamisande puhta õnne (s.o mitte-valikuõnne) tulemusel, vaid absoluutselt süütu valikuõnne tagajärjel, millele ei saaks õigluse vaatepunktist mitte keegi midagi ette heita: sa oled selle saanud loteriiga, milles me osalesime kõik. Sel juhul isegi siis, kui mingit ebaõiglust polnud, lõikab sinu vedamine sind ühiselust ära ning kogukondlikkuse ideaal mõistaks selle hukka ning mõistaks seetõttu hukka ka mis tahes säärase loterii.

Teine kogukondliku hoolitsuse väljendus, mis matkal avaldub, on vastastikkuse kogukondlik vorm, mis vastandub vastastikkuse turuvormile, nagu ma kohe seletan. Kui lähtepunktid on võrdsed ning tulemuste ebavõrdsusele on seatud (võimaluste võrdsusest) sõltumatud piirid, siis ei ole kogukondlikku vastastikkust võrdsuseks tarvis, kuid see on sellegipoolest vajalik, et inimsuhted võtaksid soovitava kuju.

Kogukondlik vastastikkus on turule vastanduv printsiip, mille järgi mina ei teeni sind mitte sellepärast, mida ma võiksin vastutasuks saada, vaid sellepärast, et sa vajad või tahad minu teenet, ning sina teenid mind samal põhjusel. Kogukondlik vastastikkus ei ole sama mis turuvastastikkus, sest turg ei motiveeri produk-

tiivset panust mitte kaasinimestele pühendumise ja nende teenimise soovist, samal ajal kui nemad teenivad sind, vaid rahalise tasu pärast. Produktiivse tegevuse vahetu motiiv turuühiskonnas on (mitte küll alati, kuid) üldjuhul mingisugune ahnuse ja hirmu segu proportsioonis, mis varieerub vastavalt isiku turupositsiooni ja iseloomu üksikasjadele. On tõsi, et inimesed võivad tegutseda turul ka millestki muust ajendatuna, aga ahnuse ja hirmu motiivid on need, mille turg esiplaanile toob, ja nende hulka kuulub ka ahnitsemine oma perekonna heaks ja hirm oma perekonna julgeoleku pärast. Isegi kui inimene muretsseb millegi enama kui pelgalt omaenda mina pärast, on turuhoiak ahne ja hirmunud selles, et vastaspoolt nähakse turul peamiselt võimaliku rikastumisallikana ja ähvardusena oma edule. Need on koledad viisid teiste inimeste nägemiseks, ükskõik kui palju me oleksime nendega harjunud ja kohanenud sajanditepikkuse kapitalistliku tsivilisatsiooni tingimustes. (Mõistagi ei leiutanud ahnust ja hirmu kapitalism: need on sügaval inimloomuses. Aga erinevalt varasemast feodaalsest tsivilisatsioonist, millel oli (kristlikku või muud) hingesuurst ahnus hukka mõista, kapitalism ülistab seda.)

Ütlesin, et kogukondliku vastastikkuse raames ma toodan midagi oma kaasinimestele pühendumise vaimus: ma soovin neid teenida, samal ajal kui mind teenitakse, ja ma saan rahuldust selle võrrandi mõlemast poolest. Säärasel motivatsioonis on tööpoolest vastastikkuse ootust, aga see erineb oluliselt turumotivatsioonis eeldatavast vastastikkusest. Kui mina olen kaupleja, siis olen ma valmis teisi teenima, kuid ainult selleks, et mind teenitaks: ma ei teeniks teisi, kui see poleks vahend teene saamiseks. Seetõttu ma teen nii väikese teene kui saan, et saada vastu võimalikult suurt teenet; ma tahan osta odavalt ja müüa kallilt. Ma teenin teisi kas sellepärast, et saada midagi, mida soovin — see on ahnusemotiiv; või et vältida midagi, mida soovin vältida — see on hirmumotiiv. Kaupleja kui selline ei väärtusta koostööd teistega koostöö enda pärast: ta ei väärtusta mõlemat poolt konjunktsioonis *teenida-ja-teenitud-olla*.

Väljaspool turgu koostöö tegija hindab koostööd ennast: mittekauplejana tahan ma, et me teeniksime üksteist; ja kui ma teenin teisi, selle asemel et üritada saada, mida aga saada suudan,

siis kõike arvesse võttes ei mõista ma oma tegevust mingisuguse ohverdusena. Muidugi teenin ma sind ootuses, et (kui sa oled suuteline) sina teenid ka mind. Minu pühendumus sotsialistlikule kogukondlikkusele ei nõua minult, et ma oleksin seesugune liipitseja, kes teenib sind hoolimata sellest, kas sina (kui oled selleks suuteline) hakkad teenima mind, aga ma pean sellegipoolast väärtuslikuks konjunktsooni mõlemat poolt — mina teenin sind ja sina teenid mind —, nagu ka seda konjunktsooni ennast: ma ei pea konjunktsooni esimest poolt — mina teenin sind — lihtsalt vahendiks oma tõelise eesmärgi saavutamisel, milleks on see, et sina teenid mind. Kogukondlikus vastastikkuses ei ole meievaheline suhe turuinstrumentaalne suhe, milles ma annan, sest ma saan vastu, vaid mitteinstrumentaalne suhe, milles ma annan, sest sina vajad või tahad, ning milles ma ootan sinult võrreldavat suuremeelsust.

Esituse lihtsuse ja ilmekuse huvides iseloomustasin ma eelmistes lõikudes kogukondlikku vastastikkust kahe isiku (minu ja sinu) vahelisena. Aga kogukondlik vastastikkus võib ühendada inimkette, kellest ükski paar ei anna midagi otseselt teineteisele: kõiki meid hõlmava kogukondliku vastastikkuse vaimus võin mina teenida sind ja sina teenida teda ja tema teenida kedagi neljandat, kes teenib omakorda mind. Võivad moodustuda kogukondlikud võrgustikud, mis on struktuurselt mõneti sarnased turuvõrgustikega, ent neid hingestav motivatsioon erineb. Need on sarnased ainult mõnes osas, sest turuvõrgustikus ei tee keegi midagi kellelegi ilma *tollelt* isikult midagi vastu saamata.

Kuna turutehingute puhul seisneb motivatsioon suuresti ahnuses ja hirmus, siis turul teistega läbi käies puudub isikul *sügavam* hoolimine sellest, kui hästi või halvasti läheb kellelgi teisel peale tema enda. Sa ei tee teiste inimestega koostööd mitte usust, et teiste inimestega koostöö on hea asi iseeneses, ega soovist, et *nii* sinul endal *kui ka* tollel teisel inimesel õnn õitseks, vaid sellepärast, et *sina* soovid endale midagi võita ja sa tead, et saad seda ainult teistega koostööd tehes. Igasuguses ühiskonnas peavad inimesed tahes-tahtmata teisi millegagi varustama: ühiskond ongi vastastikkuse varustamise võrgustik. Aga turuühiskonnas on

selline vastastikkus üksnes kõrvalsaadus hoiakust, mis ei ole vastastikune ega seisne põhimõtteliseltki samaga vastamises.

III KAS SEE IDEAAL ON SOOVITAV?

Sotsialistide püüdluseks on realiseerida riiklikus või isegi rahvusvahelises ulatuses need põhimõtted, mis korraldavad elu matkal. Seega on sotsialistide ees kaks eraldi küsimust, mida sageli ei käsitleta nii eraldi, nagu peaks. Esimene küsimus on: kui sotsialism oleks teostatav, kas ta oleks ka soovitav? Ja teine on: kas sotsialism on teostatav?

Mõned võivad ütelda, et matkalaager ise polegi nii veetlev, et põhimõtteliselt peaks sealgi, neis väiketasandi läbikäimistes leiduma rohkem *ruumi*, kui matka eetos lubab, suuremale ebavõrdsusele ja teiste inimeste instrumentaalsele kohtlemisele. Matka eetose sellised oponendid mõistagi ei soovitaks tervet ühiskonda hõlmavat võrdsust ja kogukondlikkust *kui* väikeses mahus soovitava laiendust suuremasse mastaapi, ning pole tõenäoline, et nad soovitaksid suurele seda, mida nad laidavad isegi väikese puhul.

Niisugused oponendid ei ütle, et matkal *peaks* olema rohkem ebavõrdsust ja inimeste kohtlemist pelga vahendina, vaid et inimestel on *õigus* teha isiklikke valikuid, isegi kui tulemuseks on ebavõrdsus ja/või inimeste instrumentaalne kohtlemine, ja nad ütlevad, et seda õigust matkal ei austata. Aga see kriitika näib mulle kohatu. Sest õigus isiklikele valikule on ka matkal olemas; seal on rohkesti võimalusi isiklikele valikutele vaba aja veetmise ja töötamise osas (kui leidub rohkem kui üks mõistlik viis seda jaotada) vabatahtlikult omaksvõetud kitsendusega, et need valikud peaksid ausasti sobituma teiste inimeste isiklike valikutega. Ka turuühiskonnas piiravad teiste valikud tugevasti iga indiviidi valikuid, aga see tõsiasi on turuühiskonnas maskeeritud, sest erinevalt matkast ei figureeri inimeste vastastikune sõltuvus turuühiskonna ühisteadvuses ühe sisendina formaalses ja ebaformaalses planeerimises. Turuühiskonnas võib üksikisiku ees seista valik, kas hakata ehitustööliseks või hooldajaks või nälgida, nõnda et ta valikute hulk on kõigi teiste inimeste valikute tagajärg. Aga keegi

pole asju selliseks kavandanud ning seetõttu paistab tema võimaluste piiratus ekslikult lihtsalt ühe elufaktina.

Kuigi vähesed järgiksid seda joont, millele ma just oponeerisin ja mis ütleb, et poleks paha, kui ka laagrimatku *endid* korraldataks turupõhimõtete järgi, osutaksid paljud matka erilistele tunnustele, mis eristavad seda normaalsest elurütmist moodsas ühiskonnas ning järelikult heidavad kahtlust matka printsiiptide realiseerimise soovitavusele ja teostatavusele sellises ühiskonnas. Need inimesed võivad möönda, et ma olen küll näidanud sotsialistlike väärtuste veetlust ja teostatavust, aga üldiselt ainult lõõgastustegevuste kontekstis, kus puuduvad konkureerivad ühiskonnagrupid ja kus igaüks, kellega sa suhestud, on sulle isiklikult tuttav ja iga päev vaadeldav ja kus indiviidi perekonnasidemed ei avalda vastusurvet tema sotsiaalsele kohusetundele. Mil määral muudavad need erinevused selle ideaali eba- või vähem soovitavaks? Ja mil määral muudavad need selle mitte- või vähem teostatavaks?

Ma ei arva, et nimetatud erinevused teeksid matkalaagri väärtuste leviku üle kogu ühiskonna vähem soovitavaks. Ma ei arva, et matkal avalduv koostöö ja isetus oleksid kohased ainult sõprade ringis või väikeses kogukonnas. Vastastikuse varustamise puhul turuühiskonnas jätab mind olemuselt ükskõikseks tolle põllumehe saatus, kelle toitu ma süön: kogukondlikkust, nii nagu seda väärtust kirjeldati eespool II osas, on meie vahel vähe, kui üldse. Järgmises osas käsitlen ma küsimust, kas teistmoodi elukorraldus on teostatav. Aga mulle näib, et kõik hea tahtega inimesed tervitaksid uudist teistmoodi elukorralduse võimalikuks saamisest — võib-olla seeläbi, et mõned majandusteadlased mõtlevad välja nutikaid viise, kuidas rakendada ja korraldada meie suutlikkust suuremeelsuseks teiste suhtes. Mulle on endiselt meelt mööda sentiment ühest lapsepõlves õpitud vasakpoolsest laulust, mis algas nii: “Kui me võiksim üksteist pidada naabriteks, sõpradeks või vendadeks, siis maailm oleks kaunis, nii kaunis oleks maailm.” Sellise sentimentide vastu märgitakse sageli, et pole võimalik sõbrustada miljonite inimestega, kes moodustavad suure ühiskonna: et seda ideed on parimal juhul võimatu realiseerida, ning mõned lisaksid, et see idee on lausa vastuoluline, kuna sõprusega kaas-

neb ju välistamine. Aga seda laulu ei peaks tõlgendama säärases üliambitsioonikas vaimus. Piisab sellest, kui ma kohtlen igauht, kellega mul on mingisugune vahetus- või muu kontakt, inimesena, kelle suhtes mul on säärane vastastikkuse hoiak, mis iseloomustab sõprust. Ja üldine sotsiaalne sõprus, s.o kogukondlikkus ei ole kõik-või-mitte-midagi suhe — samamoodi nagu seda pole sõpruski. Kindlasti oleks tervitatav, kui ühiskonnas esineks kogukondlikkust pigem rohkem kui vähem.

Aga mida me sotsialismi *soovitavuse* kohta ka järeldaksime, tuleb omaette küsimusena käsitleda selle *teostatavust*, mille poole ma pöördun järgmisena.

IV KAS SEE IDEAAAL ON TEOSTATAV? KAS SEDA TAKISTAB INIMESE ISEKUS VÕI KEHV SOTSIAALTEHNOLOOGIA?

Ükskõik, kas sotsialistlikud suhted matkal meeldivad või mitte ja kas nende levik üle terve ühiskonna on soovitatav või mitte, on paljud asja üle järele mõtelnud inimesed pidanud sotsialismi kogu ühiskonnas *teostamatuks*. “Võib-olla sotsialism ühel üürike-sel matkal küll. Aga sotsialism terves ühiskonnas ja kogu aeg? Kas teete nalja või! Matk on üks lõbus puhkekontekst, kus inimesed on kaugel igapäevaelu keerulisusest ja valmis oma tavalisi tegutsemispõhimõtteid kõrvale jätma. See on peaaegu juba *definiitsiooni* poolest midagi erilist. Selles pole midagi, mis muudaks mastaapse sotsialismi idee veenvamaks.”

Alguseks väärib märkimist, et laagrimatka hoiakud ei valitse mitte üksnes õnnelikes kontekstides, vaid ka vähem healoomulistes. On üsna tavaline, et üleujutuse või tulekahju hädaolukorras võtavad inimesed omaks matkalaagri printsiibid. Kuid uurigem küsimust sotsialismi teostatavusest lähemalt.

On kaks vastandlikku põhjust, miks pidada sotsialismi terves ühiskonnas teostumatuks, ning niihästi intellektuaalselt kui ka poliitiliselt on väga tähtis neil vahet teha. Esimene põhjus seostub inimloomuse piiridega ja teine sotsiaaltehnoloogia piiridega. Esimene oletatav põhjus, miks sotsialism polevat teostatav, on see,

et — nagu sageli öeldakse — inimesed pole loomult piisavalt suuremeelsed ja koostöövalmid, et sotsialismi nõudmistele vastata, olgu nad kui tahes suuremeelsed ja koostöövalmid selles ajaliselt piiratud ja erilise läheduse kontekstis, milles kulgeb matk. Teine oletatav põhjus, miks sotsialism polevat teostatav, on see, et isegi *kui* inimesed on piisavalt suuremeelsed või võiksid õiges kultuuris selliseks saada, me ei tea, kuidas seda suuremeelsust rakendada — me ei tea, kuidas kohaste reeglite ja stiimulite abil panna suuremeelsus majanduse rattaid ringi ajama. Seevastu me teame väga hästi, kuidas rakendada inimese isekust.

Isegi kui kumbagi neist probleemidest ja mõnda nendega võrreldavat probleemi poleks, võib sotsialism jääda ikkagi saavutamatuks, sest need poliitilised ja ideoloogilised jõud, mis seisavad vastu sotsialismi poole liikumisele — sealhulgas tohtu praktiline jõud, mis on usul sotsialismi teostumatusse —, on liiga tugevad. Kuid teostatavuse küsimus, mida ma siinkohal käsitlen, pole selles, kas sotsialism on otsejoones *kättesaadav*, kas me suudame sinna jõuda oma praegusest positsioonist, kus meid koormab kapitalismi kaalukas pärand ja igasugused muud sattumused, mis moodustavad meie praegused ühiskondlikud olud. Kõnealune teostatavuse küsimus seisneb selles, kas sotsialism toimiks ja oleks stabiilne, kui me oleksime tõepoolest selle sisseseadmiseks vajalikus positsioonis. Ja üks selle küsimuse tähtis aspekt on see, kas sotsialistlik ühiskonnakorraldus tugevdaks või pigem õõnestaks neid kogukondlikke ja egalitaarseid eelistusi, mis on sotsialismi stabiilsuseks vajalikud. (Peaksime esitama ka veel küsimuse, mida ma siinkohal ei uuri: kas sotsialism on lisaks inimloomuse allikatele kooskõlas ka inimloomusega sellisena, milliseks selle on kujundanud kapitalism; jõud, mis võiksid blokeerida sotsialismi sisseseadmise, võivad toimida ka nõnda, et nurjata selle tõhusat toimimist.)

Minu silmis peamine probleem sotsialistliku ideaali ees on see, et me ei tea, kuidas kavandada masinavärki, mis seda käigus hoiaks. Meie probleem ei seisne niivõrd inimese isekuses, vaid selles, et meil puudub sobiv organiseerimistehnoloogia: meie probleemiks on *kavandamisprobleem*. See võib olla *lahendamatu* kavandamisprobleem ning selle teevad kindlasti raskemaks meie

isekad kalduvused, kuid minu arust seisab meie ees just nimelt kavandamisprobleem.

Lõppude lõpuks peituvad ju (peaaegu?) igaihes niihästi isekad kui ka suuremeelsed kalduvused. Meie probleem on see, et kuigi me teame, kuidas rajada majandussüsteemi töö isekuse arendamisele ja lausa hüpertrofeerimisele, ei tea me seda, kuidas panna ühiskond tööle, arendades ja ära kasutades inimese suuremeelsust. Ometi sõltub isegi reaalses maailmas, meie enda ühiskonnas vägagi palju suuremeelsusest, või üldisemalt ja negatiivsemalt öeldes, turuvälistest stiimulitest. Arstid, medõed, õpetajad ja teised “hoolekandjad” ei hinda oma töökohal tehtavat sugugi ainult rahahulga järgi, mida nad selle tulemusena saavad, erinevalt kapitalistidest ja töolistest elualadel, mis hoolekandega ei seostu. (Mainitud hoolekandjad ei tööta muidugi tasuta, aga see on samasugune tõsiasi nagu see, et sul on matkal tarvis süüa; sellest ei järeldu — ja mis olekski vale —, nagu sätiksid hoolekandjad oma tööd oodatava rahalise tasu järgi.) Ja erinevuse põhjus ei ole selles, justkui hoolekandjad oleksid tehtud moraalselt õilsamast puust, vaid suurel määral hoopis kognitiivses põhjuses, et nende arusaama sellest, mida toota, juhib käsitus inimvajadusest: turusignaalid pole vajalikud otsustamiseks, milliseid haigusi ravida või milliseid aineid õpetada, ja ega need olekski selle üle otsustamisel tõhusad. Aga kui väljuda vajaduste sfäärist või üldisemalt, selliste hüvede sfäärist, mille tahtmist võib eeldada igaiühelt, vabamalt valitavate kaupade laia sfääri, ning sennapole me ju üha liigume, kui majandus areneb ja elu muutub seeläbi kergemaks ja elegantsemaks — siis on ilma turusignaalide mehhanismita järjest raskem teada saada, mida toota ja kuidas seda toota: väga vähesed sotsialistlikud majandusteadlased vaidleksid praegu sellele väitele vastu. Üks põhjus, miks matkalaager saab hõlpsasti hakkama ilma turumajandusliku kaubavahetuseta, on see, et matkajate tegevuse kavandamiseks vajalik info on ulatuselt tagasihoidlik ning seda on võrdlemisi lihtne hankida ja koondada.

Turuhindadel on aga kaks loogiliselt eristuvat funktsiooni: *informatsioonifunktsioon* ja *motivatsioonifunktsioon*. Esiteks annavad nad teada, kui palju on inimesed valmis ohverdama, et antud kaupu ja teenuseid saada: nad näitavad, kui väärtuslikud kaubad

inimestele on, ning toovad seega ilmsiks, mis on tootmist väärt. Aga sellest eraldi toimivad turuhinnad ka motivatsioonina inimestele kõnealuste kaupade pakkumiseks: kaupleja püüab omaenda huvides tabada seda, mille eest inimesed oleksid valmis maksma. Need kaks funktsiooni ei ole lahus mitte ainult loogiliselt: mõnikord toimib esimene ilma teiseta, nagu siis, kui ametiisik, kes tegutseb näiteks heategevuses, püüab maksimeerida oma fondi tulu, kuid ilmselgesti mitte selleks, et täita omaenese taskuid: ta ei hoia kogutavat raha enesele ja vähemalt mõningatel juhtudel ei sõltu tema sissetulek sellest, kui hästi tema hallataval fondil läheb.

Kui võtta arvesse üleüldise planeerimise ebakindlust ühelt poolt ning turutulemuste ebaõiglust ja turumotivatsiooni moraalset närusust teiselt poolt, siis on loomulik küsida, kas oleks praktiliselt teostatav turu informatsioonifunktsiooni säilitamine, et sellelt, kuidas turg infot genereerib ja töötleb, edaspidigi kasu saada, otsustamaks, mida toota, ent ühtlasi välistades turu tavapäraseid motivatsioonilisi eeldusi ja distributiivseid tagajärgi. Kas meil saaks olla turuefektiivsust tootmises ilma turustiimuliteta ning seega ka ilma tasude turumajandusliku jaotumiseta?

Just selline eristus on kesksel kohal Toronto ülikooli politoloog Joseph Carensi teedrajas raamatus, mis ilmus 1981. aastal Chicago ülikooli kirjastuselt pealkirjaga *Võrdsus, moraalsed stiimulid ja turg* ja kõneka alapealkirjaga *Harjutus utoopilise poliit-ökonoomia teoorias* (Carens 1981). Carens kirjeldab ühiskonda, milles majandustegevust korraldab midagi sellist, mis näeb välja tavalise kapitalistliku turuna, kuid maksusüsteem tühistab turu ebavõrdsustavad tulemused sissetuleku ümberjaotamisel täiesti võrdseks. Seal on olemas (maksustamiseelset) kasumit taotlevad kapitalistid, nagu ka töölised, kes kapitali ei oma, kuid inimesed tunnistavad kohustust teisi teenida ning selle kohustuse täitmist mõõdetakse sellega, kui lähedal on inimese maksustamiseelne sissetulek sellele, mida ta saaks talle kättesaadavaist võimalikult tulutoovaimalt (ja standardsete eelduste järgi seega sotsiaalselt kõige panustavamalt) tegevuselt, samal ajal kui maksustamine kehtestab sissetulekute täiesti egalitaarse jaotuse pärast makse. Sellises süsteemis tootjad taotleavad vahetult küll rahalisi tule-

musi, ent nad ei hoia kogunevat raha endale (ega saa selle pealt ka muul moel kasu) ning taotlevad seda üksnes soovist panustada ühiskonda: turumehhanismi kasutatakse sotsiaaltehnoloogilise probleemi lahendamiseks võrdsuse ja kogukondlikkuse teenistuses.

Carensi skeemiga on palju probleeme, aga see tundub mulle plaanina, mis oleks vägagi viimistlemist väärt, ning selle printsiip realiseerub tagasihoidlikumal määral iga kord, kui paremal järjel inimesed ei otsusta neile ebasoodsalt ümberjaotava maksukeskonna korral kahandada oma töösisendit, sest et kiidavad sellise maksustamise eesmärgi heaks.

Carensi skeem on utoopiline osalt seepärast, et tugineb üleni omakasupüüdmatale valikule. Aga leidub viise, kuidas kogukondlikkuse ja võrdsuse olulisi elemente viia sisse majandussüsteemi, milles omakasupüüdlik valik jääks küll kehtima, kuid kitsamas ulatuses. Üks juba tuttav viis on heaoluriigi sisseseadmine, mis võtab turusüsteemist välja suurel hulgal ressursse, et katta inimvajadusi. Vähem tuttav viis on *turusotsialismi* sisseseadmine, millest kohe lähemalt. Neist süsteemidest igauks töötab ainult juhul, kui inimesed on *piisavalt* omakasupüüdmatud, et leppida kitsendustega, mille need süsteemid omakasu taotlemisele seavad.

Kuigi viimasel ajal on paljud sotsialistid hakanud uskuma turusotsialismi, olid 19. sajandi sotsialistid enamasti majanduselu turul rajaneva korraldamise vastu. Sotsialismi teerajajate peavool pooldas midagi sellist, mis nende silmis oli palju kõrgem, nimelt üldist tsentraalset plaanimajandust, mis nende lootuste järgi pidanuks realiseerima tõelise jagamisühiskonna sotsialistliku ideaali. Ja teerajajate järeltulijaid julgustas see, mida nad tõlgendasid planeerimise võitadena, nagu industrialiseerimine Nõukogude Liidus ning hariduslike ja meditsiiniliste vajaduste katmine varajases Hiina Rahvavabariigis. Aga nüüd me teame, et tsentraalne planeerimine, vähemalt sellisel kujul, nagu seda minevikus praktiseeriti, on majandusedu jaoks vilets retsept, vähemalt siis, kui ühiskond on omandanud moodsa tootmissüsteemi põhielemendid.

Et aga ajalooliselt on sotsialismi idee olnud tugevalt seotud tsentraalse planeerimisega, siis sotsialistlike veendumustega majandusteadlased pole kuni viimase ajani uurinud viise, kuidas organiseerida majandust ilma tsentraalse planeerimiseta nii, et tulemus jääks sotsialistlikuks vähemalt ühes olulises suhtes — selles, et asjade tootmiseks kasutatavad varad oleksid ühised. Turusotsialismi nimetatakse sotsialistlikuks seepärast, et see kaotab töö ja kapitali vahelise lõhe: turusotsialismis ei ole kapitalistide klassi, kes seisaks vastamisi töölistega, kes kapitali ei oma, sest töölised ise, s.t kogu elanikkond, omab firmade kapitali (kuigi mitte tingimata nendesamade firmade kapitali, kus nad ise töötavad, nagu me illustreerime paar lõiku allpool). Seeläbi kahaneb majanduslik ebavõrdsus olulisel määral. Praegu on olemas mitmesuguseid kavasad töölisomandiks, poolühiskondliku omandi eri vormideks, näiteks kohaliku omavalitsuse tasandil, ning muid püüdlusi formuleerida kollektiivse omandi printsiipi kogu majandustegevuse tsentraalse riikliku juhtimise puududes.

Ent turusotsialism erineb traditsioonilisest sotsialismist selle poolest, et tööliste või ühiskondlikus omandis firmad on selles vastamisi niihästi üksteisega kui ka tarbijatega turukonkurentsis; ning turusotsialism erineb samuti ja eelnevaga seotult traditsioonilisest sotsialismist selle poolest, et nõrgendab, kuigi täielikult kõrvaldamata, traditsioonilise sotsialismi rõhuasetust majanduslikule võrdsusele. Võrdsus on piiratud, sest turukonkurents viib võitjate ja kaotajate vahelise ebavõrdsuseni. Ja turusotsialismis on piiratud ka kogukondlikkus, sest kaubavahetus turusotsialismi tingimustes ei ole sugugi vähem turumajanduslik kui kapitalismi tingimustes: see ei ole, nii nagu eespool kirjeldatud Carrensi majanduses, turumajanduslik vahetus üksnes pealispinnal. Turusotsialismi majandustehingute tuumas ei valitse tõeline, otsene vastastikkus, vaid kõigest varjatud vastastikkus (vt eespool II osa lõppu). Kuid vastastikkus jääb süsteemi taustale: võrdsuse ja vastastikkuse väärtused õigustavad kitsendusi sotsialistliku turu funktsioneerimisele ning seesama kehtib ka heaoluriigi puhul, nagu ka ettepaneku puhul, et riik tagaks kõikidele oma kodanikele olulise ja turust sõltumatu *baassissetuleku*.

Ühe eriti hoolikalt läbimõeldud turusotsialismi kava võib leida Yale'i majandusteadlase John Roemeri raamatust *Tulevik sotsialismile*, mis ilmus 1994. aastal Harvardi ülikooli kirjastuselt (Roemer 1994). Roemeri skeemis on igal kodanikul sünnijärgne õigus *per capita* osale riigi kogukapitalist. Tal on vabadus kaubelda börsil vautšeritega, mis esindavad tema osakut, ning oskuste ja õnne korral hankida nõnda teistest rohkem osakuid ja/või rohkem dividende, aga ta ei saa oma osakut realiseerida, konverteerides selle hüvedeks, nagu häärberid, jahid, Diori kostüümid jne: firmade osakuid ei saa konverteerida tavaliseks rahaks ja neid ei saa ka osta tavalise raha eest, vaid üksnes teiste osakute eest. Ja surma korral lähevad tema osakud riigikassasse tagasi, et moodustuksid uued sünnijärgsed õigused riigikapitalile. Teisalt aga, muus suhtes tööturg ei muutuks, nii et selle ebavõrdsused jääksid püsima, kuid ei paisuks enam sünergias töö ja kapitali lõhega.

Ühesõnaga, säärane süsteem sarnaneks traditsioonilise kapitalistliku turumajandusega, v.a selles, et üks turg on suletud: turg, millel firmade osakuid vahetada rahaks, mille eest osta tarbekaubu. Kapitalistide klass on likvideeritud, ent Roemer väidab, et kapitalistliku turu tõhusus saavutatakse teiste vahenditega.

Viimase mõtte illustratsiooniks: firmade suurosanikud distsiplineerivad tavaliselt oma firmat kapitalistlikus majanduses efektiivselt tegutsema — nende osalus on piisavalt suur, et neil oleks vahetu ja kaalukas huvi firma hea funktsioneerimise vastu. Aga Roemeri turusotsialismis jaotaks börsitehingute dünaamika iga indiviidi portfelli mitme firma vahel laiali, nii et ühelgi indiviidil ei teki piisavalt osakuid ega osalust üheski firmas selleks, et mängida vajalikku distsiplineerivat rolli. See roll omistatakse seetõttu pankadele ja muudele finantsasutustele, nii nagu see käib tegelikult ka Jaapani *keiretsu*-süsteemis ja Saksamaal.*

* John Roemer soovitab süsteemi, kus tootmisvahendeid ei kontrolli väike omanikegrupp ega ka aktsiabörs, vaid firmade tegevust monitoriks suured avalikus omandis pangad ja pensionifondid, nii nagu on olnud kombeks Jaapanis ja vähemal määral Saksamaal. *Keiretsu* on

Majandusteadlasena peab Roemer oluliseks näidata, et tema süsteem ei ole vähem efektiivne kui kapitalism. Aga oletagem, et ta eksib. Oletagem, et tema skeem või mõni võrreldav sotsialistlik või poolsotsialistlik skeem on mõnevõrra vähem efektiivne kui tavaline kapitalism. Õige järeldus sellest ei tarvitseks aga olla see, et me peaksime kapitalismi alles hoidma: lõppude lõpuks on ju efektiivsus ainult üks väärtustest, ning kui rõhutataks, et isegi vähesed puudujäägid selles väärtuses tuleks kõrvaldada ükskõik kui kõrge hinnaga võrdsuse ja kogukondlikkuse väärtuse jaoks, siis oleks see märk tasakaalupuudusest. Sest efektiivsus asjakohases mõttes tähendab üksnes soovitud kaupade ja teenustega varustamist, võtmata arvesse, milline kvaliteet on sinu muul elul ja sinu suhtel kaaskodanikega. Miks me ei tohiks esimest sugugi teise nimel ohverdada?

Turusotsialism ei rahulda distributiivse õigluse sotsialistlikke mõõdupuid täielikult, kuid selle tulemus on nende mõõdupuude järgi palju parem kui turukapitalismil, ning sotsialistlikust vaatepunktist on tegu igati väärt projektiga. Ometi jääb turusotsialism sellest vaatepunktist puudulikuks, sest sotsialistlike mõõdupuude järgi peitub süsteemis, mis annab kõrgemaid tasusid inimestele, kes juhtuvad olema ebatavaliselt andekad ja moodustavad väga produktiivseid kooperatiive, ikkagi mingi ebaõiglus. Turusotsialism on puudulik sotsialism ka seetõttu, et selle tuumaks olev turumajanduslik vahetus kaldub vastanduma kogukondlikkuse väärtusele.

Aga kas me saame eemalduda turust kaugemale kui Roemer? Ma ei tea, kas vajalikud täiustused on võimalikud, ja ma ei tea ka üldisemalt võttes, kas täiesti sotsialistlik ideaal oleks Carensi pakutud või mõnes muus vormis teostatav. Meie, sotsialistid, ei tea veel *praegu*, kuidas kopeerida matka protseduure riigi tasandil, selles keerukuses ja mitmekesisuses, mis riigi mõõtmatega kaasneb. Me ei tea *praegu*, kuidas anda kollektiivsele omandile ja võrdsusele see tõeline tähendus, mis neil on matkalaagri loos, ent mida polnud Nõukogude Liidus ja sellega sarnaselt korraldatud

Jaapani ärimudel, milles mõne panga ümber koondunud firmad omavad üksteise osakuid. *Tlk.*

riikides. Matka aja-, ruumi- ja rahvastikuskaala piiratus tähendab, et selle raames saab ilma pingeteta rakendada isiklikku valikut kooskõlas võrdsuse ja kogukondlikkusega. Aga kuigi nõnda võib juhtuda väikesel skaalal, ei tea me, kuidas austada isiklikku valikut kooskõlas võrdsuse ja kogukondlikkusega suurel sotsiaalsel skaalal. Ent ma ei arva ka, nagu me teaksime juba praegu seda, et me ei saa kunagi neid asju teada: selles osas jään ma agnostikuks.

Tehnoloogiat, kuidas kasutada madalaid motiive produktiivse majandustulemuse saavutamiseks, mõistetakse küllaltki hästi. 20. sajandi ajalugu õigupoolest õhutabki arvama, et moodsas ühiskonnas lihtsaim viis tootlikkuse tekitamiseks on toita neid motiive, millest eespool kõnelesin, nimelt ahnust ja hirmu. Aga me ei tohiks ealeski unustada, et ahnus ja hirm on eemaletõukavad motiivid. Kes küll soovitaks korraldada ühiskonda niisuguste motiivide alusel ning seega soodustada psühholoogiat, mille juurde need kuuluvad, juhul kui ei teataks, et need on tõhusad — kui neil puuduks see instrumentaalne väärtus, mis on ka nende ainsaks väärtuseks? Kuulsas kirjakohas, milles Adam Smith õigustas turusuhteid, osutas ta sellele, et kui me usaldame lihunikku oma vajaduste rahuldamisel, siis ei looda me tema suuremeelsusele, vaid tema omakasupüüdlikkusele. Sellega andis Smith turumotivatsioonile üleni instrumentaalse õigustuse, mööndes samas selle ebameeldivat seismist iseloomu. Vana kooli sotsialistid eiravad sageli Smithi mõtet, mõistes moralistlikult hukka turumotivatsiooni, märkamata selle instrumentaalset õigustatust. Mõned tänapäeva ülientusiastlikud turusotsialistid kalduvad vastupidiselt unustama, et turg on loomult eemaletõukav, sest neid on pimes-tanud nende hilinenud avastus turu instrumentaalsest väärtusest. Turu geniaalsus seisneb aga selles, et ta (1) värbab madalad motiivid (2) soovitavateks eesmärkideks; kuid (3) tekitab ka ebasoo-vitavaid tagajärgi, nende hulgas olulist ebaõiglast ebavõrdsust. Tasakaalukas vaates tuleks pidada silmas selle väite kõiki kolme külge, aga paljud turusotsialistid eiravad ennast pettes esimest ja kolmandat. Nii esimest kui teist pidas silmas 18. sajandi teedrajav kirjamees Bernard Mandeville, kelle turuülistus *Valm mesilastest* kandis alapealkirja *Erapahed, ühiskasud* (Mandeville 1714). Pal-

jud tänased turuülistajad kipuvad alahindama alapealkirja esimest poolt.

V CODA

Iga katse sotsialistlikku ideaali realiseerida põrkab kapitalismi juurdunud võimu ja inimindiviidi isekuse otsa. Poliitiliselt tõsised inimesed peavad võtma neid takistusi tõsiselt. Aga need ei anna põhjust laita ideaali ennast. Ideaali laitmise selle eest, et see põrkab nende takistuste otsa, viib segadusse ja segadus toob kaasa peakaotuse ka praktikas: leidub kontekste, milles saaks ideaali poole edasi liikuda, aga seda ei tehta piisava otsusekindlusega, sest puudub selgus selles, milles see ideaal seisneb.

Sotsialistlik püüdlus seisneb kogukondlikkuse ja õigluse laiendamises kogu meie majanduselule. Ma mõõnsin, et me teame praegu, et me ei tea praegu, kuidas seda teha, ja paljud arvavad, et me teame praegu, et seda on võimatu teha. Aga kogukondlikkuse võidud teatavates valdkondades, nagu tervishoid ja haridus, on andnud minevikus tuge tootmise ja jaotamise elujõulistele vormidele, ning praegu on meie imperatiiviks kaitsta kogukondlikkust, sest see on väärtus, mida turuprintsiip nüüdisajal agressiivselt ähvardab. Turul on loomumane tendents harrata enda alla üha rohkem ühiskondlikke suhteid, sest ettevõtjad näevad alati kasutamata võimalusi muuta kaubaks see, mis seni kaup pole olnud. Omapäi jäetuna toidab kapitalismi dünaamika iseennast ja sellele vastu seismiseks vajavad sotsialistid seetõttu organiseeritud poliitika võimu: nende kapitalistlikud oponendid, kes ujuvad süsteemiga kaasa, vajavad sellist võimu vähem (mis ei tähenda, nagu neil see puuduks!).

Olen nõus Albert Einsteiniga, et sotsialism on inimkonna püüdlus “ületada inimese arengus kiskjafaas ja minna edasi”. Iga turg, isegi sotsialistlik turg, on kiskjalik süsteem. Meie püüdlus kiskjafaasist kaugemale jõuda on seni nurjunud. Aga ma ei arva, et õige järelendus oleks loobumine.

Kirjandus

- C a r e n s, Joseph 1981. *Equality, Moral Incentives, and the Market: An Essay in Utopian Politico-Economic Theory*. Chicago: University of Chicago Press
- M a n d e v i l l e, Bernard 1714. *Fable of the Bees: or, Private Vices, Public Benefits*. London: J. Rorerys
- R o e m e r, John 1994. *A Future for Socialism*. Cambridge, MA: Harvard University Press

G(ERALD) A(LLAN) COHEN, tuntud ka kui Jerry Cohen (1941–2009), oli legendaarne Oxfordi poliitika filosoof, armastatud õppejõud, õpetlane ja naljamees. Ta sündis Kanadas Montrealis juudi kommunistlike tööliste perekonnas, õppis Gilbert Ryle'i ja Isaiah Berlini käe all Oxfordis ja töötas Londoni ülikoolis. 1985. aastal nimetati ta professoriks prestiižikale Chichele'i õppetoolile Oxfordis ja valiti Briti Akadeemia liikmeks. Tema mõttelooming jaguneb kahte faasi. Coheni esimene tähtsam raamat *Karl Marxi ajaloo teooria: Kaitsekõne* (Karl Marx's Theory of History: A Defence, 1978) pani aluse nn analüütilisele marksismile. Tegu on püüdlusega puhastada Marxi ajaloo filosoofilised seisukohad ("ajalooline materialism") hegelliku idealismi jääkidest ("jama-marksismist") ning valada ümber rangete sotsiaalteaduslike argumentide keelde. (Coheni-pärase analüütilise marksismiga seostuvad nt ka Eero Loone 1980. aastate tööd.) Coheni marksismitõlgenduses on keskel kohal nn tehnoloogiline determinism, seisukoht, et ühiskonna tootlike jõudude areng seletab tootmissuhteid ja tootmissuhted seletavad ideoloogilist pealisehitust.

1980. aastatel ütleb Cohen järk-järgult lahti marksismist, kuid mitte sotsialismi ideaalist. Mõtteleja, kes ajaloodeterministlikus vaimus oli seni vältinud moraalseid teemasid, orienteerus ümber normatiivsele poliitika filosoofiale. Ta esitas mõjukaid kriitilisi argumente John Rawlsi liberalismi ja Robert Nozicku libertarismi vastu, mis lähtusid nende mõtlejate eneste eeldustest. Coheni eestvedamisel kujunes Oxfordist Harvardi kõrval teine tähtis normatiivse eetika, normatiivse poliitika ja õigusfilosoofia keskus. Kui marksism oli püüdnud seletada, kuidas asjad ajaloos ja ühiskonnas käivad, siis angloameerika normatiivne poliitika filosoofia on pühendanud ligi pool sajandit tohutult energiat, et näidata kõige abstraktsemas vormis, kuidas asjad *peaksid* käima. Ingelikud teemad sellest, mis on õiglus, milline peaks olema õiglases ühiskonnas vabaduse ja võrdsuse vahekord, on jätnud suuresti varju reaalse poliitika mõtestamise.

G. A. Coheni hilisemat filosoofiat iseloomustavad kolm joont. Esiteks, radikaalne egalitarism — hüvede ebavõrdne jaotus on alati ebaõiglane, kui see pole õigustatav tegutseja valikute, eksimuste või teenetega. Cohen kaalub ka “vedamise egalitaarsust” ehk seisukohta, et need, kelle käsi käib hästi, peaksid korvama neile, kelle käsi käib halvasti, nende ebaõnne. Teiseks, radikaalne väärtuspluralism — küllap oma õpetajast Isaiah Berlinist mõjutatud veendumus, et on olemas palju ühitamatuid väärtusi, mida ei anna hõlmata ühtsesse moraalteooriasse. Kolmandaks, moraalne realism-platonism — õiglus on olemas lihtsalt, ajaloost, arvamustest ja oludest sõltumatult, nii nagu ka näiteks loomade elu ja kunstiteosed on väärtuslikud sõltumatult nende kasulikkusest meile. Niisiis jõudis Coheni uudishimulik ja kaastundlik vaim igaviku väljade ja kristlike teemadeni juba enne tema maise teekonna ootamatut lõppu.

Miks mitte sotsialism? ilmus tillukese raamatukesena juba postuum-selt. Coheni filosoofiaraamatute hulka kuuluvad veel *Eneseomamine, vabadus ja võrdsus* (Self-Ownership, Freedom and Equality, 1995; mis sisaldab Nozicku kriitikat), *Kui sa pooldad võrdsust, kuidas saad sa siis olla nii rikas?* (If You’re an Egalitarian, How Come You’re So Rich, 2000; mis mh kritiseerib Rawlsi puudulikku egalitarismi) ning *Õigluse ja võrdsuse päästmine* (Rescuing Justice and Equality, 2008; kus põhjendatakse mh “vedamise egalitarismi”). Postuumselt on ilmunud ka kogumikud *Egalitaarse õigluse vääringust ja teisi esseid poliitika-filosoofias* (On the Currency of Egalitarian Justice, and Other Essays in Political Philosophy, 2011), *Leides ennast teises* (Finding Oneself in the Other, 2012; mis sisaldab mh kütkestavaid kaitsekõnesid konservatismile ja kristlusele, akadeemilise nonsensi kriitikat ning terrorismisüüdistuste skeptilist analüüsi), ning *Loengud moraali- ja poliitika-filosoofia ajaloost* (Lectures on the History of Moral and Political Philosophy, 2013). Youtube’ist saab nautida võrratuid sketše, milles Jerry Cohen aimab järele teisi filosoofe.

M. V.

EKATERINA VELMEZOVA. Naine (1995)

RICHARD MAACKI REIS AMUURILE

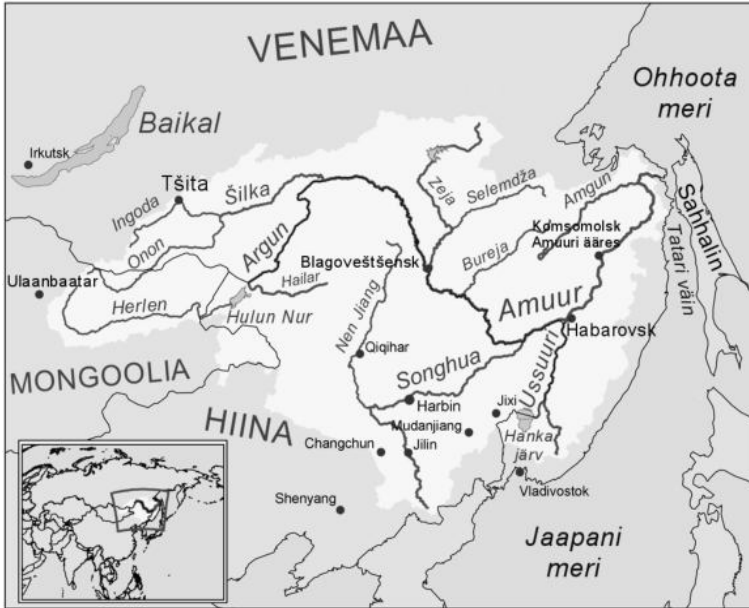
Indrek Jääts

SISSEJUHATUS

Aprillis 1855 asus Irkutskist teele väike rühm teadlasi eesotsas Richard Maackiga. Nende lähetajaks oli Keiserliku Vene Geograafiaseltsi Siberi osakond (SOIRGO) ja selle taga seisev Ida-Siberi kindralkuberner Nikolai Muravjov. Osakonna dokumentides nimetati seda ettevõtmist uhkusega “esimeseks teaduslikuks Amuuri ekspeditsiooniks”.¹ Eesmärk oli uurida Amuuri jõge ja selle vasakut kallast. See piirkond kuulus Hiina keisririigi koosseisu, aga Venemaa oli seda juba hõivamas. Uurijad reisisid Hiina võimude loata, kuid suuremaid takistusi nende liikumisele ei tehtud. Ekspeditsioon oli raske, kuid üldiselt edukas. Jaanuaris 1856 jõuti koos rikkalike kollektsioonidega tagasi Irkutskisse. Vaid mõni kuu hiljem lähetas SOIRGO Maacki Peterburi ülesandega ekspeditsiooni tulemused publitseerida. Venekeelne raamat *Reis Amuurile* (Путешествіе на Амуръ) ilmus 1859. aastal ning sai küllaltki suure tähelepanu osaliseks nii Venemaal kui ka mujal Euroopas.

Venemaa oli väga huvitatud Amuuri jõest kui veeteest, mis ühendab Siberit Vaikse ookeaniga, samuti suhteliselt soodsa kliimaga Amuurimaast kui Ida-Siberi võimalikust viljaaidast. Ettevalmistusi Amuuri hõivamiseks alustati juba 1840. aastate lõpul,

¹Vt Vene Geograafiaseltsi teadusarhiiv (Научный архив Русского географического общества, edaspidi НА РГО), ф. 1-1853.1.22, л. 84.

Joonis 1. Amuuri jõgikond.²

kohe, kui Nikolai Muravjov määrami Ida-Siberi kindralkuberneriks. Muravjovist kujuneski Amuurimaa Vene impeeriumiga liitmise peamine algataja ja elluviija. Oopiumisõdadest ja sisevastastoludest (taipingide ülestõus) nõrgestatud Hiina ei suutnud Venemaale vastupanu osutada ning oli sunnitud relva ähvardusel loovutama esmalt Amuuri jõe vasaku kalda (Aiguni leping, 1858) ja seejärel kogu Amuuri alamjooksu, Ussuuri jõe ja Jaapani mere vahelise ala (Pekingi leping, 1860).

Vene pool (sh Muravjov) ilmselt tunnetas, et paljast sõjalisest üleolekust ja geopoliitiliste huvide deklareerimisest ekspansiooni õigustamiseks ei piisa. Venemaa kuulus tollal Euroopa suurriikide hulka ning paljurahvuseline Vene eliit pidas ennast ja oma keisririiki nn tsiviliseeritud maailma osaks. Riigi avalikku kuvandit ja

²<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=78912596>.

mainet rahvusvahelisel areenil, see tähendab Euroopa pealinna-des ja haritud ringkondades, peeti oluliseks. Amuurimaa omastamist sooviti põhjendada ka moraalselt ning selleks kaasati õpetatud mehed. Käsikäes sõjalise ekspansiooniga toimus Kaug-Idas ka Venemaa teaduslik ekspansioon.

Tollane haritud Euroopa uskus oma tsivilisatsiooni ülimumlikkusse ja üleilmsesse võidukäiku. “Paketti” kuulusid teadus, moodsad tehnikasaavutused, kaubandus ja kristlus. Enesesse sulgunud ja arhailises Hiina keisririigis nähti takistust progressi teel ning seega oli ta Euroopa suurvõimude, sh Venemaa ekspansiooni õigustatud sihtmärgiks. Hiina tuli avada ja teaduslikus mõttes igakülgselt üle mõõta, kui vaja, siis vägisi. Amuurimaal ja hiljem kogu Mandžuurias võttis selle töö oma õlule Venemaa. See andis talle moraalse õiguse piirkond endaga liita. Samal moel tegutsesid tollal teisedki moodsad impeeriumid ning loomulikult tuli nende vahel ette ka rivaalitsemist.

Richard Maacki juhitud ekspeditsioon Amuurile ja selle tulemusena ilmunud raamat olid osa Venemaa laienemisest Kaug-Itta. Ühelt poolt oli tegemist uurimisreisiga, mille eesmärk oli selgitada välja omandatava territooriumi geograafia, liiklused, inim- ja loodusressursid. Teisalt oli see aga ka omamoodi avalike suhete projekt, üks omataoliste seas.

Amuurimaa ühendamisest Vene impeeriumiga on kirjutatud palju, kuid Richard Maacki uurimisretke Amuurile pole senised lääne autorid puudutanud (nt Evans 1999) või on puudutanud vaid muu seas ja möödaminnes (Bassin 1983, 1999; Landgraf 1989; Weiss 2007). Mark Bassini ja Claudia Weissi napid käsitlused sisaldavad seejuures mitmeid ekslikke väiteid (vt nt Bassin 1983: 250; Weiss 2007: 79–81). Vene uurija Nikolai Šulmani artikkel Maacki Amuuri-reisist (1958) on lihtsalt kirjeldav ülevaade. Pjotr Kabanov (1959) Maacki ekspeditsiooni ei käsitle. Ka Endel Varepi (1975) ja Aadu Musta (2014) artiklid Richard Maackist, kus tema ekspeditsiooni Amuurile lühidalt puudutatakse, on selles osas mõneti ebatäpsed.

Seepärast võtsin selle ekspeditsiooni korraldamise, elluviimise ja tulemuste avaldamise tõsiselt luubi alla. Võrdseks ekspeditsiooni endaga huvitas mind selle põhjal ilmunud mahukas

ja esinduslik raamat. Kuidas seda kõike rahastati? Kas ja kuidas Maack Vene ekspansiooni õigustab? Kuidas ta kirjeldab mandžude Hiinat ja kohalikke põlisrahvaid? Millisena ta kujutab Amuurimaa arenguperspektiive? Milline oli tema raamatu retseptisioon Venemaal ning Kesk- ja Lääne-Euroopas? Usun, et selle materjali senisest põhjalikum analüüs heidab lisavalgust teaduslike ekspeditsioonide ja impeeriumide ehitamise vahelistele seostele 19. sajandi keskpaigas. Maacki panust loodusteadustesse puudutan vaid üldjoontes, jättes selle põhjalikuma vaagimise vastavate erialade spetsialistidele.

Artikli peamiseks allikaks on Maacki raamat *Reis Amuurile*. Maacki ekspeditsioonipäevikuid, mille põhjal see on kirjutatud, kahjuks leida ei õnnestunud. Tõenäoliselt hävisid need suures Irkutski tulekahjus (1879). Lisaks ammutasin infot Vene Geograafiaseltsi ja selle Siberi osakonna väljaannetest ning arhiivist. Muidugi kasutasin ka selleteemalist kirjandust, sh Maacki raamatu arvustusi ja vastukajasid Venemaa ja Euroopa ajakirjanduses.

Ida-Siberi ja Kaug-Ida uurimises ning Vene impeeriumiga sidumises on osalenud suur hulk Eesti alal sündinud või muul moel Eestiga seotud mehi. Tuntuimad neist on vast Adam Johann von Krusenstern, Otto von Kotzebue, Ferdinand von Wrangell, Alexander Theodor von Middendorff ja Eduard von Toll. Vähem on tuntud Leopold von Schrenck, Carl Maximowicz, Friedrich Schmidt, Ludwig Schwarz, Julius Stubendorff, Gerhard von Maydell, Carl von Ditmar, Peter von Glehn ja Georg Gerstfeldt. Nimekiri pole lõplik, aga kindlasti kuulub sellesse ka Richard Maack.

Richard Otto Maack (venepäraselt Ritšard Karlovitš Maak) sündis 23. augustil 1825 Kuressaares. Tema isa Carl Gottlieb Maack oli 1818. aastal Hamburgist ümber asunud Saaremaale, kus temast pikapeale sai Kuressaare politseiülem ja raehärra. Richard Maacki ema Julie Caroline Elisabeth Jordan oli Kuressaare kooliinspektori Johann Georg Daniel Jordani tütar, ema poolt von Tollide aadlisuguvõsast (Laane 2010: 14).

Richard Otto õppis esmalt kodulinna kreiskoolis ja seejärel, aastail 1839–1844 Peterburi (4.) Larini gümnaasiumis. Edasi lõpetas ta Peterburi ülikooli täieliku kursuse loodusteaduste alal kandidaadikraadiga (Must 2014: 1985). See sündis tõenäoliselt

vahetult enne teenistusse astumist. Ida-Siberi pealinna Irkutskisse saabus Maack 1852. aasta algul. Bernhard Struve³ teatel olid tal taskus Wrangelli ja Middendorffi soovituskirjad (Struve 1889: 121). Keisri käsul määrati ta kolleegiumisekretäri auastmes teenistusse Ida-Siberi peavalitsuse juurde ning ta asus tööle Irkutski gümnaasiumi loodusteaduste õpetajana (Must 2014: 1986–1987). Põhiliseks kujunesid järgnenud aastatel aga hoopis ekspeditsioonid.

Suure hulga baltisakslaste kõrval astub järgnevas loos tagasihoidliku kõrvaltegelasena üles ka üks eestlane, 1823. aastal Middendorffidele kuulunud Pööravere mõisas sündinud Mihkel Fuhrmann (vt Tiik 1977; Tammiksaar 1999). Middendorff võttis noormehe oma kuulsale Siberi ekspeditsioonile kaasa teenrina. Hariduseta Fuhrmann õppis täitma lihtsamaid teaduslikke ülesandeid ja temast sai preparaator, kes kogus loodusteaduslikke näidiseid ja sooritas mitmesuguseid vaatlusi. Pärast Middendorffi naasmist Euroopasse jäi Fuhrmann Siberisse ja osales teadusliku abijõuna mitmel uurimisretkel, sh Maacki reisil Amuurile.

Venemaa teaduslik ekspansioon Ida-Siberis ja Kaug-Idas kuulub niisiis otsapidi ka meie kultuuri- ja teaduslukku ning väärib sellisena lähemat tundmaõppimist. Alustagem ajaloolisest taustast.

1. EKSPEDITSIOONI AJALOOLINE TAUST

1.1. 17. sajandi kasakatest Esimese oopiumisõjani

17. sajandi algupoolel liikusid vene kasakad, karusnahakütid ja kaubitsejad kiiresti läbi Siberi itta ja jõudsid 1630. aastate lõpuks Vaikse ookeanini. Suurest lõunapoolsest jõest, mis voolab läänest itta, kuulis kohalikelt elanikelt juba 1639. aastal Ohhoota

³Bernhard Struve (1827–1889), baltisaksa päritolu Vene riigitegelane. Sündis Tartus kuulsa astronoomi Friedrich Georg Wilhelm von Struve pojana. 1847–1855 teenis eriülesannetega ametnikuna Ida-Siberi kindralkuberner Nikolai Muravjovi juures. Hiljem oli Astrahani ja Permi kuberner.

mere äärde jõudnud kasakas Ivan Moskvitin. Aastatel 1643–1646 sooritas retke Jakutskest Amuurile ja tagasi kasakapealik Vassili Pojarkov. 1649–1652 külvas Amuuril hävingut ja segadust sõja-pealik, sooblikütt ja jõeroöver Jerofei Habarov oma salgaga.

Ida-Siberisse elama asunud venelased tundsid puudust leiva-viljast. Kohapeal seda karmi kliima tõttu kasvatada ei saanud, sis-sevedu Lääne-Siberist oli aga väga aeganõudev ja kallis. Just see-tõttu soe ja viljakas Amuurimaa kasakaid meelitaski (vt Bassin 1983: 245). Veeteena polnud Amuuril veel seda tähtsust, mis ta omandas hiljem, sest Venemaal puudusid tollal märkimisväärsed valdused Vaikse ookeani põhjaosa randadel.

Vene kasakate röövretkedele ja kannakinnituskatsetele Amuuril tegi lõpu Hiina keisririigi sekkumine. Alles äsja, aastal 1644 oli seal võimule tulnud uus, mandžu päritolu Qingi dünastia. Mandžude jaoks oli Amuurimaa nende algse kodumaa põhjapool-ne perifeeria. Nad ei kavatsenudki leppida sellega, et venelased end nende tagahoovis sisse seavad, ja neil oli piisavalt jõudu, et seda takistada.

Konflikti tulipunktiks kujunes Albazin (mandžu keeles Yak-sa) Amuuri ülemjooksul, kuhu rühm vene kasakaid ja talupoe-gi elama asus. 1680. aastatel piirasid Hiina väed nende kindlus-tatud asulat korduvalt. Venelaste poolt vaadates toimus Albazi-ni kangelaslik kaitsmine. Augustis 1689 sõlmisid Venemaa ja Hiina omavaheliste suhete korraldamiseks ja piiri kindlaksmää-ramiseks Nertšinski rahulepingu. Kuna vahendajateks-tõlkideks olid mandžude poolt jesuiidid ja venelaste poolt üks poolakas, siis oli leping ladinakeelne. Sellest tehti kohapeal tõlked vene ja mandžu keelde (hiljem ka hiina keelde). Tõlked pole päris täpsed ja nende vahel on hulk erinevusi, mis andsid hiljem võimalusi erinevateks tõlgendusteks. Selge on siiski see, et Amuur jäi kogu ulatuses Hiinale. Ohhoota merre suubuva Uda jõe ja leppes mai-nitud piirimägede⁴ vaheliste maade kuuluvus jäi esialgu lahtiseks

⁴Lepingus räägitakse ida-läänesuunalisest veelahkmeahelikust, mis ladina tekstis on nimeta (vt https://la.wikisource.org/wiki/Pactum_Nertschiae). Venekeelses tekstis nimetatakse seda lihtsalt “kivisteks mä-gedeks”, mandžu tekstis aga Hinganiks (vt Mjasnikov 2014: 128–129,

ning pidi otsustatama hilisemate läbirääkimiste käigus. Raske oli tõmmata piiri kõrvalistel ja väga hõredalt asustatud maa-aladel, mille geograafiast lepingu sõlmijail puudusid kindlad teadmised. Nertšinski lepinguga jäi kogu Amuur pikaks ajaks venelastele suletuks. Albazinist tuli neil lahkuda, asula ja kindlus hävitati. Vene ajalooteadvuses on 17. sajandi kasakatel ja Albazinil aga tähtis koht. Neile viidates hakati 19. sajandi keskel rääkima Amuuri “tagastamisest” Venemaale.

Amuuri loovutamine polnud 17. sajandi lõpul Venemaale kuigi oluline. Tähtsamaks peeti seda, et Venemaa saavutas Nertšinski leppega tunduvalt soodsamad kaubandussidemed Hiinaga, kui olid Euroopa riikidel, kes võisid Taevase keisririigiga kaupu vahetada vaid Kantoni sadama kaudu. Venemaa kauples Hiinaga maitssi, peamiselt piirilinna Kjahta kaudu.

Hiina jaoks jäi Amuurimaa perifeeriaks, millel polnud erilist välispoliitilist ega majanduslikku tähtsust. Küll aga oli see mandžu dünastia jaoks oluline kui osa nende algsest kodumaast. Kogu Manžduuriat hoiti kui mingit salaaeda, kus pidi säilima mandžude algne puhtus ja ürgne elujõud. Hiinlaste, mongolite ja korealaste ümberasumine sinna oli alates 17. sajandi lõpust keelatud. Samas rändasid mandžud ise välja, sest neid vajati mujal impeeriumis. Tasuvamad tegevusalad (karusnahakaubandus, ženšenni kogumine, pärlipüük) jäeti keisrikoja monopoliks ja neid arendati loiult. Nii kujuneski Mandžuriast võrdlemisi hõredalt asustatud ja majanduslikult mahajäänud piirkond, omamoodi vaakum, mis 19. sajandi keskel täitmist ootas (Lin 1934: 5–6; Janhunen 1996: 32).

Aastatel 1840–1842 pidas Suurbritannia Hiinaga maha Esi-mese oopiumisõja, omandas selle tulemusena Hongkongi saare ning õiguse viies Hiina sadamas kaupu vahetada. Hiinaga kauplemisel seni privilegeeritud seisundis olnud Venemaad tegi see murelikuks. Nende kohmakas ja kiivalt reguleeritud karavanikaubandus kippus nüüd ajale jalgu jääma (vt Kabanov 1959: 55–56, 64–65).

147–148). Praegustel kaartidel vastab nendele mägedele kõige paremini Stanovoi ahelik.

1.2. Venelased lähenevad Amuurile

1840. aastate keskel aitas Venemaa poliitilise eliidi ja haritud üldsuse huvi Amuuri vastu äratada Middendorffi Siberi ekspeditsiooni lõpuosa. Juba Peterburis ekspeditsiooniks valmistudes sai Middendorff aru, et “Amuur on ainus oluline veesoon, mis viib ookeani, ainus tee, mille loodus on andnud kõigist suundadest suletud Siberile”. Tal tekkis soov külastada piirkonda, “kuhu varem või hiljem tungib laevaliiklus ja ühes sellega ka tsivilisatsioon” (Middendorff 1860: 137).

Septembrist 1844 kuni jaanuarini 1845 sooritas Middendorff oma kuulsa Siberi ekspeditsiooni lõppakordina retke Tuguri jõe suudmest Ohhoota mere rannikul Amuuri ülemjooksule. Ekspeditsiooni ideeline suunaja Karl Ernst von Baer, kellega Middendorff kirjavahetuses oli, julgustas teda sellist rännakut ette võtma, aga see pidi toimuma tema omal riisikol: tegemist oli ikkagi Hiina riigi territooriumiga. Teaduste Akadeemia (Middendorffi lähetaja) instruksioonid sellist marsruuti ette ei näinud ja Hiina valitsuse luba selleks polnud. Middendorff liikus mööda Amguni, Bureja, Zeja ja Oldoi ülemjookse ning lähteharusid läände. Praeguste kaartide järgi külastas ta Džagdõ ja Tukuringra ahelikulõuna lõuna lõuna, kuid tema pidas neid Jablonovõi-Stanovoi mäeaheliku osadeks (Middendorff 1860: 23–26; Suhhova, Tammiksaar 2015: 53, 318–320).

Middendorffi retke tulemusena selgus, et kahte impeeriumi eraldav piir on enamasti Hiina valveta. Samuti selgus, et Stanovoi ahelikust lõuna pool rändlevad tunguused ehk evengid maksavad jassakki Jakutskisse, mitte Hiina keisrile. Giljakid, praeguse nimetusega nivhid, keda Middendorff kohtas Amuuri alamjooksu lähedal, ei sõltunud aga ei Vene ega Hiina võimudest. See oli oluline informatsioon. Middendorffi arvates tuli venelastel (näiteks Vene-Ameerika Kompaniil) giljakkidega kiiresti kaubandussuhted sisse seada ja neilt Amuuri suudmealal tükk maad osta, et seal kanda kinnitada (Suhhova, Tammiksaar 2015: 320–321, 330).

Middendorffi Amuuri-retke tulemustest kanti keiser Nikolai I-le ette. Middendorff pidas Amuuri laevatatavaks ja nägi selles teed idapoolsete Vene valduste (Ohhoota mere rannik, Kamtšat-

ka, Tšukotka, Alaska) varustamiseks Lääne- ja Lõuna-Siberist pärit leivavilja ja muu kraamiga. Paraku oli Nertšinski lepe Amuuri Venemaale sulgenud. Keisrit huvitas, kas Amuur on tõepoolest laevatatav ja mere poolt ligipääsetav. Aleksandr Gavrilov, üks Vene-Ameerika Kompanii teenistuses olev alamporutšik, saadeti suvel 1846 asja salamahti uurima, ent lõplikku selgust ei saadud. Jäi mulje, et La Pérouse'il⁵ ja Krusensternil oli siiski õigus olnud, et Sahhalin on poolsaar ja Amuuri suue navigatsiooniks liiga madal (Middendorff 1860: 173, 187; Šumahher 1878: 257; Nevelskoi 1878: 51–52; Suhhova, Tammiksaar 2015: 323–325).

Septembris 1847 määras keiser uueks Ida-Siberi kindralkuberneriks Nikolai Muravjovi (1809–1881), vanast aristokraadisuguvõsast pärit mehe, kes oli nii sugulus- kui ka sõprusdennete kaudu Venemaa poliitilise eliidi seas omainimene (Mathanova 1998: 10–11; Zörjanov 2008: 30). Muravjov oli Venemaa patrioot ja võimekas administraator. Ta asus Peterburis uueks ametiks valmistuma ja piirkonna kohta infot koguma. Jaanuaris 1848, enne ärasõitu Siberisse, kohtus Muravjov Middendorffiga. Mehed leidsid ühise keele. Ka Muravjov nägi Amuuris Venemaa väljapääsu Vaiksele ookeanile ja sealsetele turgudele. Põhiliseks konkurendiks pidas ta seejuures Suurbritanniat (Šumahher 1878: 257–259; Suhhova, Tammiksaar 2015: 326–329).

Nikolai I välispoliitika oli üldiselt konservatiivne ja legitimistlik. Selle peamine elluviija oli ettevaatlik välisminister Karl Nesselrode (ametus 1822–1856). Samas oli Venemaa poliitilises eliidis olemas ka konkureeriv suund, nn patrioodid, kes soovisid ettevõtlikumat ja agressiivsemat lähenemist. Sellesse leeri kuulus ka Nikolai Muravjov. Suuna esinduskujud olid noor suurvürst Konstantin Nikolajevitš ja suurvürstinna Jelena Pavlovna. Neid toetas siseminister Lev Perovski (Muravjovi sõber) ja paljud teised olulised riigitegelased. Lõplik sõnaõigus oli muidugi keisril, kes valis kahe suuna vahel, kuid püsis esialgu siiski Nesselro-

⁵Jean François Galaup, La Pérouse'i krahv (1741–1788?) Prantsuse meresõitja, avastas Sahhalini ja Hokkaido saare vahelise väina. Hukkus koos oma meeskonnaga Vanikoro saare lähedal Saalomoni saarestikus. *Toim.*

de selja taga (vt Riasanovsky 1969: 137–138; Bassin 1983: 246–247).

Middendorffi Amuurimaa-retk inspireeris ka Venemaa kindralstaapi. Vene-Hiina piiriala uurimiseks saadeti välja salajane maismaaekspeditsioon polkovnik Nikolai Agthe juhtimisel (1849–1852). Ekspeditsioonist võttis osa ka astronoom Ludwig Schwarz.⁶ Abijõuna tegi kaasa Mihkel Fuhrmann. Kokupuudetest hiinlastega tuli välisministeeriumi nõudel hoiduda, Amuurile läheneda ei tohtinud (Šumahher 1878: 266–270; Suhhova, Tammiksaar 2015: 104, 330–335).

Suvel 1849 tegi mereväehvitser Gennadi Nevelskoi, kellega Muravjov oli Peterburis koostööd alustanud, lõpuks kindlaks, et Sahhalin on saar ja Amuuri suudmesse saab merelaevadega sisse sõita (ehkki raskustega). Muu maailmaga seda teadmist esialgu ei jagatud. Muravjovi heakskiidul võttis Nevelskoi oma meestega Amuuri suudmeala Venemaa kontrolli alla ja rajas sinna Nikolajevski valveposti (1850). See toimus keisri loata, aga patriotismist ajendatud omavoli andestati (Šumahher 1878: 260–267; Suhhova, Tammiksaar 2015: 324–329).

Aprillis 1853 kandsid Muravjov ja Agthe oma tegevusest keisrile ette. Muravjov soovitas Amuuri suudmesse ja Vaiksele ookeanile pääsemiseks kasutada Amuuri veeteed. Keiser arvas, et aeg selleks pole veel küps. Samas käskis ta Muravjovi ja Agthe andmetele tuginedes märkida kõigile Vene kaartidele piir Hiinaga nõnda, et kogu ala põhja pool Tukuringra ja Džagdõ ahelikku ning ida pool Hingani ahelikku (ehk kogu Amuuri vasak kallas alates Sungari (Songhua) suudmest allavoolu), samuti Amuuri suudmeala põhja pool mõttelist joont Kizi järve ja De-Kastri lahe vahel kuulub Venemaale (Kabanov 1959: 154–155; Mjasnikov 2014: 251). See liigutus lähtus ideest, et Nertšinski lepingu mandžukeelses variandis mainitud Hingani mäed ei tähenda mitte Stanovoi ahelikku, vaid praegust Väike-Hingani ja selle jätkuks olevat Bureja ahelikku. Segiajamine oli tõenäoliselt sihilik ning

⁶Peter Karl Ludwig Schwarz (1822–1894), saksa päritolu Vene astronoom. Sündis Danzigis, õppis Tartu ülikoolis, oli hiljem Tartu tähetorni direktor ja Tartu ülikooli professor.

võimaldas suure tüki Hiina territooriumi ühepoolselt Vene omaks kuulutada.

Keisri otsusest lähtudes rajas Muravjoviga kooskõlas töötav Nevelskoi meeskond 1853. aasta suvel Amuuri alamjooksule, Tatarsi väina äärde ja Sahhalini rannikule terve rea Venemaa sõjalisi tugipunkte, sh Mariinski (Mariinskoje) valveposti. See oli muidugi Nertsinski rahulepingu jäme rikkumine, aga Hiina ei reageerinud, sest impeeriumi lõunaprovintides oli puhkenud taipingide ülestõus. Suur osa Mandžuurias paiknenud vägedest oli juba 1852. aasta lõpul saadetud seda mässu maha suruma (Lin 1934: 9). Muravjov teadis seda Pekingis resideeriva Venemaa õigeusmissiooni ülema arhimandriit Palladiuse kaudu ja tegutses selle võrra julgemalt (Kabanov 1959: 156–158).

2. EKSPEDITSIOONI POLIITILINE KONTEKST: KRIMMI SÕDA KAUG-IDAS

Sügisel 1853 puhkenud Krimmi sõda, millesse Suurbritannia ja Prantsusmaa sekkusid Türgi liitlastena, lükkas asjad liikuma ka Kaug-Idas. Oodati Briti-Prantsuse laevastiku rünnakut Venemaa Vaikse ookeani äärsetele valdustele. 1853. aasta lõpul sai Muravjov seni kõhelnud keisrilt loa kasutada Amuuri jõge sõdurite ja sõjamoona transpordiks Ida-Siberist Vaikse ookeani äärde (Šumacher 1878: 277–278; Barsukov 1891a: 346). Muravjov kirjutas Irkutskist oma vennale Valerianile: “Rõõmustan, et otsustasime kasutada Euroopa praegust kallaletungi ajamaks oma asja Aasias, ning kasutan kõiki võimalusi, et kindlustada see asi [Amuur] Venemaale igaveseks” (tsit. Barsukov 1891a: 351). Jaanuaris 1854 sai Muravjov keisrilt volitused pidada iseseisvalt läbirääkimisi Hiinaga, sealhulgas piiri kulgemise üle.

1854. aasta kevadsuvel korraldati esimene Vene sõjaväeline ekspeditsioon Amuurile. Ettevõtmist juhtis Muravjov isiklikult. Tegemist oli ääretult keerulise logistilise ülesandega, kuid põhiliselt Taga-Baikalimaa ressursse mobiliseerides tuldi sellega toime (vt Kabanov 1959: 112–115). Ekspeditsioon kutsus kogu Ida-Siberis esile patriotismipuhangu ja sellega kaasnes palju sümboolseid ettevõtmisi. Muravjovi biograaf Ivan Barsukov kirjeldab

seda kõike värvikalt (Barsukov 1891a: 362–373). Näiteks toodi Nertsšinskist kohale jumalaema ikoon, mis oli pärimuse järgi omal ajal Albaziniist lahkudes kaasa võetud. Peeti palvusi, lauldi hümne, tõsteti pidulikult klaase Amuuri veega, karjuti hurraa. Vene sõjamehed, relvad ja varustus läbisid takistamatult Hiina territooriumi ning jõudsid Amuuri suudmesse. Osa neist andis varsti oma kaaluka panuse Kamtšatka Petropavlovski edukasse kaitsmisse Briti-Prantsuse eskaadri vastu (vt Ravenstein 1861: 125–127; Šumahher 1878: 279; Rath 2015: 111–130).

See polnud aga lihtsalt üks sõjaväeline ekspeditsioon, vaid ka teadlikult lavastatud ajalooline sündmus. Muravjovi saatis sel retkel päris suur ja mitmekesine, sõjaväelastest, ametnikest ja kaupmeestest koosnev kaaskond (Šumahher 1878: 278; Barsukov 1891a: 352–353; Ravenstein 1861: 117–120). Mitmed neist avaldasid sellest sõidust järgnenud aastate jooksul artikleid nii Vene- kui ka välismaal (vt Anossov 1856; Permikin 1856; Permikin 1859; Sverbejev 1857). Muravjov oli teadlik vajadusest informeerida haritud üldsust Venemaa (ja iseenda) edusammudest Amuuril ning suunas oma kaaskondlasi ja käsualuseid sellesisulisi artikleid avaldama (vt Venjukov 1998: 214).

1855. aasta suvel toimus edust tiivustatud Venemaa teine, eelmisest märksa suurem sõjaväeline ekspeditsioon Amuurile. See oli jaotatud kolme ossa. Esimest juhtis Muravjov isiklikult. Ekspeditsiooni kolmanda osaga, mida kamandas Mihhail Korsakov,⁷ olid kaasas ka esimesed Vene asunikud — 51 peret (480 inimest) Irkutski ja Taga-Baikalimaa talupoegi ühes loomade ja inventariga. Nad pandi elama Amuuri alamjooksule, Mariinski ja Nikolajevski vahele rajatud vene nimedega küladesse (Nevelskoi 1878: 369–371; Nevelskoi 1947: 385). See näitab, et venelastel oli Amuurimaal tõsi taga. Küsimus ei olnud enam ainult sõjaväe läbisõidus; venelased olid tulnud selleks, et jääda. Sõjaväelise

⁷Mihhail Korsakov (1826–1871) oli Vene sõjaväelane, Nikolai Muravjovi sugulane ja lähimaid kaastöölisi (aastast 1848). Pärast Muravjovi ametist lahkumist nimetati Korsakov Ida-Siberi kindralkuberneriks (1861–1871).

ekspeditsiooni kolmanda osa koosseisus läbisid osa teest Amuuri mööda allavoolu ka Maack ja ta kaaslased.

Hiinlased olid aastatel 1854–1855 passiivsed. Lõunapoolsetes provintsidest saavutas taipungide ülestõus parajasti haripunkti. Sellega toimetulek võttis suurema osa mandžude impeeriumi kuhtuvast jõust. Mandžuuria kohaliku administratsiooni ning sinna jäänud vägede moraal oli madal (Lin 1934: 11–13). Piirduiti venelaste tegevuse fikseerimisega (vt Maack 1859, I: 99, 104, 131–133).

3. VENE GEOGRAAFIASELTS JA SELLE SIBERI OSAKONNA LOOMINE

1845. aastal asutatud Vene Geograafiaseltsi algse tuumiku moodustasid Karl Ernst von Baer, Friedrich Benjamin von Lütke (Lütke) ja Ferdinand von Wrangell, seega saksakeelne sõpruskond. Leiti, et Vene impeeriumi igakülgse uurimise edendamiseks tuleks luua geograafiaselts, nagu see oli näiteks inglased. Midendorffi mõneti triumfaalne naasmine pikalt, raskelt ja tulemusrikkalt Siberi ekspeditsioonilt kujunes viimaseks tõukeks, mis lükkas protsessi liikuma. Seltsi sümboolseks esimeheks kutsuti keisri vanuselt teine poeg, suurvürst Konstantin Nikolajevitš, kes oli hiljuti saanud 17-aastaseks. Endale avastusreisijana nime teinud Lütke oli juhtinud noormehe kasvatamist ning Konstantini kütkestasid mereretked ja maadeavastamine. Aseesimeheks (tegevjuhiks) valiti Lütke (*Dvadtsatipjatiletije...* 1872: 7; Semjonov 1896: XXVI, 1–7; Knight 2009: 117–119; Tammiksaar 2011: 74–76). Aastast 1849 oli seltsi ametlik nimetus Keiserlik Vene Geograafiaselts (IRGO). Liikmeteks olid tunnustatud teadlased, kõrgemad riigiametnikud, sõja- ja mereväelased — ning neid tuli aina juurde.

Seltsi algse baltisaksa päritolu tuumiku silmis oli Venemaa tsiviliseeritud riikide hulka kuuluv paljurahvuseline impeerium. Geograafiaseltsi töö selle impeeriumi uurimisel pidi nende ettekujutuse järgi edendama eeskätt ülemaailmset teadust ja seega oli nende teadustöö valdavalt saksakeelne. Venelastest liikmete lisandudes tekkis selle algse arusaama kõrvale aga teine, Vene-

kesksem visioon, mille kohaselt seltsi teadustegevuse esmane eesmärk pidi olema Venemaa ees seisvate sotsiaal-majanduslike probleemide lahendamine ning oluliseks uurimisobjektiks vene-lased (idaslaavlased). Seltsis pidi tehtama Vene teadust ja peamiseks teadustöö keeleks pidi saama vene keel. Selle vene rahvuslusest innustunud ja otsapidi slavofiilse seltskonna arvates oli Venemaa eeskätt õigeusklik riik, millel arvati olevat maailmas oma eriline missioon. Nende Vene patriootide hulka kuulusid näiteks Nikolai Nadeždin, Vassili Grigorjev, Mihhail Muravjov,⁸ Nikolai Muravjov, Gennadi Nevelskoi ja Pjotr Semjonov. Veneskeskem vaade saavutas seltsis peagi ülekaalu. Selle esimesteks välisteks märkideks oli Nikolai Nadeždini asumine etnograafiaosakonna juhatajaks Baeri asemel 1848. aasta lõpul ning Mihhail Muravjovi tõus seltsi aseesimeheks Lütke asemel veebruaris 1850 (Semjonov 1896: XXVI, 1–7; Bassin 1983: 241; Knight 1998; Knight 2009: 117–119; Tammiksaar 2011: 76–77).

Saksa ja Vene suuna vaheline piir oli vaadeldaval perioodil (1840.–1850. aastad) hägune ning koostöö sujus üldiselt hästi. 1857. aastal valiti seltsi aseesimeheks taas Lütke, kes püsis sel kohal 1871. aastani. Mõlema suuna esindajad olid Venemaa patrioodid, lihtsalt rõhuasetused olid mõneti erinevad. 1860. aastatel hakkasid vastuolud aga teravnema, jõudu koguv vene rahvuslus mõjutas teadust üha enam.

Vene Geograafiaseltsi Siberi osakonna (SOIRGO) loomise ettepaneku tegi Ida-Siberi kindralkubernerile Nikolai Muravjovile seltsi aseesimees Mihhail Muravjov oma 8. novembril 1850 saadetud kirjas — vähemasti ametlikult, sest osakonna loomise idee võis ju ringelda varemgi. Mihhail Muravjov oli üks vähestest geograafiaseltsi asutajaliikmetest, kes kuulus selle rahvuslikult meelestatud Vene suunda. Nikolai Muravjov, samuti veendunud Venemaa patrioot, oli Vene Geograafiaseltsi liige aastast 1847. Ta toetas seltsi Siberi osakonna loomist ning palus osa-

⁸Mihhail Muravjov (1796–1866), Vene sõjaväelane ja riigitegelane Muravjovide aristokraadisuguvõsast. IRGO aseesimees aastatel 1850–1857. Ida-Siberi kindralkuberner oli tema teise astme nõbu.

konna töö käivitamiseks IRGO kaudu keskvalitsuselt rahalist toetust (Semjonov 1896: 1–7; Pimenova 2009: 192–196).

17. novembril 1851 toimus Irkutskis kindralkubeneri majas SOIRGO avakoosolek. Nikolai Muravjov ülistas esivanemate 300 aasta taguseid saavutusi Siberi vallutamisel Venemaale ja ütles, et “nüüd seisab meie osakonnal ees [ülesanne] võita see piirkond Venemaale teaduslikus mõttes” (tsit. Struve 1889: 115–116). Bernhard Struve ütleb oma mälestustes üsna otse, et IRGOs (ja sealhulgas SOIRGOs) mõisteti väga hästi, et selts “ei pea olema mitte üksnes geograafia, vaid nimelt *Vene* selts, mitte lihtsalt teaduslik selts, vaid *teaduslik-patriootiline* selts” (samas: 115).

Osakonna eesistujaks (presidendiks) valiti Karl von Wenzel, kes oli ühtlasi Irkutski kuberner. Asjadevalitsejaks (juhatajaks) sai Nikolai Muravjovi lähedane kaastööline, eriülesannetega ametnik, meditsiinidoktor Julius Stubendorff⁹ (Letopiss 1856: 2). SOIRGO kuraatorina suunas Muravjov osakonna tööd (plaanid, ekspeditsioonid, rahastamine, publikatsioonid; Letopiss 1864: 1). Osakonna eesistuja ja asjadevalitseja valiti küll liikmete seast ja nende poolt, ent ametisse kinnitas nad kindralkuberner. Tuntud Siberi ajaloolase ja publitsisti Vsevolod Vagini sõnul olid SOIRGO ametimehed pelgalt Nikolai Muravjovi korralduste täideviijad (Pimenova 2009: 66). Otse riigikassast sai osakond 2000 rubla aastas. See moodustas umbes poole sissetulekutest. Ülejäänud saadi põhiliselt kaupmeestelt, kes olid osakonna toetajaliikmed ja tegid ka annetusi (Letopiss 1864: 1–3, 26; Semjonov 1896: 66; Pimenova 2009: 64, 68).

Niisiis oli IRGO Siberi osakond üks kindralkubeneri tööriistu talle usaldatud piirkonna valitsemisel ning tegutses algusest peale tema otsese juhtimise all. Kindralkuberner oli keisri asemik Ida-Siberis. Tal oli piirkonnas ulatuslik võim ja seega mitmesu-

⁹Julius Stubendorff (1811–1878), baltisaksa päritolu Vene arst ja riigitegelane. Sündinud Pärnus kaupmehe perekonnas. Õppis 1829–1836 Tartu ülikoolis arstiteadust, omandas doktorikraadi. Oli Alexander Theodor von Middendorffi õpingukaaslane ja sõber. 1848–1853 teenis ametnikuna Ida-Siberi peavalitsuse juures. Jakutski tsiviilkuberner aastatel 1857–1862.

guseid võimalusi, kuidas motiveerida oma kaastöölisi ja muidki kohalikke ametnikke, haritlasi ja kaupmehi SOIRGO heaks tegutsema.

Richard Maack valiti SOIRGO liikmeks-kaastööliseks 28. aprillil 1852 toimunud koosolekul (Letopiss 1856: 17). Aadu Musta andmetel sündis see osakonna juhataja Julius Stubendorffi ettepanekul (Must 2014: 1987). SOIRGO oli loodud selleks, et Ida-Siberit ja selle mitmesuguseid ressursse paremini tundma õppida ning tulemustest haritud avalikkusele teada anda. Maack leidis selles vallas peagi rakendust, sest haritud meestest oli piirkonnas pidevalt nappus.

4. EKSPEDITSIOONI ETTEVALMISTUS

6. märtsil 1855 toimus Irkutskis SOIRGO järjekordne koosolek, seekord kindralkubeneri majas, sest Muravjov oli ise kohal. Suurema osa ajast võttis Maacki juhitud Viljui ekspeditsiooni aruande ettelugemine. Maack ja ta kaaslased (sh Sondhagen¹⁰ ja Fuhrmann) olid Irkutskisse tagasi jõudnud alles 9. veebruaril. Ekspeditsiooni raporti oli Maack osakonnale üle andnud 3. märtsil¹¹ (Letopiss 1857a: 27, 29–32).

Koosoleku lõpus tutvustas osakonna uus juhataja Illarion Selski “esimese teadusliku Amuuri ekspeditsiooni” projekti, mille ta oli kindralkubeneri korraldusel koostanud. Ekspeditsioon pidi Irkutskist teele asuma tolsamal kevadel. Ülesandeks oli uurida Bureja (Nioman-Bira) jõe orgu ja Hingan-Oola aheliku suunda,¹² ületada veelahe ning laskuda mööda Amguni jõge Amuuri ni. Ekspeditsiooni liikmeteks määras Muravjov magister Gerst-

¹⁰Alexander Sondhagen (venepäraselt Aleksandr Zondgagen, 1827–1856), saksa päritolu Vene sõjaväetopograaf.

¹¹SOIRGO ekspeditsioon Viljui jõgikonda toimus 1854. aasta jaanuarist 1855. aasta veebruarini (topograaf Sondhagen alustas juba kevadel 1853). Eesmärgiks oli seni teadusele peaaegu tundmatu piirkonna esmane uurimine, sh maavarade otsimine. Ekspeditsiooni tulemused avaldati alles aastatel 1877–1887 kolmes köites (*Вильмойский округ Якутской области. Часть I–III*).

¹²Mõeldud on praegust Väike-Hingani ja Bureja ahelikku.

feldti,¹³ kandidaat Maacki, titulaarnõunik M. Kotšetovi, topograaf Sondhageni ja preparaator Fuhrmanni (selles järjekorras). Maacki õlule pandi peale teaduslike ülesannete ka ekspeditsiooni majanduslik juhtimine. Gerstfeldt võttis enda kanda botaanilised, zooloogilised ja etnograafilised uuringud, Kotšetovi hooleks jäid mullad ja maavarad, Sondhagen pidi koostama läbitavate alade kaardi ning Fuhrmann koguma Maacki järelevalve alla linde, taimi, kivimiproove ja muud (samas: 33–34). Huvitav, et ekspeditsiooni ülemaks ei määratud Gerstfeldti, kel oli magistrikraad ja kes oli eelmisel aastal koos Muravjoviga juba Amuuril käinud. Küllap oli asi juhiomadustes ja kogemustes, võib-olla ka tagasihoidlikus vene keele oskuses. Maack oli end juba ekspeditsiooni juhina tõestanud.

Muravjov kiitis projekti üldiselt heaks, kuid soovitas enne lõplike plaanide paikapanekut ära oodata IRGO Siberi ekspeditsiooni peaastronoomi Ludwig Schwarzi saabumise Irkutskisse (vt allpool). Kui pidanuks selguma, et Schwarz soovib ise Amuurile sõita, oleks SOIRGO ekspeditsioonile teine uurimispiirkond leitud (samas: 34).

Kavandatava ekspeditsiooni kulude katteks oli osakonna toetajaliige Stepan Solovjov eraldanud pool puuda kulda¹⁴ oma Oljokminski jõgikonnas asuvatest leiukohtadest. Ta oli raha ja mitmesuguseid kaupu (pressitud teed, tubakat, viina) annetanud ka 1854. aastal toimunud sõjaväelise Amuuri ekspeditsiooni tarvis ning toetanud 1000 rublaga SOIRGO ekspeditsiooni Viljui basseini (Letopiss 1864: 6, 24; Barsukov 1891a: 352–353). Tuntud kullatöösturi ja metseeni seekordsest heldest annetusest soovitas kindralkuberner kindlasti teavitada IRGO aseesimeest Mih-

¹³Georg Gerstfeldt (1827–1862), baltisaksa loodusteadlane. Sündis Pärnumaal Kilingi mõisas valitseja pojana. Õppis 1845–1849 Tartu ülikoolis, täiendas end Euroopa ülikoolides, omandas magistrikraadi (1853). Edasi teenis Ida-Siberi kindralkubernereri eriülesannetega ametnikuna. 1856 läks tervislikel põhjustel erru ja naasis Baltikumi. Töötas õpetajana Miitavis ja Riias (Must 2014: 1988–1989, 1992).

¹⁴See on 8,15 kg kulda, mis vastas 6231 rublale ja 26,5 kopikale. Ekspeditsioonile kulus lõpuks 5385 rubla ja 63,75 kopikat (vt Letopiss 1864: 25, 27–28).

hail Muravjovi ning paluda tal sellest ette kanda seltsi suurvürstist esimehele (Letopiss 1857a: 34).

Stepan Solovjov (1819–1867) on kõnealuses loos oluline isik ning väärib väikest kõrvalepõiget. Ta oli pärit Uralist. Tema isa Fjodor alustas sealses mäetööstuses tegevust abitöölisena, kuid kerkis ettevõtliku ja andeka mehena kiiresti ametiredelil ning hakkas pealekauba ajama ka oma äri. Tal oli uute maagileiukohtade peale hea nina ja nii ostis ta odavalt maatükke, mis kellelegi teisele huvi ei pakkunud. Sel moel sai Fjodor Solovjovist terve hulga kullaleiukohtade omanik. Mees loobus palgatööst, temast sai algul 2. ja siis juba 1. gildi kaupmees. Stepan astus varakult isa jälgedesse. Temastki sai edukas maagiotsija. Perekonna geograafiline haare laienes. Millalgi 1840. aastatel, kui Ida-Siberi kaupmehi oli haaranud omamoodi kullapalavik, koliti Irkutskisse. 1840. aastate lõpul asusid Solovjovid, kelle jõukus aina kasvas, ümber impeeriumi pealinna Peterburi. Stepan elas siiski ka edaspidi põhiliselt Irkutskis ja korraldas seal pere äriasju (Nekrolog 1867; P. G-tš 1909; Hlebov 2020; vt ka Kabanov 1959: 62).

Majandusküsimustes oli Nikolai Muravjov pigem liberaal ja kui ta vastse kindralkubernerina Irkutskisse saabus, sattus ta peagi konflikti end Ida-Siberis hästi sisse seadnud suurkaupmeestega, kelle seas Dieter Landgraf nimetab ka Fjodor Solovjovi (1989: 153). Ent kui Muravjov asus ümber korraldama viina müüki, sai Fjodor Solovjovist tema liitlane ja abimees. Aastatel 1850–1855 korraldas just tema vastava riigilõivu kogumist Ida-Siberis (Struve 1889: 104–105). Muravjov liberaliseeris ka kohalikku kullatööstust (vt Kabanov 1959: 67–68, 89–93). Ilmselt puudutas seegi Solovjovide ärihuve, kuid paistab, et kuidagi saadi kokkuleppele. Igal juhul oli Stepan Solovjovil luba kogu Ida-Siberis vabalt kulda otsida ning seda kaevandada ja pesta. Peale kulla huvitasid teda muudki väärtuslikumad metallid, nagu hõbe, plaatina, vask jt. Eduka majandustegevuse kõrvalt sai Stepan Solovjovist ka suurmetseen. Lisaks SOIRGO-le toetas ta näiteks koolide avamist, andis abi epideemiatega korraldajatele jne. See polnud Vene kaupmeeste puhul sugugi ebatavaline. Oma rikkust polnud sünnis ainult endale hoida, vähemalt osa sellest tuli jagada nendega, kel polnud elus nii hästi läinud (Nekrolog 1867; Hlebov 2020).

Bernhard Struve pajatab oma mälestustes, et sügisel 1854 sat-
tus Stepan Solovjov mingil põhjusel (või korraliku põhjuse-
ta) kindralkuberneri viha alla, kelle raevuhood olid tuntud. Muravjov
karjus Solovjovi peale avalikul vastuvõtul ja “ähvardas sõrme-
ga”. Varsti pärast seda silus Solovjov oma suhted kindralkuber-
neriga “mingi suure rahalise annetuse” abil (Struve 1889: 178).
Võimalik, et kõnealuseks annetuseks oligi see pool puuda kulda.
Ja võimalik, et see annetus lükkaski ekspeditsioonimõtte liikuma.
Solovjov võis tõesti “siiralt kaasa tunda uuringute laiendamise-
le teaduse vallas” (Struve 1889: 122), kuid ilmselt pakkusid talle
huvi ka uued maavarade leiukohad.

Samal ajal oli IRGO algatanud oma Siberi ekspeditsioo-
ni (1855–1863). Seda kavandati pikalt. Algselt mõeldi uurida
Kamtšatkat, kuid lõpuks otsustati keskenduda Ida-Siberi lõuna-
poolsetele aladele, sest need tundusid aktuaalsemad ja perspektii-
vikamad. Veebruaris 1853 leidis ekspeditsiooni korraldav komis-
jon oma liikmete Karl Ernst von Baeri ja Gregor von Helmerseni
soovitusel, et zooloogiks on otstarbekas kutsuda Richard Maack,
kes juba niikuinii Ida-Siberis viibis. Ekspeditsiooni korraldamisel
ja elluviimisel peeti vajalikuks teha tihedat koostööd kohaliku ad-
ministratsiooni ja SOIRGOga.¹⁵

IRGO füüsilise geograafia osakonna sekretär Pjotr Semjo-
nov¹⁶ avaldas ekspeditsiooni eel seltsi teatajas artikli “Amuuri
füüsilis-geograafiline ülevaade” (Semjonov 1855). See on kõne-
kas näide Vene Geograafiaseltsi ja selle piirkondlikesse osakon-
dadesse koondunud slavofiilsete teadlaste-patriootide maailmanä-
gemisest, ideoloogiast ja ootustest. Artikli lõpus räägib Semjo-
nov Venemaa missioonist Aasia tsiviliseerimisel. Tema arvates
on Venemaa “Jumalast valitud vahendaja Lääne ja Ida vahel”.
Semjonov käsitab õigeusklikku ja samas euroopalikus mõttes are-
nenud Venemaad osana tollasest läänest, mis tema silmis kehas-

¹⁵*Sibirskaja s. a:* 42–44 (HA PTO, ф. 1-1850, оп. 1, д. 38, ч. 1, л. 395–424.) Kuna see dokumendikogumik on alles ilmunas ning le-
heküljenumbrid võivad veel muutuda, lisan sulgudes ka arhiiviviited.

¹⁶Pjotr Semjonov (1827–1914, a-st 1906 Semjonov-Tjan-Šanski),
Vene geograaf, IRGO liige aastast 1849, seltsi füüsilise geograafia osa-
konna juhataja aastatel 1860–1873, seltsi asepresident aastast 1873.

tas tsivilisatsiooni kõrgemat astet, kuid ühtlasi kritiseerib läänt, heidab talle ette vähem haritud asiaatide omakasupüüdlikku ära- kasutamist, andmata neile vastu kübetki oma kõrgemast kultuu- rist. Samal ajal tunneb ta lääne suhtes ka teatud alaväärsust ja vimma ning soovib näidata, et Venemaa on parem ja humaan- sem ning teenib üldinimlikke huve edukamalt, kui seda on teinud lääs. Venelased, erinevalt hispaanlastest Ameerikas, eurooplastest Aafrikas või inglastest Põhja-Ameerikas ja Austraalias, “ei hävita Sise-Aasia poolmetsikuid hõime, vaid assimileerivad nad tasapisi oma tsivilisatsiooni, elukorraldusse ja rahvusse. [...] Seetõttu on iga Venemaa samm Aasias inimgeeniuse uus, kuid samas rahu- meelne ja kindel võit metsikute, veel taltsutamata loodusjõudude üle, tsivilisatsiooni võit barbaarsuse üle” (Semjonov 1855: 254). Kirjeldatud seisukohad mõjutasid ka Maacki juhitud Amuuri eks- peditsiooni ja selle põhjal ilmunud raamatut.

21. märtsil 1855 toimus Irkutskis SOIRGO erakorraline koos- olek Amuuri ekspeditsiooni küsimuses. Lisaks Wenzelile ja Sels- kile olid kohal peagi ekspeditsioonile suunduvad Maack, Gerst- feldt, Sondhagen ja Kotšetov ning külalisena äsja Peterburist saa- bunud Ludwig Schwarz, IRGO Siberi ekspeditsiooni matemaati- kasektsiooni juht. Schwarz andis teada, et tema ise Amuurimaale ei sõida, vaid plaanib töötada põhiliselt Taga-Baikalimaal. Seega sai selgeks, et Amuurile suundub SOIRGO ekspeditsioon eesot- sas Maackiga. IRGO Siberi ekspeditsiooni poolt andis Schwarz neile Muravjovi survele kaasa porutšik Dmitri Ražkovi (Raškov), sõjaväeinseneri, kelle ülesandeks oli määrata geograafilisi punk- te.¹⁷

SOIRGO ekspeditsiooni kava täpsustati järgmiselt. Maackil, Gerstfeldtil ja Sondhagenil (ilmselt ka Fuhrmannil) tuli sõita mööda Amuuri Bureja suudmeni. Kotšetov ja Ražkov pidid neile tasapisi järgnema ning teel geograafilisi punkte mõõtma — see töö võttis aega. Bureja suudmest pidid kõik peale Ražkovi liiku- ma ülesjõe Bureja kabelini,¹⁸ kas paadiga või hobustel. Seal tuli

¹⁷HA ПГО, ф. 1-1853.1.22, л. 84–85; vt ka Schwarz 1864: 5–6.

¹⁸Õigeusu kabel oli Bureja ja Nimani jõe ühinemiskohta, Mid- dendorffi tuvastatud Hiina piiritähise lähedale, püstitatud 1850. aastal.

venelastele juba tuttavate kalastavate tunguuside vahendusel otsida kontakti põhjapõdrakasvatajatest tunguusidega, et saada neilt põtru ja teejuhte edasiseks uurimisreisiks. Kotšetovi ülesanne oli kirjeldada Bureja orgu, pöörduda siis tagasi jõe suudmesse ning sõita ühes seal oodanud Ražkoviga Amuuri mööda allajõe kuni Nikolajevskini. Teekonnal tuli Kotšetovil jälgida eeskätt Amuuri vasakut kallast ning koguda ka taimi. Maack ja ta kaaslased pidid liikuma üle Hingani¹⁹ aheliku Amguni vesikonda, uurima võimaluse korral Girini (Gorjuni) ülemjooksu, laskuma Amguni pidi Amuurile ning jõudma lõpuks samuti Nikolajevskisse. Teel tuli neilgi määrata geograafilisi punkte. Vajalikud mõõteriistad ja juhtnöörid saadi Schwarzilt. Projekt pälvis Muravjovi heakskiidu. Ainult et Kotšetovil ja Ražkovil käskis ta reisida koos Maackiga.²⁰

Ekspeditsioon pidi toimuma 1. aprillist 1. novembrini 1855. Naasta oli plaanis Ajani ja Jakutski kaudu. SOIRGO koostatud kulude eelarve oli 3696 rubla ja 16 kopikat. Palk oli ette nähtud Maackile (43 rubla kuus), Sondhagenile (25 rubla kuus) ja Fuhrmannile (20 rubla kuus), päevarahad Maackile, Gerstfeldtile, Kotšetovile, Sondhagenile (üks rubla päevas) ja Fuhrmannile (50 kopikat päevas).²¹ Transpordikuludeks (postihobused) arvestati 717 rubla ja 16 kopikat. Erakorralisteks kuludeks oli määratud 500 rubla, kingituste ja asjade ostuks 300 rubla, 30 hobuse ostuks 600 rubla. Teadlaste toidumoonas lubas Muravjov eraldada Šilka tehastesse sõjaväe tarbeks koondatud varudest.²²

5. EKSPEDITSIOONI KÄIK

SOIRGO Amuuri ekspeditsioon Richard Maacki juhtimisel algas 6. aprillil 1855 Irkutskist. Esmalt sõideti postihobustel Nertšins-

¹⁹Vt märkus 11. Veelahkmeks Bureja ja Amguni basseini vahel on Bureja ahelik.

²⁰HA PГО, ф. 1-1853.1.22, л. 88–91.

²¹Gerstfeldti ja Kotšetovi palk tuli ilmselt teistest allikatest. Ražkovi lähetajaks oli IRGO.

²²HA PГО, ф. 1-1853.1.22, л. 91.

kisse ning sealt parvega Šilka tehasteni, kust saadi toidu- ja laskemoona. Alates Albazinist kästi teadlastel liikuda koos sõjaväelise ekspeditsiooniga. Sinnani võisid nad sõita omal käel. 4. juunil liitusidki Maacki mehed Amuuri mööda allavoolu liikuva sõjaväelise ekspeditsiooni kolmanda osaga, mida juhtis polkovnik Korsakov. Selle peamiseks eesmärgiks oli sõdurite ja varustuse vedu Amuuri alamjooksule, arvestades ikka veel kestvate Krimmi sõda. Koos sõjaväelise flotilliga liiguti kiiresti umbes 1000 vers-ta allavoolu, osalt ka öösiti. Teaduslik tegevus osutus seejuures peaaegu võimatuks. Vaid harva riskisid õpetlased võtta ette lühikesi paadiretki, et korraks maabuda, mõned kivimiproovid või taimenäidised kaasa haarata ning kogu jõudu pingutades kohmakale pargasele järele aerutada. Pigem piirduti vaatlustega pargaselt, ent needki jäid katkendlikuks. Lakkasid peaaegu igasugused kontaktid kohalike elanikega, kellelt võinuks saada mitmesugust huvipakkuvat informatsiooni. Kõige raskem oli Sondhagenil, kes püüdis tões ja vaimus koostada läbitud alade kaarti. Paratamatult tuli tal sinna jätta üsna märkimisväärsed valgeid laiike (Maack 1859, I: 91).

Algse kava järgi pidid teadlased Bureja suudmes sõjaväelastest eralduma ning liikuma varem sinna saadetud kasakate kaasabil Burejat pidi ülesvoolu. Kasakaid Bureja suudmest aga eest ei leitud ning nende abita polnud plaanitud marsruudi läbimine mõeldav. Nikolai Muravjov kavandas Bureja suudmesse kasakaasulat, mis oleks kujunenud Vene tugipunktiks Amuuri keskjooksul. Sinna pidi jääma sotnja ratsakasakaid eesotsas kohalike olusid hästi tundva Gavril Skobeltsõniga. Kasakad kuulusid 1855. aasta sõjaväelise ekspeditsiooni esimese osa koosseisu, mida juhtis Muravjov isiklikult. Viimasel hetkel muutis Muravjov aga oma varasemaid korraldusi, sest vajas Skobeltsõni ja tema kasakaid mujal (Barsukov 1891b: 127–128; Skobeltsõn 1998: 128). Maacki juhitud teaduslikule ekspeditsioonile ta seejuures arvata-vasti ei mõelnudki või pidas seda teisejärguliseks. Hiljem põhjendas SOIRGO oma teadusekspeditsiooni marsruudi muutmist “valitsuse kaalutlustega” (Letopiss 1857b: 4–5) või tegi näo, et ekspeditsioon pidigi uurima vaid Amuuri kaldaid (Letopiss 1864: 8). Tegelikult ajaloo kortsud triigiti sirgeks. Maack mainib mars-

ruudi muutust oma raamatus lühidalt, kuid erilist numbrit sellest ei tee (Maack 1859, I: 111).

Niisiis jätkas Maacki meeskond oma rännakut sõjaväelise ekspeditsiooni koosseisus. Lahku lüüa lubati teadlastel sellest alles pärast Väike-Hingani aheliku läbimist. Muravjov (või Korsakov) pelgas tõenäoliselt seda, et Hiina võimud võivad väikese ja kaitsetu õpetlaste rühma kinni pidada. See oleks rikkunud riikidevahelisi suhteid ning kahjustanud Venemaa mainet. Pärast Väike-Hingani läbimist hinnati seda ohtu väiksemaks, sest siis oldi Hiina piirkondlikust võimukeskusest Aigunist juba kaugel.²³ Pealegi oli Nikolai I ju Amuuri vasaku kalda Väike-Hinganist allavoolu juba aprillis 1853 Venemaa valduseks arvanud.

Alates 21. juunist liikus Maacki ekspeditsioon väikestel paatidel oma tempos Mariinski valveposti poole. Musklijõuks lubati tal värvata mehi ühes sõjaväelise ekspeditsiooniga seilanud Vene-Ameerika Kompanii laevadelt. Sõdureid Maackile kaasa ei antud. 22. juulil leidis aset juhuslik kohtumine ülesjõge liikunud Schrencki²⁴ ja Maximowicziga.²⁵ Nemad olid Amuuri alamjooksule saabunud juba suvel 1854, meritsi ja eri teid pidi. Schrencki lähetajaks oli Teaduste Akadeemia, Maximowicz reisis Peterburi botaanikaia ülesandel. Mehed rändasid piirkonnas ringi osalt üheskoos. Maacki jaoks olid nad ühest küljest kolleegid, teisalt aga konkurendid.²⁶

²³*Sibirskaja s. a:* 487–488 (HA ПГО, ф. P.-LV, оп. 1. л. 96. л. 1–39).

²⁴Leopold von Schrenck (1826–1894), baltisaksa päritolu Vene zooloog ja etnograaf. Sündis Harkovi kubermangus. Lõpetas Tartu ülikooli magistrikraadiga (1850).

²⁵Carl Johan Maximowicz (1827–1891), baltisaksa päritolu Vene botaanik. Sündis Tuulas. Lõpetas Tartu ülikooli (1850).

²⁶Nii Schrenck kui ka Maximowicz lahkusid Amuurimaalt alles 1856. aasta sügisel Siberi kaudu. Schrencki teose *Reisen und Forschungen im Amur-Lande* 1. köide ilmus 1858, viimane aga alles 1895. Amuurimaa rahvastest avaldas Schrenck vene keeles kolmeköitelise teose *Объ ипородѣхъ Амурскаго края* (Peterburi, 1883–1903). Maximowicz *Primitiae florum Amurensis. Versuch einer Flora des Amur-Landes* ilmus 1859.

8. augustil saabus Maack oma meestega Mariinskisse. Varsti kohtus ta Muravjoviga, kellega arutati tagasipöördumisvõimalusi. Algse plaani kohaselt pidanuks Maack ühes teaduslike kogudega naasma Jakutski kaudu, kuid meretee Ajani sadamasse oli Ohhoota merel kurseerivate vaenlase laevade tõttu ebaturvaline. Maismaad mööda Udski ostroogi²⁷ ning sealt edasi Jakutskisse liikumiseks polnud piisavalt põhjapõtru. Niisiis tuli Irkutskisse naasta mööda tulnud teed, seekord vastuvoolu.

14. augustil, pärast lühikeseks jäänud puhkust, asus Maack koos Sondhageni, Fuhrmanni ja rühma koju pöörduvate Arguni kasakatega tagasiteele. Gerstfeldt sõitis Irkutskisse tagasi oktoobri algul koos Muravjoviga Ajani ja Jakutski kaudu. Nikolajevskist Ajani lipsati USA laevaga. Kotšetovi otsustas Muravjov kevadeni Mariinskisse jätta. Ražkov talvitus Nikolajevskis ja jäi veel mõneks aastaks Amuurile tööle (Letopiss 1857b: 4–5; Ravenstein 1861: 440; Schwarz 1864: 8).

Maacki ja ta järelejäänud kaaslaste tagasitee oli raske ja edenes vaevaliselt. Nappe söögivarusid tuli jooksvalt täiendada. Ekspeditsioon oma senisel kujul oli läbi saanud, kuid järele jäänud teadusejüngrid jätkasid siiski võimaluse korral uurimistööd. Maack liikus sageli jalgsi mööda kallast, tegi vaatlusi ja kogus näidiseid, sel ajal kui kasakad paate köitega ülesjõge tirisid.

29. septembril jõuti Aiguni. Toiduvarud olid sisuliselt otsas, mehed kurnatud ja talv tulekul. Maack mõistis, et kõrvalise abita nad välja ei vea. Ta lootis saada Hiina võimudelt varustust ning loa liikuda maitsi otse läbi Hiina territooriumi Tsuruhaitui valvepostini Venemaa piiril. Seda luba talle aga ei antud. Põhimõtteliselt öeldi, et kustkaudu tulite, sealt minge ka tagasi.

Maack oli sunnitud jätkama reisi ülesvoolu, ent jõgi hakkas juba jäätuma ning varsti sai selgeks, et omal jõul enam edasi minna ei suudeta. Maack jäi pealekauba veel haigeks. Taas saatis ta mehed abipalvega Aiguni ning seekord oli linnapealik (*amban*) lahkem. Ilmselt sai ta aru, et kui Vene teadlased tema vastutusalal hukuvad, ootavad teda pahandused.

²⁷Ostroog — kindlustatud linn või asula. *Toim.*

11. oktoobriks aidati Maacki salk tagasi Aiguni ning majutati sealsesse kindlusse. Ekspeditsioon ühes oma kollektatsioonidega oli nüüd täiesti mandžude armul. Maack ja ta kaaslased olid justkui *amban*'i külalised, kuid neisse suhtuti väga umbusklikult ja valvati kiivalt. Venelaste liikumisvabadus oli tugevasti piiratud. Tasapisi vastastikune usaldus siiski pisut kasvas ning režiim lõdvenes. Paistab, et Maack mõistis end neis oludes arukalt ülal pidada. Aiguni *amban* ei võinud Vene ekspeditsiooni saatuse üle ise otsustada, vaid pidi ootama korraldusi oma ülemustelt Qiqiharis ja Pekingis. Infovahetus võttis aega.

12. novembril lubati ekspeditsioonil viimaks lahkuda, aga mitte otse läbi Amuuri paremkaldale jääva Hiina territooriumi, vaid ikka mööda jõge, mis oli selleks ajaks jäätunud. Hobused, saanid ja väike toiduvaru anti Hiina riigi poolt kaasa. Teine võimalus olnuks Aiguni talvituma jääda, aga seda Maack ei soovinud.

Teekond mööda kinnikülmunud jõge kulges esiti edukalt, aga pikapeale, kui lumi paksemaks muutus ning toiduvarud lõppesid, satuti uuesti raskustesse. 30. detsembriks jõuti siiski Venemaa piiripunkti Ust-Strelkasse ja 16. jaanuaril 1856 sisenes Maack ühes oma hinnaliste kollektatsioonidega võidukalt Irkutskisse.²⁸

Maacki ekspeditsioon tegeles geograafiaga selle sõna laiemas tähenduses. Amuuril matkanud teadusmehi huvitasid ühtaegu nii meteoroloogia, füüsiline geograafia, geoloogia (maavarad), zooloogia, botaanika, etnograafia, lingvistika kui ka ajalugu. Teatud määral olid valdkonnad ekspeditsiooni liikmete vahel ära jaotatud, kuid piirid jäid ebamääraseks. Näiteks botaanikast, zoologiast ja etnograafiast, mis Irkutskis plaane tehes olid määratud Gerstfeldti valdkondadeks, huvitus aktiivselt ka Maack ise. Või-

²⁸Sondhagen oli vahepeal ette abi järele saadetud. Ta oli oma ülesande edukalt täitnud ning naasnud Irkutskisse kaks nädalat enne teisi. Kaks järjestikust rasket ekspeditsiooni laostasid praporštšikust alamporutšikuks (s.t meie mõistes lipnikust nooremleitnandiks) edutatud Sondhageni tervise. Ta suri juunis 1856 Irkutskis (Maack 1859: VI; Letopiss 1864: 26).

malik, et see tekitas meeste vahel pingeid.²⁹ Tagasiteel tegeles Maack Fuhrmanni abiga peaaegu kõigi kolleegide lahkudes katmata jäänud valdkondadega. Ta oli üldse väga töökas, kohusetundlik ja ennastsalgav, jätkates teadusliku info salvestamist ka haigena ja kriisiolukorras (vt nt Maack 1859, I: 272).

6. MAACKI AMUURI-RAAMATU SÜNNILUGU

27. veebruaril 1856 toimunud SOIRGO koosolekul luges Maack ette osakonnale esitatud lühikese ülevaate oma äsjasest ekspeditsioonist. Selle juurde oli lisatud Amuuri kaart ning Albazini ja Aiguni plaan. Eesistuja Wenzel tänas Maacki ja Sondhagenit ning palus osakonna juhatajal Selskil saata ülevaate koopia ühes lisadega IRGOle. Samuti väljendati kogu osakonna poolt veel kord erilist tänu toetajaliikmele Stepan Solovjovile. Tema rahalise toetuseta poleks osakond suutnud seda ekspeditsiooni korraldada (Letopiss 1857b: 12–13). Sõnum jõudis pealinna ja 7. aprillil 1856 annetas keiser Aleksander II Stepan Solovjovile Amuuri ekspeditsiooni heaks eraldatud poole puuda kulla eest kuldmedali kaelaskandmiseks Andrei lindiga (Letopiss 1864: 25).

Järgmisel SOIRGO koosolekul 10. märtsil 1856 osales ka IRGO Siberi ekspeditsiooni matemaatikasektsiooni ülem Ludwig Schwarz. Maack avaldas arvamust, et tema juhitud ekspeditsioonidel Viljuile ja Amuurile kogutud mitmekesine materjal tuleb koostöös IRGOga süstematiseerida ja avalikkuse ette tuua. See saab aga toimuda üksnes Peterburis, sealsete spetsialistide kaasabil. Niisiis palus Maack end pealinna lähendada ning leida raha mõlema ekspeditsiooni teaduslike tulemuste avaldamiseks. Koosolekul osalejad nõustusid, et nendele “täiesti tundmatutele maadele” korraldatud esimeste ekspeditsioonide tulemused tuleb publitseerida. Algusest peale peeti silmas küllaltki mahukaid teoseid (Letopiss 1857b: 14–15).

²⁹Toimetaja sissejuhatavas märkuses Gerstfeldti artiklile väidetakse, et 1855. aastal seilas loo autor Amuuril iseseisvalt (Gerstfeldt 1860b: 291; vt ka Gerstfeldt 1862). Info pärineb tõenäoliselt Gerstfeldtilt endalt. Maacki juhitud SOIRGO ekspeditsiooni ei mainita.

Maacki lähetamiseks pealinna otsustati eraldada 2000 rubla. Ekspeditsioonide tulemuste avaldamiseks sellest summast muidugi ei jätkunud. Selleks tuli raha alles leida. Kahe uurimisreisile tulemuste läbitöötamiseks ja publitseerimiseks anti Maackile aega üks aasta. Ta pidi Irkutskist teele asuma mai lõpul ning naasma järgmise aasta juunis. Maacki tööd Peterburis pidi korraldama IRGO nõukogu. Osakonna juhatajale Selskile tehti ülesandeks valida IRGO muuseumi jaoks välja ekspeditsioonidelt kaasa toodud etnograafiliste esemete (rõivad, relvad, tarbeesemed jm) dubletid, et Maack need kaasa võtaks ja üle annaks. Peakorterile tuli edastada ka valik geoloogilisi, zooloogilisi ja botaanilisi näidiseid (Letopiss 1857b: 15–16). Koos Maackiga sõitis Peterburi ka Fuhrmann (samas: 24).

Kevadel 1856 veel Amuurimaal viibinud Maximowicz muutus Maacki pealinna lähetamisest kuuldes murelikuks. Oma kirjas Teaduste Akadeemia alalisele sekretärile Middendorffile avaldas ta nõrdimust, et vaid kiirkorras Amuuri mööda allavoolu sõitnud Maack ähvardab oma juhuslikku laadi koguga, mis sisaldab vaid suuremaid ja ilusamaid Amuuri floora esindajad,³⁰ temalt uurimisprioriteedi ära võtta, samal ajal kui tema, Maximowicz, kes on juba kaks aastat süsteemselt Amuurimaa taimestikuga tegelenud, istub ikka veel Mariinskis. Ta soovis, et akadeemia sellist ebaõiglust takistaks.³¹ Võimalik, et seda tehtigi.

3. septembril 1856 jõudis Maack õnnelikult Peterburi pärale ja andis sellest varsti ka SOIRGO-le teada. Reis Irkutskist pealinna oli väldanud pisut üle kolme kuu. Kollektatsioonid olid hoolikalt kastidesse pakitud. Teel tegi Maack võimaluse korral loodusteaduslikke vaatlusi, kogus putukaid ja kivimiproove (Letopiss 1857b: 24–25, 29). Fuhrmann ilmselt assisteeris, nagu oli harjunud. Tõenäoliselt kasutasid nii Maack kui ka Fuhrmann võimalust üle hulga aja kodus käia ja veidi puhata. Teada on, et Mihkel Fuhrmann osales veebruaris 1857 oma kodukihelkonna

³⁰Maximowicz oli Maacki kogu näinud ilmselt juulis 1855, kui nad jõel juhuslikult kohtusid. Hiljem oli seda muidugi tublisti täiendatud.

³¹Carl Maximowicz an Alexander Theodor von Middendorff, Mariinsk, 20. Mai 1856. EAA, 1802.1.8, l 108–110p. (Selle viite eest tänan Erki Tammiksaart.)

Pärnu-Jaagupi kirikus armulaua (Tiik 1977: 33). Ta oli alles 33-aastane, kuid temagi tervis võis olla pikkadest ekspeditsioonidest rikutud. Fuhrmanni edasine elusaatus on teadmata.

Gerstfeldt täitis SOIRGO-le antud lubaduse ja saatis sügisel 1856 Pärnust Irkutskisse artikli käsikirja pealkirjaga “Ueber die Anwohner des Amur Stromes” (Amuuri jõe asukatest) ning 10 lehte 143 joonistusega Amuuri kallastel elavate rahvaste religioossetest esemetest, elamutest, rõivastest, töö- ja tarberiistadest. Koopia Gerstfeldti käsikirjast otsustati saata Maackile Peterburi, arvates, et tal võiks sellest oma töös abi olla (Letopiss 1857b: 26–27). Pole selge, kas Maack seda oma raamatus kasutas. Igal juhul eessõnas ta seda ei maini.

7. novembril 1856 peeti Peterburi Keiserlikus Teaduste Akadeemias ettekanne pealkirjaga “Esimesed botaanilised teated Amuurimaast” (vt Die ersten... 1857a, 1857b). Kõnelejaks oli akadeemik Franz Josef Ruprecht, kes toetus Carl Maximowiczi saadetud materjalile. Maximowicz ise jõudis pealinna tagasi alles märtsis 1857, aga oma uurimisprioriteet õnnestus tal Maacki suhtes niisiis ikkagi maksma panna.

Maack oli auahne mees. Talle võis tunduda, et ta on kõrvale jäetud. Hilissügisel sai siiski ka tema soovitud tähelepanu. 28. novembril 1856 toimus IRGO üldkoosolek, mida juhatas aseesimees Mihhail Muravjov isiklikult. Kohal oli 116 liiget ja küllalist. Õhtu põhisisuks oli Maacki ettekanne SOIRGO Amuuri ekspeditsioonist. Seltsi saalides olid väljas tema etnograafilised kollektsioonid Viljuilt ja Amuurilt. Vastuvõtt oli heasoovlik ja kiitev (Obštšjeje 1856: 33–35). Selle koosoleku ja Maacki esinemise kohta seltsi teatajas avaldatud informatsioon toodi pea-aegu muutmata kujul ära ka Prantsuse geograafi Victor Adolphe Malte-Bruni väljaandes *Nouvelles Annales des Voyages* (Malte-Brun 1857: 377–380). Veidi lühem ülevaade Maacki juhitud ekspeditsioonist ja esinemisest ilmus Saksa füüsiku Adolf Ermani väljaandes *Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland* (Erman 1857: 162–165).

Teaduste Akadeemias peeti 16. jaanuaril 1857 ettekande “Esimesed botaanilised teated Amuurimaast” teine osa (Puud ja põõsad; vt Die ersten... 1857c). See põhines Maacki kogutud ma-

terjalil. Taimede määraja ning tõenäoliselt ka ettekande pidaja oli akadeemik Ruprecht.

20. veebruaril 1857 arutati Irkutskis SOIRGO koosolekul taas ka Maacki Peterburi-lähetusega ja tema ekspeditsioonide teaduslike tulemuste avaldamisega seotud küsimusi. IRGO peakorteris peeti vajalikuks toetada Maacki palvet pikendada tema Peterburis viibimist veel aasta võrra, et ta jõuaks mõlema ekspeditsiooni tulemused läbi töötada. Algselt määratud aastane tähtaeg oli täiesti ebarealistlik ja tulenes ilmselt nii SOIRGO kui ka Maacki enda kogenematuses sellistes asjades. Omalt poolt lubas IRGO Maackile maksta 27 rubla kuus, alates kuupäevast, mil ta Irkutskist lahkus. Osakonnal paluti Maacki toetamist jätkata nagu seni ehk 73 rublaga kuus. Amuuri jõe kaardi trükkimiseks eraldas IRGO 648 rubla. Võimalik, et seda peeti kõige olulisemaks. SOIRGO pidi mõtlema, kuidas finantseerida ekspeditsioonide ülejäänud tulemuste avaldamist (Letopiss 1858: 9–10). Toetajaliige kaupmees Pjotr Kuznetsov, kes oli saatnud Nikolai Muravjovi esimesel sõjaväelisel ekspeditsioonil ja kellel olid tekkinud kaubandussidemed Amuuri suudmealaga, oli juba sügisel teada andnud, et toetab Viljui ja Amuuri ekspeditsiooni tulemuste publitseerimist 300 rublaga (Letopiss 1857b: 24, 28). See raha moodustas aga vaid väikese osa vajaminevast summast.

SOIRGO nõustus Maacki lähetust pikendama. Selleks eraldati 890 rubla (525 rubla palgaks ja 365 rubla päevarahadeks). Pool sellest summast (445 rubla) saadeti kohe teele, ülejäänud järgnes poole aasta pärast (Letopiss 1858: 10; 1863: 3).

Sada rubla kuus polnud Peterburis elamiseks just palju. Pisut leevendas Maacki olukorda 1857. aastal keisrilt Viljui ekspeditsiooni juhtimise eest saadud Püha Vladimiri IV järgu orden ning eluaegne pension 300 rubla aastas (Letopiss 1864: 26; Must 2014: 1993).

Ekspeditsioonidel kogutud materjali läbitöötamisel vajab Maack spetsialistide abi. Imetajate asjus pöördus IRGO nõukogu oma kaastöötaja, akadeemik Johann Friedrich Brandti poole, putukate asjus akadeemik Édouard Ménétries' poole, ämblikulaadsete ja rõngusside asjus Tartu ülikooli professori Adolph Eduard Grube poole, botaanilistes küsimustes akadeemik Ruprecht poole.

le ning meteoroloogiliste andmetega oma kaastöölise, akadeemik Konstantin Vesselovski poole. Lindude ja karpidega soovis Maack ise tegelda, samuti etnograafiaga. Seltsi etnograafia osakond pidi hiljem seda valdkonda puudutavad tekstiosad üle vaatama. Muudes asjades kureeris Maacki tegemisi Peterburis IRGO füüsilise geograafia osakond (Letopiss 1858: 10–11).

Maacki Viljui ja Amuuri ekspeditsiooni tulemuste avaldamist nõustus viimaks rahastama seesama teenekas kaupmees Stepan Solovjov. 1856. aastal, pärast isa surma, oli ta Peterburi kolinud ja kogu pereäri juhtimise üle võtnud. Kulla kaevandamisega tegeles ta selleks ajaks kõige erinevamate riigi nurkades. Suurtööstur säilitas oma ühiskondliku aktiivsuse, oli linnaduuma liige, osales mitmesugustest komisjonides ja heategevusseltsides (P. G-tš 1909; Hlebov 2020). Nüüd küsis Solovjov SOIRGO-lt, kui palju siis seekord raha vajatakse. Osakond nõudis seepeale Maackilt kalkulatsioone (Letopiss 1858: 24).

Maacki poolt 25. septembril 1857 IRGO nõukogule saadetud eelarve kajastab vaid *Amuuri ekspeditsiooni kirjelduse* väljaandmist. Ilmselt otsustati millalgi 1857. aasta vältel keskenduda esialgu selle uurimisreisi tulemuste avaldamisele, sest need olid ühiskondlikult märksa aktuaalsemad kui Viljui materjal (vt Letopiss 1864: 8–10). Eelarve järgi oli teksti 30 poogna jagu ning trükikida plaaniti 1200 eksemplari. Tekstile lisandusid kaardid-plaanid ning 20 tabelit etnograafiliste joonistustega. Tekst oli saksakeelne ning tuli vene keelde ümber panna. Kokku pidi väljaanne Maacki arvestuste järgi maksma minema 2220 rubla. Esmalt andiski Solovjov 450 rubla just teksti tõlkimiseks saksa keelest vene keelde.³²

Selles, et Maacki Amuuri-raamat peab olema nimelt vene- ja mitte saksakeelne, ei kahelnud geograafiaseltsis ilmselt keegi. Või kui, siis ehk Maack ise. Vene Geograafiaselts ja tema Siberi osakond olid mõlemad patriootlikud organisatsioonid ning Amuuri teema oli Vene avalikkuses parajasti väga aktuaalne ja kuum isamaa-asi.

³²HA ПГО, ф. 1-1856.1.31, л. 18–19, 26–27.

16. mail 1858 õnnestus Nikolai Muravjovil sõlmida Hiinaga Aiguni leping, mille kohaselt kogu Amuuri vasak kallas läks Venemaale ja Amuurist sai terves ulatuses piirijõgi. Amuuri alamjooksu, Ussuuri jõe ja mere vaheline maalahmakas kuulutati esialgu Vene-Hiina ühisvalduseks. Amuuril, Ussuuril ja Sungaril (Songhual) tohtisid sõita üksnes Vene ja Hiina, mitte aga kolmandate riikide laevad. Piirkonna Vene ja Hiina alamad võisid üksteisega vabalt kaubelda.³³

Edusammud Kaug-Idas tekitasid paljudes venemaalastes isamaalist eufooriat. Selles nähti kogu riigi jaoks kauaoodatud uut algust (vt Bassin 1983: 247–248). Muravjov sai krahvitiitli ja oli edaspidi tuntud kui Nikolai Muravjov-Amurski. Maacki autasustati “osalemise eest Amuurimaa valduste tagastamises Venemaale” Püha Stanislavi ordeni II järguga (Letopiss 1864: 26; Must 2014: 1993). Võib-olla innustasid ühiskonnas valitsenud meeleolud ka Solovjovi Maacki Amuuri-raamatu toetamisega oma lisa panust andma. Või soovis ta olla meelega järele Ida-Siberi kindral-kubernerile Muravjovile? Oli tema siiras austaja, meeskonnaliige? Otsustas püstitada monumendi enda rahastatud ekspeditsioonile? Üks ei välista teist. Igal juhul olid Solovjovi annetused SOIRGO-le tolle aja kohta erandlikult suured (*Dvadsatipjatiletije...* 1872: 12, 26).

Sügisel 1858 andis Maack Peterburist SOIRGO-le teada, kuidas tal Amuuri ekspeditsiooni tulemuste läbitöötamine on edenenud. Solovjov oli lubanud kõik kirjastamisega seotud kulud enda kanda võtta ning soovis parimat trükikvaliteeti. Paistab, et suurettevõtja ja metseen oli haaranud initsiatiivi. Solovjovi isiklikul soovil oli Maack koostanud terve hulga illustreerivaid tabeleid. Solovjov kavatses lasta need valmistada Pariisis. Neile lisan-

³³Hiina pool ei ratifitseerinud Aiguni lepingut, kuid selle sätteid kinnitati Pekingi lepinguga novembris 1860. Noorel ja andekal Vene diplomaadil Nikolai Ignatjevile õnnestus end sokutada vahendajaks Teise oopiumisõja lõpetanud läbirääkimistele ühelt poolt Suurbritannia ja Prantsusmaa ning teisalt Hiina vahel. Seejuures seisis ta edukalt Venemaa huvide eest. Sõjast ja ülestõusudest kurnatud Hiina loovutas peale Amuuri vasaku kalda Venemaale ka Aiguni leppe järgi riikide ühisvalduseks kuulutatud territooriumi (vt Kabanov 1959: 186–195; 240–252).

dusid kaardid ja plaanid, mis trükiti kindralstaabi topograafilise depoo trükikojas. Raamatu teksti lootis Maack valmis saada peatselt (Letopiss 1858: 25–26). Tsensuuri loa sai Maacki Amuuri-raamat 30. jaanuaril 1859. Illustratsioonidega seotud viivituse tõttu lükkus aga ilmumine suve teise poolele.

Kokku läks Maacki lähetamine Peterburi ühes Viljui ja Amuuri ekspeditsiooni kogudega SOIRGO-le maksma 3511 rubla ja 78,5 kopikat. See hõlmas ajavahemikku jaanuarist 1856 jaanuarini 1858 ja sisaldas nii transpordikulusid, palka kui ka päevaraha (Letopiss 1864: 29). Kõnealune summa moodustas päris suure osa SOIRGO 1850. aastate teisel poolel tehtud kulutustest. Nagu öeldud, finantseeris Maacki lähetust ka IRGO.

1858. aasta oli Maackile majanduslikult raske. Palka ja päevarahasid SOIRGO-lt ta alates mai lõpust nähtavasti enam ei saanud, kuid Amuuri-raamat tuli ikkagi trükivalmis seada. Arvata-vasti kitsikusest ajendatuna hakkas Maack müüma ekspeditsioonidelt kaasa toodud esemeid. Näiteks on teada, et ta müüs Baeri kureeritud Teaduste Akadeemia kranioloogiakogule 80 rubla eest Viljuilt ja Amuurilt kaasa toodud põliselanike pealuid.³⁴ Tõenäoliselt müüs ta toona veel teisigi ekspeditsioonidelt kogutud esemeid. 1870. aastate algul hakkas SOIRGO neid Maackilt tagasi nõudma, tekitades talle sellega palju ebameeldivusi (Must 2014: 2001–2003).

Stepan Solovjovile läks Amuuri ekspeditsiooni materjali avaldamine maksma kuni 25 000 rubla. Raamatu 400 eksemplari andis Solovjov SOIRGO-le. Nende müügist laekuv raha pidi minema osakonna kassasse. Näiteks 1860. aastal teenis osakond raamatu müügist 1560 rubla (Letopiss 1864: 11).³⁵ Raamatu kogutiraaž võis olla 1200, kui lähtuda Maacki ülaltoodud kalkulasioonist. Irina Pimenova andmetel autasustati Solovjovi Maacki

³⁴Peterburis Kunstkamera kollektsioonis nr 5146 on alles kümme Maackilt ostetud kolpa. Samas on tallel ka Baeri sellesisuline kiri Teaduste Akadeemiale 14. maist 1858. (Käisin neid vaatamas 13. märtsil 2019.)

³⁵Raamatu algne hind oli 20 rubla, vähendatud hind kuus rubla (*Dvadtsatipjatiletije...* 1872: 26).

Amuuri-raamatu ja selle juurde kuuluva albumi väljaandmise eest IRGO kuld- ja hõbemedaliga (Pimenova 2009: 68).

7. MAACKI AMUURI-RAAMAT JA SELLE RETSEPTSIOON VENEMAAL

Vaatame seda raamatut siis lähemalt. Pealkirjaks sai *Путешествіе на Амуръ, совершенное по распоряженію Сибирскаго отѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества, въ 1855 году, Р. К. Маакомъ*.³⁶ Tegemist on SOIRGO toetajaliikme Stepan Solovjovi väljaandega, nagu tiitellehelt lugeda võib. Trükitud Peterburis Karl Wulfi trükikojas. Kokku 570 lehekülge. Esinduslik, nahka köidetud kvartformaadis teos, leheservad kullatud. See polnud mingi rahvaraamat, pigem mainetoode. See pidi kõlama sõnumina: Amuur on meie! (Vrd Bassin 1999: 234.) Samast ideest on kantud ka raamatu juurde kuuluva albumi esileht. Idülliline pilt, mida muu seas ehib kahepäine kroonitud kotkas, mõjub kui pidulik kuulutus.

Raamat algab krahv Muravjov-Amurski paraadportreega ja jaotub kaheks peamiseks osaks. Esiteks “Ajalooline aruanne” — põhjalik päevikuvormis ülevaade ekspeditsioonist, mis päevamärkmete kõrval sisaldab hulgaliselt infot loodusteadustest ja etnograafiast, vähemal määral ka ajaloost. Teine osa kannab pealkirja “Loodusloolised artiklid”. Neid on kolm: “Geognostilised³⁷ uuringud”, “Ülevaade põõsas- ja puittaimedest” ning “Ülevaade loomadest” (vt pikemalt allpool). Raamatu lõppu on lisatud väike “Tunguusi leksikon”, mis põhineb Maacki poolt ekspeditsiooni käigus kirja pandud sõnadel. Seda aitas kokku panna akadeemik Franz Anton von Schiefner (Maack 1859: VIII).

“Piltide seletused” (8 lk) käivad raamatuga kokku kuuluva suureformaadilise joonistuste, kaartide ja plaanide mapi juurde, mil pealkirjaks lihtsalt *Къ нѣмешествіе на Амуръ...* (Amuuri-reisi juurde) ja mis on ühtlasi nii pildialbum kui ka atlas.

³⁶Reis Amuurile, sooritatud R. Maacki poolt 1855. aastal Keiserliku Vene Geograafiaseltsi Siberi osakonna korraldusel.

³⁷Geognostika on geoloogia omaaegne nimetus.

Mapp sisaldab 17 tahvlit maastikuvaateid ja etnograafilisi pilte, 10 tahvlit joonistusi taimedest ning 6 tabelit etnograafilisi joonistusi (kokku 141 joonistust). Peale nende veel Amuuri kallaste geognostiline kaart (koos üheksa vaatega geognostiliselt huviväärsetest paikadest), Amuuri kallaste puit- ja põõsastaimede levikukaart, Aiguni linna osaline plaan ning Albazini kindluse ja samas paikneva Hiina laagri plaan.

Eessõnas paigutab Maack ekspeditsiooni ja raamatu oma kaasaegsesse ühiskondlikku konteksti ja heidab mõnevõrra valgust neid ümbritsenud asjaoludele. Peatume korraks sel tähelepanuväärsel tekstil. Kohe esimeses lauses mainib Maack valitsevat keisrit Aleksander II ja oma patrooni, Ida-Siberi kindralkubermäe krahv Muravjov-Amurskit, kelle rahumeelsed vallutused olid juba lisanud kuulsusesära uue keisri valitsusajale. Suurema jao Amuurimaa omandamine, mille eest ametis olev kindralkuberner oma lisanime sai, kantakse Maacki sõnul kindlasti ajaloo annaallidesse kui sündmus, mis on “ülimal määral soodne Venemaale ning õnnelik teadusele” (Maack 1859: V).

Venemaa vana piiri ja Pärise-Hiina provintside vahele jäänud tükk Ida-Aasiat oli Maacki järgi haritud maailmale seni peaaegu tundmatu. Teaduse ülesanne on sellised kurvastavad valged laiud kaardilt likvideerida. Hiina impeeriumi kirdeserva allutamine Vene võimule avas uurimisreisijatele Amuurimaa väravad. Maackil pole kahtlustki, et peagi saab see maa igakülgselt läbi uuritud. Põhiliselt peab see suur töö jääma muidugi Vene teaduse õlule ning oma kaalukas roll on siin täita Keiserliku Vene Geograafiaseltsi Siberi osakonnal kui “kaasaegse teaduse peamisel esindajal” Ida-Siberis (samas: VI).

Maack kaebab, et ekspeditsiooni teaduslike ülesannete täitmiseks parimal ajal polnud selle liikmed oma tegevuses päris sõltumatud. Peaaegu kogu 1855. aasta juunikuu tuli reisida koos sõjaväelastega, kes olid teel Mariinski valveposti. Liiguti sõjaväe rütmis ning kui põrkusid teaduse huvid ja sõjalised kaalutlused, pidi teadus loomulikult taanduma. Näiteks enam kui 100 versta pikkune jõelõik läbi Hingani aheliku läbiti vähem kui ööpäevaga. Aga teaduslikust seisukohast on see üks huvitavamaid! Tagasiteel ülesjõge liiguti aeglasemalt, kuid siis pärssis teadusvaatlusi saa-

buv sügis ja talv ning suurem osa ajast ja energiast kulus lihtsalt edasiliikumisele (samas: VII).

Maack lubab endale ka pisut virisemist. Tal oli liiga palju ülesandeid! Peale ekspeditsiooni juhtimise pidi ta koostama botaanilisi, zooloogilisi ja geognostilisi kollektsioone, koguma etnograafilist materjali ja tegema meteoroloogilisi vaatlusi. Et kunstnikku polnud, tuli tal joonistada ka maastikke ja etnograafilisi esemeid. Need pildid said raamatule lisatud. Kunstnik Karl Huhn³⁸ joonistas need hiljem Peterburis üle. Osa jooniseid valmis ekspeditsioonilt kaasatoodud esemete järgi, osa võeti üle härä Meyerilt,³⁹ kes samuti Amuurimaad külastas (samas: VII).

Probleeme esile tuues kaitseb Maack end võimaliku kriitika eest. Ta on teadlik oma kirjatöö nõrkustest ja üritab päästa oma teadlasemainet, hoidumata seejuures isegi kaudsest kriitikast ekspeditsiooni sõjaväelist etappi juhtinud Korsakovi ja kogu ettevõtmist dirigeerinud Nikolai Muravjovi enese pihta. "Kõik need ebasoodsad asjaolud, ma loodan, on mulle õigustuseks nende silmis, kes leiavad mu raamatust mingeid ebatäpsusi ja vajakajäämisi," kirjutab Maack (samas: VII).

Maack on kindel, et kui ta nüüd uuesti Amuurile läheb,⁴⁰ tuleb tal oma seniseid tähelepanekuid paljuski parandada ja laiendada. Üheksakuuline ekspeditsioon tohutule, peaaegu täiesti tundmatule maa-alale ei saagi sellest ammendavat pilti anda. Kuid ta loo-

³⁸Karl Jacob Wilhelm Huhn (venepäraselt Gun, 1831–1877), baltisaksa päritolu Vene maalikunstnik, hilisem Keiserliku Kunstide Akadeemia akadeemik.

³⁹Jegor Meyer (1823–1867), Vene maalikunstnik, Keiserliku Kunstide Akadeemia akadeemik. Meyer kuulus IRGO Siberi ekspeditsiooni matemaatikasektsiooni koosseisu ning laskus Amuuri mööda allavoolu koos teise sõjaväelise ekspeditsiooni kolmanda osaga, nagu Maackki. Meyer jäi Amuuri alamjooksule 1857. aastani (Schwarz 1864: 13; *Sibirskaja s. a*: 488–489 — *HA PTO*, ф. P.-LV, оп. 1, д. 96, л. 1–39).

⁴⁰Maack juhtis SOIRGO Ussuurimaa ekspeditsiooni üht osa aprillist detsembrini 1859. Ussuurile ja tagasi liiguti mööda Amuuri. Uurimisretke tulemusi kajastav raamat *Путешествие по долине рѣки Уссури* ilmus juba 1861.

dab, et raamat on tulevastele uurimisreisijatele ikkagi abiks (sammas: VII).

Maacki raamat ilmus üsna varsti pärast Venemaale võiduka Aiguni lepingu (1858) sõlmimist, Nikolai Muravjovi tähetunnil. Amuurimaa oli moes, õhk tulvil isamaalist vaimustust, mida kütsid tagant Muravjovi kaaskonda kuuluvad kirjamehed eesotsas Dmitri Romanoviga.⁴¹ Oma arvukates artiklites kiitsid nad Amuurimaa potentsiaali taevani. Kuid oli ka skeptiline vastasleer eesotsas Dmitri Zavališiniga,⁴² mis seda õhinat naeruvääritas ning püüdis maha jahutada (vt Zavališin 1881; Bassin 1999: 233–237). Ajakirjanduses ilmus palju poleemilist materjali, aga kindlaid teadmisi selle kauge piirkonna kohta nappis. Maacki raamat oli teretulnud võimalus seda infonälga kustutada, kuid paigutus seejuures paratamatult mainitud leeride vahelisele pingeväljale. Oma tekkeloolt ja sisult kuulus see Muravjovi poolele, oli üks selle sünnitisi, ehkki võrdlemisi vaoshoitud. Samal ajal kogusid Venemaa akadeemilistes ringkondades tasapisi tuure pinged rahvusvahelise suunitlusega saksakeelse teaduse ja rahvusliku kallakuga venekeelse teaduse vahel (vt Knight 1998, 2009; Tammiksaar 2011; Bassargina 2011). Kõik see mõjutas Maacki Amuuri-raamatu retseptiooni Venemaal.

Huvitav sissevaade tollasesse intellektuaalsesse kliimasse on aastatel 1859–1860 eri väljaannete veergudel lahti rullunud vaidlus ühelt poolt Dmitri Romanovi ning teisalt Gustav Radde⁴³ ja IRGO vahel, mis riivamisi puudutas ka Maacki.

Ajakirja *Russki Vestnik* 1859. aasta mainumbris avaldati kiri Irkutskist, autoriks keegi R (Dmitri Romanov, nagu hiljem sel-

⁴¹Dmitri Romanov (1828–1873), Vene sõjaväeinsener ja publitsist. Aastast 1847 oli Ida-Siberis Nikolai Muravjovi teenistuses.

⁴²Dmitri Zavališin (1804–1892), Vene mereväeohvitser, dekabrist, publitsist. Saadeti Siberisse sundasumisele, elas põhiliselt Tšitas.

⁴³Gustav Ferdinand Richard Radde (1831–1903), saksa päritolu loodusteadlane. Sündinud Danzigis, kolis 1852. aastal Venemaale. 1855–1860 osales Ludwig Schwarzi juhitud IRGO ekspeditsiooni liikmena Ida-Siberi ja Amuurimaa uurimisel. Aastatel 1862–1863 ilmus Peterburis tema raamat *Reisen im Süden von Ost-Sibirien in den Jahren 1855–59 incl.* (kaks köidet).

gus). Kirja autor süüdistab Raddet, et too töötab põhiliselt Euroopale, ning Siberile ja Venemaale ei tõuse tema tegemistest mingit praktilist tulu hoolimata selle rahastamiseks kulutatud suurtest summadest (Bassin 1983: 254). Radde vastas Irkutski kubermangulehes. Ta teatas vastuseks, et ei tööta otseselt ei Venemaa ega Euroopa heaks, vaid teenib puhast teadust ning peab seejuures silmas kogu haritud maailma (Radde 1859). Järgnes Romanovi uus rünnak Radde ja kogu IRGO vastu ajakirjas *Russkoje Slovo*, see-kord juba oma nime all. Dmitri Romanov oli ka ise IRGO tegevliige. Tegemist on üsna õela ja ksenofoobse kirjatööga, mis kal-lab poriga üle terve hulga Ida-Siberi ja Kaug-Ida uurimisega seotud saksa soost teadusmehi (Schwarz, Schrenck, Maximowicz, Maack, Ditmar). Romanov väidab, et neist peetakse enam lugu kui samaväärsetest vene kolleegidest, eelistatakse tasustamisel ja autasustamisel. Tema süüdistab neid ebakompetentsuses. Romanov kõneleb Ida-Siberi nimel ja tahab, et teadlased edastaksid operatiivselt piirkonna arendamiseks vajalikke praktilisi andmeid, nagu jõgede laevatatavus, loodusvarad, maa sobivus põllumajanduslikuks kolonisatsiooniks. Teda ei huvita eriti, kas Ussuurimaa mardikatel on viis või kuus jalga. Romanovi arvates peaks Vene raha eest tehtavate uuringute tulemused ilmuma eeskätt vene keeles (Romanov 1860).

Romanov oli kindralkuberner Muravjovi lähedane kaastööliline. Raske uskuda, et Muravjov jagas tema kitsarinnalist saksavaenulikkust, kuid teatud kärsitust võis pealinnast saadetud õpetlaste töö tulemusi oodates tunda temagi. Tõenäoliselt ei rääkinud Romanov siiski ainult enda eest. Tema moodi mõtlevaid Vene haritlasi oli Ida-Siberis ilmselt teisigi. Maacki kritiseeris Romanov võrdlemisi pehmelt ja põgusalt (samas: 21–23, 34), ilmselt eelkõige tema nimest ja saksa päritolust lähtudes. Oma natsionalistlikus tuhinas jättis ta kahe silma vahele Maacki Amuuri-raamatu venekeelsuse ja Muravjovi-sõbralikkuse.

IRGO anonüümne ja seega justkui kollektiivne vastus Romanovi rünnakule jäi akadeemiliselt vaoshoituks. Kaitsti seltsi ja selle saadetud uurimisreisijate kompetentsust ning demonstreeriti samas Romanovi kriitika asjatundmatust. Mitmele tõstatatud küsimusele, nagu saksa-vene pinged või teaduse praktilisuse nõue,

jäeti aga reageerimata (Otvet... 1860). IRGO füüsilise geograafia osakonna juhataja Pjotr Semjonov vastas Romanovile eraldi. Põhiliselt klaaris ta veel kord toponüümiga Hingan kaasnenud suurt segadust, aga võttis kõne alla ka rahvusküsimuse teadustöös. Semjonov oli Venemaa patrioot, kuid Romanovi etnilisest natsionalismist ja võõravihast distantseerus ta otsustavalt. Semjonovi väitel on IRGO jaoks esmatähtis ekspeditsioonijuhil professionaalne kompetentsus. Selts küll eelistab võimaluse korral Vene teadlasi (mitte kitsalt etnilises tähenduses), aga neid pole alati võtta ning siis kasutatakse välismaalasi (Semjonov 1860).

7.1. Maack Amuurimaa majanduspotentsiaalid

Amuuri sobivus laevasõiduks tekitas 19. sajandi keskel ägedaid vaidlusi. Ühed võrdlesid jõge vaimustunult Mississippiga, teised rõhutasid arvukaid takistusi (vt Dobroljubov 1962: 501–502, 505–506). Ehkki see raamatu teksti lugedes nii vaieldamatu ei tundu, kinnitab Maack selge sõnaga, et kui Amuuri kord korralikult tundma õpitakse, on see kogu ulatuses laevatatav, kuigi eeskätt lamedapõhjalistele alustele (Maack 1859, I: 255). Samas ei vaiki Maack maha ka Amuuri madala, käänulise ja pidevalt muutuva ning võrdlemisi kaua jääga kaetud suudme ebasobivust navigatsiooniks ning ennustab suurt tulevikku Mariinskile, kus Amuur tema veendumuse järgi peagi De-Kastri sadamaga ühendatakse (samas: 216).

Maack näeb Amuurimaal Vene kaubanduse jaoks tohutuid perspektiive. Amuuri basseini ühendab Venemaad Hiina, Jaapani ja Ameerikaga. Äsja omandatud mererannikul leidub küllalt sadamateks sobivaid lahtesid. Sadamad tähendavad aga kaubavahetust, mille mõju ulatub piki jõeteid kaugele sisemaale. Amuuri parempoolseid lisajõgesid, eeskätt Sungarit ja Ussurit mööda pääseb tihedasti asustatud Hiina provintssidesse, sealtkaudu aga kogu Hiinasse ja võib-olla Indiassegi (Maack 1859: V). Maacki usk kaubanduse positiivsesse rolli inimkonna arengus on ajastule iseloomulik.

Aiguni lepinguga liidetud territooriumi soodne kliima, viljakad mullad, head ühendused ja lähedus Ida-Siberi administra-

tiivsele keskusele tegid selle Maacki arvates koloniseerimiseks väga sobivaks. Ta on kindel, et need “praegu peaaegu täiesti tühjad” maad täituvad peagi tööka vene elanikkonnaga ning kujunevad naabruskonna viljaaidaks (Maack 1859: V; Maack 1859, I: 120)

Ka raamatu kodumaiseid arvustajaid huvitas Amuurimaa puhul eeskätt just koloniseerimise küsimus. Initsiaalide I. A. taha peitunud kriitik ei usu eriti Muravjovi stiilis kolonisatsiooni, mis põhineb peamiselt administratiivsel sunnil ja on seotud sõjaliste kaalutlustega, mitte ei lähtu ümberasujate eraalgatusest. See ei saa tema meelest kaasa tuua sellist kiiret ja võimsat arengut nagu vaba anglosaksi kolonisatsioon Põhja-Ameerikas ja Austraalias (I. A. 1859: 10–17). Mitmekülgne teadusmees Grigori Potanin on lootusrikkam. Koos Maackiga jõuab ta järeldusele, et Zeja ja Ussuuri suudme vahele jääv ala on tulevaseks kolonisatsiooniks kõige sobivam. Potaninil pole mingit kahtlust, et seal hakatakse edukalt kasvatama nii leivavilja kui ka tööstuslikke kultuure (Potanin 1860: 91–92).

7.2. Maack Hiina administratsioonist Amuurimaal

Maack kujutab Hiinat vana, pehkinud ja paljuski tagurliku impeeriumina, mis on ajale jalgu jäänud ja saanud takistuseks moodsa tsivilisatsiooni ülemaailmsele võidukäigule. Just Hiina suletuse ja üldise mahajäämuse tõttu püsis Amuurimaa nii kaua teadusele peaaegu tundmatu maanurgana. Nertšinski rahust saati oli see “reisijatele täiesti ligipääsmatu” (Maack 1859, I: 55).⁴⁴ Hiina administratsioon Amuurimaal on Maacki järgi üsna juhuslik ja suvaline. Palju esineb korruptsiooni, omavoli ja ebaõiglust (sa-

⁴⁴Suletust heitis Hiinale ette ka Nikolai Sverbejev, kindralkuberner Muravjovi sekretär diplomaatia alal ja tema kaaskondlane esimesel sõjaväelisel ekspeditsioonil Amuurile. See impeerium on end alati ülemaailmsest ajaloolisest arengust eraldanud ning just seetõttu on seni teadusele tundmatu ka tema põhjaservas paiknev Amuurimaa, kirjutab Sverbejev. Kohustus see piirkond maailmale avada, seda uurida, lasub kahe riigi geograafilise naabruse tõttu Venemaal, “rääkimata juba meie rahva moraalsest üleolekust” (Sverbejev 1857: 5–6).

mas: 119–120, 242). Hiina sõjakunst on kehval tasemel, ajast ja arust (samas: 281). Amuurimaa majanduslikku potentsiaali Hiina ära ei kasuta, maad ei arendata (samas: 287). Kokkuvõttes võib Maacki tekstist järeldada, et Hiina on nõrk ja pole Amuurimaa valitsemisega juba mõnda aega korralikult hakkama saanud. Seega on piirkonna üleminek Venemaale tsivilisatsiooni üldise arengu seisukohalt igati õigustatud. Maacki suhtumine Hiinasse pole siiski läbinisti negatiivne. Teatud määral ta ikkagi aktsepteerib Hiina tsivilisatsiooni saavutusi ja peaaegu sõbruneb mõne mandžu ametnikuga.

7.3. Maack ja Amuurimaa põlisrahvad

Maack tundis alalist huvi kohalike rahvaste materiaalse ja vaimse kultuuri vastu ning püüdis selle kohta igal võimalusel infot hankida. Tema suhted kohalike elanikega olid üldiselt rahumeelsed ja asjalikud. Enamasti alustati suhtlust väikeste kinkide vahetamisest. Maackil oli selleks puhuks kaasas hulk igasugu pudipadi, mida Amuurimaa asukad kõrgelt hindasid. Vastu saadi peamiselt kala ja muid toiduaineid. Maack ei käitunud vallutaja ega röövlina. Ta kohtles pärismaalasi viisakalt ja sõbralikult ning ta sus neilt saadud söögikraami ja etnograafiliste esemete eest. Mõne pärismaalasega tekkisid tal üpris lähedased inimlikud suhted ning ta sai neilt hinnalist teavet ja abi. Sagedaseks probleemiks oli keelebarjäär. Pahatihti ei olnud korralikku tõlki ning suhelda tuli osalt žestide abil. Vaimset kultuuri ja keelt oli niiviisi väga raske uurida, etnograafilisi esemeid koguda siiski sai. Kui aega oli, tegi Maack etnograafilisi jooniseid.⁴⁵

Oma pikal teekonnal puutus Maack kokku terve hulga rahvastega, nagu burjaadid, orotšonid, manjagirid, birarid, daurid (dahurid), mandžud, hiinlased, kilengid, hodzengid, kilerid, goldid, manguunid ja giljakid.⁴⁶ Põhjalikumad olid kontaktid orotšonide,

⁴⁵Etnograafilisi jooniseid tegi ka Gerstfeldt (vt Letopiss 1857b: 7, 26–27), aga Maack seda millegipärast ei maini.

⁴⁶Orotšonid, manjagrid ja birarid on evenkide alarühmad. Manguunid on sama mis ultšid. Kilengid, hodzengid ja kilerid (samagrid) on na-

manjagiride, goldide ja mangunidega ning neist on enim juttu. Raamatusse on lisatud ka küllaltki pikk etnograafiline ülevaade burjaatidest, mis põhineb Gerstfeldti poolt 1854. aastal kogutud andmetel (Maack 1859, I: 8–18). Ise koostas Maack samasuguse ülevaate orotšonidest, manjagiridest ja mangunidest ning paigutas need “Ajaloolise ülevaate” päevikuteksti (samas: 45–51, 68–84, 204–209). Päris palju etnograafilist infot on samas väiksemate pudemetena laiali pillatud ning asjahuvilistele seega üpris raskesti ligipääsetav. See võib olla üheks põhjuseks, miks Maacki pole etnograafina kunagi eriti tunnustatud.⁴⁷

Maacki huvitasid klassikalised etnograafilised teemad: rōivastus, elatusalad, tarberiistad, elamud, transpordivahendid, koduloomad, samuti soengud, tätoveeringud ja rahvaastronoomia. Eriliselt näis teda paeluvat usuelu, sh iidolid ja šamaanid. Kohusetundlikult kirjeldab ta ka konfutsianistlikke pühamuid. Põhjalikumalt jälgis ta manjagiri matusetseremooniat ja paari šamaani ravimas. Keele puhul piirdus Maack põhiliselt kohalike taime-, looma- ja kohanimedega. Ta üritas välja selgitada eri rahvaste asualade piire, tõi ära erinevaid etnonüüme ning jälgis rahvastevahelisi suhted, sh kaubanduslikke. Tollase etnograafia osaks oli ka füüsiline antropoloogia. Maackil õnnestus kaasa tuua manguni ja birari kolbad (vt Maack 1859, I: 209, 252).

Maacki kirjeldused on enamasti üsna neutraalsed ja informatiivsed. Vaid harva lisab ta vaoshoitult oma hinnangu, näiteks suh-

naide alarühmad. Maack polnud päris kindel, kas kolme viimase puhul on tegemist eraldi tunguusi rahvaste või goldide (nanaide) alarühmadega. Ta kaldus viimase variandi poole (vt Maack 1859, I: 145, 160, 178; vrd Janhunen 1996: 59–65, 108–109, 124–127).

⁴⁷Leopold von Schrenck heidab Maacki raamatule ja albumile ette, et selles puudub etnograafiline tekst. On vaid vilets loend piltidest, enamasti ilma andmeteta, millise rahva juurde need kuuluvad (Schrenck 1881: 9). Schrencki pikalt valminud käsitus Amuuri rahvastest, mis ilmus tema teose *Reisen und Forschungen* kolmeosalises 3. köites (1881–1895), on muidugi võrreldamatult põhjalikum kui Maackil (kelle raamatule ta muide kümneid kordi viitab). Schrencki etteheide paistab mulle aga vähemasti osalt ebaõiglasena: Maacki illustatsioonide seletused on raamatu lõpus kenasti olemas ning enamasti on seal ka öeldud, millise rahvaga pildid seostuvad.

tub skeptiliselt šamaanide ravivõtetusse (samas: 195, 220). Ta jutustab Venemaa ja Euroopa haritud publikule kaugetest ja eksootilisest “metslastest” (samas: 112 — biraride kohta). Maacki järgi on nad üldiselt siirad ja veidi lapselikud, puhtsüdamlikud ja lihtsameelsed (samas: 47 — orotšonide kohta). Venelaste kingitused teevad neid üldjuhul õnnelikuks, eriti himustatakse viina.

Maack võrdleb kohatud rahvaid arengutaseme järgi. Mandžud ja daurid on selles mõttes teistest kaugelt üle. (Hiinlasi oli tollal Amuuri ääres väga vähe.) Nemad kasvatavad vilja ja karja, tegelevad aiandusega, ehkki mitte piisavalt hästi ja hoolsalt: kasutamata arengupotentsiaal on tohutu (samas: 112, 170). Nemad on tsivilisatsiooni levitajad Amuuri keskjooksul ning neilt imbub see ka lähemate naaberrahvasteni — kilengide, hodzengide ja goldideni. Kõige primitiivsemaks, vaesemaks ja armetumaks peab Maack orotšone. Manjagirid ja birarid seisavad neist pisut paremal arengujärjel, sest kokkupuuteid mandžudega on rohkem (samas: 110).

Mongoliididesse suhtub Maack kerge eelarvamusega. Tal on raske tunnustada kohalike naiste ilu. Näiteks ütleb ta ühe manjagiri neiu kohta, et see on “üsna kenake hoolimata mongoli näotüübist” (samas: 96). Üldiselt usub Maack, et kohatud rahvaste arenematus ei ole nende kaasasündinud ega seega paratamatu omadus, vaid tingitud ebasoodsatest asjaoludest. Goldide ja mangunide juures leiab ta küllalt imetlemisväärset, näiteks nende tarbekunstis avalduv peen maitse, usinus ja vilumus igapäevastes töödes, samuti kohalikesse oludesse suurepäraselt sobivad paadid ning vaprus karujahil (samas: 228). Maack arvab, et kui tsivilisatsioon nüüd venelaste vahendusel Amuurile jõuab, ootab neid andekaid rahvaid ees kiire areng (samas: 138, 208).

Põlisrahvaste küsimus paelus ka Vene arvustajaid. I. A. suhtumine neisse on märksa negatiivsem kui Maackil. Tema arvab, et need “armetud, tühised hõimud” on seoses “haritud rahva” ilumumisega nende maale määratud vältimatule hukule (I. A. 1859: 20).

Grigori Potanin arvab Amuurimaa põlisrahvad põhjala metslaste hulka ja peab nende rändlevat eluviisi arengupeatuseks. “Kõik need rahvad seisavad tsivilisatsiooni madalaimal astmel ja jätkavad hulkuvat eluviisi. Muide, manjagiride, goldide ja man-

gunide elu on juba hakanud paikseks muutuma; igal juhul talvel nad ei rändle, vaid elavad ühes kohas” (Potanin 1860: 96). Potanin usub koos Maackiga, et nüüdsest on tsivilisatsiooni edasiarendaja roll Amuuril langenud Venemaa õlule ning edukalt saab seda täita vaid kooskõlas õiglusega, läbi vaba kaubanduse ja vaba kolonisatsiooni (samas: 96–99).

Nagu öeldud, tegeles Amuuri rahvaste etnograafiaga ka Georg Gerstfeldt. Tema sõitis mööda Amuuri allavoolu kahel korral: 1854. aastal koos Nikolai Muravjoviga ja 1855. aastal koos Maackiga. Erinevalt Maackist külastas ta ka Amuuri suudmeala, kuid ei liikunud koos temaga aeglaselt tagasi ülesvoolu. Gerstfeldti lähenemine Amuuri rahvastele sarnaneb Maacki omaga. Gerstfeldti artikkel avaldati esmalt venekeelsena IRGO teatajas (1857). Amuuri ülemjooksult alustades jõuab ta selles Ussuuri suudmeni. Sama tekst avaldati hiljem ka saksakeelsena kahes jaos (1858, 1859). Lubatud järg, mis käsitleks Amuuri alamjooksu ja suudmeala, jäi millegipärast ilmunuta. Maacki Gerstfeldt oma artiklites ei maini.

7.4. Maack kui loodusteadlane

Maack oli lõpetanud ülikooli loodusteaduste alal, kuid oli siiski vaid gümnaasiumi loodusteaduste õpetaja. Samas viis ekspeditsioon ta piirkonda, mis oli tollasele teadusele peaaegu tundmatu, ning seepärast oli tal võimalik avastada hulk uusi liike. Saja ühest Maacki ja ta kaaslaste kogutud taimest 33 osutusid uuteks liikideks, kusjuures neli neist esindasid lausa uusi taimeperekondi (Maack 1859, II: 61–92). Faunaga oli lugu keerulisem, kuid selleski vallas oli Maack kümnete liikide esmaavastaja. Põhiliselt olid need muidugi mitmesugused putukad, vähi- laadsed ja muud pisemad loomad, aga siiski ka üks senitundmatu kilpkonn (*Trionyx Maackii*;⁴⁸ Šulman 1958: 113–114). Maack ise polnud muidugi võimeline kõiki neid liike määrama ei ekspeditsioonil olles ega ka Irkutskis. Nagu öeldud, tuli tal selleks ühes

⁴⁸Tänapäeval *Pelodiscus maackii*.

oma kogude ja ülestähendustega Peterburi sõita ning erialateadlaste abi kasutada.

Maack oli teadlik, et tema käsitlus Amuurimaa loodusest jääb esialgseks ja lünklikuks. Näiteks geognostika osa sisse juhatahes nendib ta, et andmed on küll katkendlikud, kuid kiidab samas nende usaldusväärsust (Maack 1859, II: 3–4). Tema “Ülevaade põõsas- ja puittaimedest” on eeskätt ekspeditsioonil kogutud taimede loend. Tekst põhineb Ruprechti ja Maacki koostöös valminud artiklil (Die ersten... 1857c). “Ülevaade loomadest” on samuti eeskätt kohatud liikide nimekirj, millele on lisatud märkmeid nende leviku kohta. Selgroogsete osa alguses ütleb Maack, et tal polnud aega kõiki oma kogusid põhjalikult läbi töötada ning edasi tegeleb nendega Leopold von Schrenck (Maack 1859, II: 95). Kalad on raamatust puudu, sest nendega oli akadeemik Brandtil veel töö pooleli (samas: 154). Putukate osa kajastas ainult liblikalisi, ülejäänutega akadeemik Ménétries alles tegeles (samas: 155).⁴⁹ Loomade osa lõpus on pikad väljavõtted kahest Gerstfeldti rõngusse, hulkjalgseid, vähilaadseid ja molluskeid puudutavast artiklist.⁵⁰

Maacki ja temaga samal ajal Amuurimaal viibinud ning teadustööd teinud kolleegide vahel oli mõnevõrra rivaalitsemist avastajaau pärast, kuid lõpuks tehti siiski koostööd. Maack pälvib ka mõningase tunnustuse: 18 taime- ning 4 loomaliiki said

⁴⁹Maacki, Radde jt uurimisreisijate kogutud Ida-Siberi (sh Amuurimaa) liblikatega tegeles ka entomoloog Otto Bremer ning Maacki, Schrencki, Ditmari jt kogutud ämblikega zooloog Adolph Grube (Tartu ülikooli professor aastatel 1844–1856).

⁵⁰Georg Gerstfeldt, “Über einige zum Theil neue Arten Platoden, Anneliden, Myriapoden und Crustaceen Sibiriens, namentlich seines östlichen Theiles und des Amurgebiets”. — *Mémoires présentés à l'Académie impériale des Sciences de St.-Pétersbourg par divers savantes et lus dans ses assamblées*. Tome VIII. Saint-Pétersbourg, 1859, p. 259–296 (esitatud 6. novembril 1857); Georg Gerstfeldt, “Über Land- und Süßwasser-Mollusken Sibiriens und des Amurgebietes”. — *Mémoires présentés à l'Académie impériale des Sciences de St.-Pétersbourg par divers savantes et lus dans ses assamblées*, Tome IX. Saint-Pétersbourg, 1859, p. 505–548 (esitatud 25. juunil 1858).

tema järgi nimetatud (Šulman 1958: 116–117).⁵¹ *Maackia* nime sai ka üks liblikõieliste taimede perekond ja üks mageveetigude perekond.

Ei maksa unustada ka Maacki koostatud Amuuri kallaste puit- ja põõsastaimede levikukaarti ning geoloogilist kaarti. Need on küll pikkus- ja laiuskraadide võrgustikuta, kuid nagu öeldud, ega kõiki küsimusi saagi ühe ekspeditsiooni ja raamatuga lahendada.

8. VASTUKAJAD VÄLISMAAL

Venemaa tegevus Amuurimaal pälvis muidugi tähelepanu ka Kesk- ja Lääne-Euroopas. Eurooplasi huvitas eeskätt Vene mõju kasv Kaug-Idas laiemalt ning sellega seotud majanduslikud küsimused, samuti Maacki panus loodusteadustesse.

Loomulikult hoidis venelaste tegemistel Amuuril silma peal Saksa geograafi August Petermanni jätkväljaanne *Mittheilungen*. 1850.–1860. aastatel ajakirjas ilmunud Amuuri-teemaliste tekstide mitte päris täieliku nimekirja toob oma raamatus ära Claudia Weiss (2007: 249–250). Tundub, et Maacki tegemiste kajastamist Saksamaal mõjutasid tema Venemaal töötanud saksakeelsed kolleegid-konkurendid. *Mittheilungen*’is on juttu Grigori Perminist, Leopold von Schrenckist, Carl Maximowiczist jt. Gerstfeldt avaldas seal artikli Amuurimaa tulevikust (1860a). Kuid Maacki, õieti tema kogutud taimi, mainitakse vaid möödaminnes. SOIRGO ekspeditsioonist Maacki juhtimisel annab väljaande 1856. aasta köide moonutatud pildi. Mainitakse Vene teadlaste salka leitnant Ražkovi juhtimisel (astronoom Schwarzi alluvuses), mis laskus mööda Amuuri ning talvitus Nikolajevskis. Ražkov määras kindlaks 21 geograafilist punkti ja visandas koostöös Sondhageniga marsruudi kaardi. Maacki ei mainita sõnagagi (Petermann 1856: 176). Samas antakse põhjalik ülevaade Leopold von Schrencki tegemistest (samas: 176–182).

Maacki venekeelset Amuuri raamatut tutvustatakse lühidalt alles 1861. aasta väljaandes. Petermann märgib, et Maack oli üks

⁵¹Hilisemates allikates võib neid liike vähem olla, sest osa varem eristatud liike on liidetud ning nimetused on muutunud.

esimesi, kes võis heita pilgu vast avastatud piirkonna loodusele. Ta kiidab raamatu ja selle juurde kuuluva albumi mahtu ja esinduslikkust, kuid avaldab lõpulauses kahetsust, et see päriselt sisule ei vasta. Raamat on tema sõnul enamasti kirjutatud “ilma üldisema teadusliku arusaama ja kriitikata” (Petermann 1861: 48).

Petermann ise venekeelseid raamatuid ei lugenud. Tema hinnang põhineb ilmselt Gustav Radde arvamusel, kes kirjutas Maacki raamatust novembris 1860 Petermannile nii: “Raamat on paks ja esimese materjalina [Amuurimaa kohta] mitte tähtsusetu, kuid kirjutatud halvasti ja ilma arusaamiseta laiemast kontekstist. Omavahel öeldes, venelased teevad suurt lärmi kõigega, et *par tout*⁵² välismaal pildil olla. Maackile on aga vaid tähtis, et ta oli seal [Amuurimaal] esimesena [Radde allakriipsutus].”⁵³

Veel üks vastukaja Maacki raamatule ilmus 1867. aastal Leipzigis. Saksa geograafi ja etnograafi Richard Andree teos oli kõite järgi otsustades mõeldud laiemale lugejaskonnale. Selle XII peatükk käsitleb Maacki Amuuri ekspeditsiooni (Andree 1867: 205–236), kuid Maacki andmeid ja tema raamatu juurde kuuluvaid illustratsioone on kasutatud ka mujal. Huvitav, et Andree kirjatöö tõlgiti omakorda vene keelde.⁵⁴ Taas kasutati ka Maacki Amuuri raamatu illustratsioone, mille eest omal ajal oli heldelt maksnud Solovjov.

Prantsusmaal avaldati kaks Amuuri-teemalist raamatut, mis enam või vähem olid seotud ka Maacki ekspeditsiooniga. Esmalt ilmus Pariisis Malte-Bruni 80-leheküljeline raamat *Les nouvelles acquisitions des Russes dans l'Asie orientale*. (Venelaste uued omandused Ida-Aasias; 1860). Autor oli Pariisi, Londoni, Berliini ja Viini geograafiaseltsi liige, samuti Vene Geograafiaseltsi korrespondentliige ning tema vaated kajastavad ilmselt üsna

⁵²Kõikjal (prantsuse k.)

⁵³Gustav Radde an August Petermann, St. Petersburg, 4./16. November 1860. Forschungsbibliothek Gotha. Sammlung der Anstalt Perthes. Petermanns Geographische Mitteilungen Schriftenleitung, Mappe 26/2. (Selle viite eest tänan Erki Tammiksaart.)

⁵⁴*Путешествіе по Амуру и Восточной Сибири А. Мичи. Съ прибавленіемъ статей изъ путешествій Г. Радде, Р. Маака и др.* Санктпетербургъ — Москва, 1868.

hästi tollase Euroopa (sh Venemaa) haritud ringkondades levinud arusaamu maailma asjust. Suured merevõimud avastavad maid, et leida turge oma toodetele, kirjutab Malte-Brun sissejuhatuses. “Prantslased, inglased, ameeriklased ja venelased on ühisel kokuleppel jaganud maailma selleks uueks tsivilisatsiooni ja kaubanduse ristisõjaks” (Malte-Brun 1860: 3). Ameeriklased ja inglased on liikunud läbi Põhja-Ameerika läände, Vaikse ookeanini välja, prantslased sirutavad tiibu Hiina ja Jaapani meredel ning venelased tungivad üle Jablonovõi aheliku Mandžuuria tasandikele, “seni avastamata Amuuri jõe äärde” (samas: 4). Malte-Brun kiidab Peterburi “valgustatud valitsust” selle eest, et äsja omandatud valdusi pole jäetud hooletusse: Amuurile on korraldatud terve hulk teaduslikke missioone (Permikin, Maack, Schrenck, Maximowicz). Autorile teeb rõõmu, et Venemaa huvid on tsivilisatsioonile avanud maanurga, mis paistis looduse enda poolt olevat mõistetud barbaarsuse igaveseks valitsusalaks (samas: 12–13).

Aasta hiljem ilmus Pariisi Geograafiaseltsi ja mitme teise seltsi liikme Constantine de Sabiri raamat *Le fleuve Amour* (Amuuri jõgi; 1861). Sabiri raamat on märksa esinduslikum ja põhjalikum kui Malte-Bruni brošüürialaadne trükis. Esmalt antakse ülevaade Vene kasakate sõjakäikudest Amuurile 17. sajandil ning näidatakse, kuidas Amuurimaa 19. sajandi keskel Venemaaga liideti. Seejärel on juttu jõest endast ja selle kallaste asukaist. Viimane, pikem peatükk “Avastusreis Amuuri jõel” (samas: 111–154) on põhimõtteliselt ülevaade Maacki juhitud ekspeditsioonist, millesse on põimitud ka pisut mujalt pärinevat infot läbitud paikade kohta. Maacki uurimisreisi tulemustesse suhtub Sabir kiitvalt, kuid möönab siiski, et see ei vastanud kaugeltki mitte kõigile teaduslikele küsimustele (samas: 111). Raamatu lõpus on Amuuri äärest avastatud uute taimeliikide nimekiri (samas: 159–160). Sabiri raamat on rikkalikult illustreeritud. Suurem osa 16 pilditahvlist on üle võetud Maacki raamatu juurde kuuluvast albumist, ülejäänud pärinevad Sverbejevi ja Permikini publikatsioonidest.

Londonis ilmus 1861. aastal Ernst Ravensteini⁵⁵ raamat *The Russians on the Amur* (Venelased Amuuril). Eessõnas leiab autor, et Venemaa edenemine Aasias, tema kiired edusammud India suunas ning Hiinalt omandatud provintsid, mis pindalalt ületavad Briti saari, on kahtlemata olulised Inglismaale, kellel on Hiinas ja idas laiemalt kaalul niivõrd suured huvid (Ravenstein 1861: VII). Ravenstein lubab anda Briti avalikkusele korrektset teavet Amuurimaa minevikust ja olevikust. Eelkõige huvitavad teda sealsed “tooted, elanikud ja tulevase arengu idud” ehk info, mis väärtuslik eeskätt geograafidele, poliitikutele ja kaupmeestele. Ravenstein on venelaste tegemistest Amuuril väga hästi informeeritud ning annab neist detailse ülevaate. Pildid pärinevad peamiselt Maacki raamatust, osalt ka Sverbejevi, Permikini jt kirjutistest. Ravenstein ise ütleb selle kohta nii: “Meie illustratsioonid pärinevad autentsetest allikatest ning neid võib võtta maastike ja inimeste tõepäraste kujutistena” (samas: VIII).⁵⁶

KOKKUVÕTE

Amuurimaa liitmine Venemaaga oli suuresti Ida-Siberi kindral-kuberneri Nikolai Muravjovi initsiatiiv ja saavutus. Ta ei tegutsenud muidugi ükski, teda inspireerisid ning toetasid paljud Venemaa eliidi liberaalse tiiva esindajad ning lõpuks ka keisrid Nikolai I ja Aleksander II. Ekspansiooni sõjalise külje kõrval pöörati tähelepanu ka selle ideoloogilistele ja akadeemilistele aspektidele. Impeeriumi laiendamine vajas õigustamist, “äsja avastatud”

⁵⁵Ernst Georg Ravenstein (1834–1913) sündis Maini-äärses Frankfurtis kartograafide perekonnas. Ta oli kuulsa Saksa geograafi August Petermanni õpilane, kuid kolis hiljem Suurbritanniasse, sai Briti kodakondsuse ja töötas 20 aastat (1855–1875) Briti sõjaministeeriumi topograafiaosakonnas.

⁵⁶Oli veel Thomas Wiltam Atkinsoni raamat *Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor, and the Russian Acquisitions on the confines of India and China, with adventures among the mountain Kirghis and Manjous, Manyargs, Toungouz, Touzemt, Goldi and Gelayaks, the hunting and pastoral tribes* (1860), kuid selle autor ei käinud tegelikult kaugemal idas kui Baikali kirdenurk. Temagi Amuurimaa-kirjeldused pärinevad Maacki raamatust (Ravenstein 1861: 445).

maad mõõtmist, ning selleks kaasati teadlased, sh Keiserlik Vene Geograafiaselts (IRGO). Regionaalsel tasandil oli Ida-Siberi kindralkuberner peamiseks abiliseks selles vallas seltsi Siberi osakond (SOIRGO).

Muravjov osales aktiivselt Maacki juhitud Amuuri ekspeditsiooni kavandamises ja ettevalmistamises, kuid hiljem muutus see tema jaoks justkui teisejärguliseks. Ekspeditsiooni korraldajaks oli SOIRGO, aga see toimus koostöös IRGOga. Algse plaani kohaselt pidi uuritama Amuuri vasakut kallast, Bureja ja Amguni jõge ning nende vahelisi mägesid. Kui käigu pealt selgus, et see plaan pole kindralkubernerite uute korralduste tõttu teostatav, keskenduti Amuuri kallaste uurimisele. Hilisemates tagasivaadetes IRGO ja SOIRGO tegevusele tehti nägu, et algusest peale olidki sihikul vaid Amuuri kaldad.

Raha ekspeditsiooni korraldamiseks polnud õieti ei Ida-Siberi kindralkuberneril ega geograafiaseltsil. Abi saadi SOIRGO toetajaliikmelt, rikkalt suurkaupmehelt Stepan Solovjovilt. Hiljem rahastas ta ka ekspeditsiooni tulemuste publitseerimist. Solovjovi kui finantseerija motivatsioon pole päris selge. Kullatöösturina huvitasid teda muidugi uued maavarade leiukohad. See ei seleta aga luksusliku raamatu ja selle juurde kuuluva illustratsioonide mapi heldet rahastamist. Tõenäoliselt oli Solovjov siiras Venemaa patrioot, kes samas sai hästi läbi ametis oleva kindralkuberneriga. Lisaks veel prestiižne suhtlus ühiskonna tippudega, tunnustus, autasud.

Maacki raamat *Reis Amuurile* (ühes juurdekuuluva albumiga) on ühelt poolt ilus ja esinduslik ning teisalt teaduslik. See andis talle vajaliku autoriteedi. Raamat ilmus väga sobival ajal — varsti pärast Aiguni rahu sõlmimist, kui Venemaa ja kogu Euroopa haritud avalikkuse huvi Amuurimaa vastu oli haripunktis — ning mõjus sõnumina: Amuur kuulub nüüdsest Venemaale! Maacki raamat kui üks IRGO/SOIRGO patriootilise kallakuga teadustöö vilju oli loomulikult venekeelne (ehkki see piiras teose levikut Euroopas). Vene publiku jaoks oli tegemist teretulnud infoallikaga, mis rahuldab mõnevõrra ühiskonnas parajasti valitsevat informälga Amuurimaa küsimuses. Samas asetasid raamatus väljenda-

tud seisukohad Maacki Vene avalikkuse silmis leeri, mis ülistas Muravjovi Amuuri-üritust.

Hiinat ja selle kohalikku administratsiooni Amuurimaal kujutab Maack iganenu, nõrga ja korrumpeerununa. See on kooskõlas tollal nii Vene kui ka Euroopa haritud avalikkuses levinud seisukohtadega Hiinast kui pehkinud ja ajale jalgu jäänud aasialikust impeeriumist, mis saanud takistuseks universaalse (euroopaliku) tsivilisatsiooni üleilmsele levikule ning on seega ekspansiooni sihtmärgina igati õigustatud.

Kohalikes põlisrahvastes näeb Maack passiivset etnograafilist materjali, keda Hiina võimud on teatud määral kimbutanud ning kes seetõttu suhtuvad venelaste tulekusse sõbralikult. Maack arvab, et pärismaalased on täiesti võimelised tsiviliseeruma ning Vene kotka tiiva all toimub see kiiresti.

Amuurimaa tulevikku kujutab Maack optimistlikes toonides. Ta kiidab piirkonna, eriti selle lõunapoolse osa looduslikku sobivust põllumajanduslikuks kolonisatsiooniks. Amuuri jões näeb ta mõningatest probleemidest hoolimata sobivat veeteed, mis ühendab Siberi Vaikse ookeaniga. Ajastule iseloomulikult usub Maack kaubanduse jõukust loovasse toimesse ning arvab, et selles piirkonnas väga head väljavaated.

Paljurahvuselises Vene teadlaskonnas ja eriti IRGOs tollal ilmnenu saksa ja vene suuna vastuolude kontekstis jäi Maack oma Amuuri-raamatuga justkui kahe poole vahele. Raamatu venekeelsus ja Muravjovi-meelsus tegid Maackist pigem vene suuna esindaja. Mitmed saksakeelsed kolleegid suhtusid Maacki kui teadlasena ja tema raamatusse kui teadustöösse kriitiliselt. Osalt oli neil ehk õigusk. Raamatu suhteline teaduslik kergekaalus tulenes objektiivsetest põhjustest: Maacki kesine teaduslik ettevõtlus, sunnitud kiirustamine ekspeditsioonil ja tulemuste publikatsioonil, samuti mõneti ebaõnnestunud ülesehitus, eriti etnograafia osas. Võimalik, et kolleegide-konkurentide skeptiline suhtumine mõjutas Maacki ja ta raamatu retseptiooni saksakeelses Kesk-Euroopas. Samas oli Maack nime, päritolu ja emakeele poolest ikkagi sakslane ning see kutsus vahel esile ksenofoobiasse kalduvate vene haritlaste halvaks panu.

Lääne-Euroopas jälgiti venelaste tegemisi Amuuril ja Maacki raamatut imperialistlike rivaalide tähelepanuga. Sellest ammutati infot “tsiviliseeritud maailma” jaoks äsja avatud Amuurimaa kohta. Üllatavalt laialdast kasutamist leidsid raamatule lisatud kvaliteetsed illustratsioonid.

Tänan Erki Tammiksaart, kelle asjatundlikud märkused ja kriitika aitasid seda artiklit vormida. Vastutus esitatud väidete eest jääb siiski minu kanda.

Kirjandus

- A n d r e e, Richard (Hrsg.) 1867. *Das Amur-Gebiet und seine Bedeutung. Reisen in Theilen der Mongolei, den angrenzenden Gegenden Ostsibiriens, am Amur und seinen Nebenflüssen. Nach den neuesten Berichten, vornehmlich nach Auszeichnungen von A. Michie, G. Radde, R. Maack u. A.* Leipzig: Verlag von Otto Spamer
- A n o s s o v 1856 = Аносовъ, Николай П. Краткій географическій очеркъ прибрежій рѣки Амура. — *Записки Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Книжка I, отд. I, с. 109–128
- B a r s u k o v 1891a = Барсуковъ, Иванъ П. *Графъ Николай Николаевичъ Муравьевъ-Амурскій по его письмамъ, офиціальнымъ документамъ, рассказамъ современниковъ и печатнымъ источникамъ*. (Матеріалы для біографіи.) Книга первая. Москва: Синодальная типографія
- B a r s u k o v 1891b = Барсуковъ, Иванъ П. *Графъ Николай Николаевичъ Муравьевъ-Амурскій по его письмамъ, офиціальнымъ документамъ, рассказамъ современниковъ и печатнымъ источникамъ*. (Матеріалы для біографіи.) Книга вторая. Москва: Синодальная типографія
- B a s s a r g i n a 2011 = Басаргина, Екатерина Ю. Формирование идеи национальной науки в проектах нового устава Императорской Академии наук во второй половине XIX века. — Яатс, Индрек, Таммиксаар, Эрки (ред.). *Проникновение и применение дискурса национальности в России и СССР в конце XVIII — первой половине XX вв.* Тарту: Эстонский национальный музей, с. 81–99

- Bassin, Mark 1983. The Russian Geographical Society, the “Amur Epoch,” and the Great Siberian Expedition 1855–1863. — *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 73, No. 2, pp. 240–256
- Bassin, Mark 1999. *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–65*. Cambridge: Cambridge University Press
- Die ersten... 1857a = Die ersten botanischen Nachrichten über das Amurland. Erste Abtheilung: Beobachtungen von C. Maximowicz, redigirt vom Akademiker Ruprecht. (Lu le 7 novembre 1856.) — *Bulletin de la classe physico-mathématique de l'Académie impériale des sciences de Saint-Petersbourg*. Tome XV, N° 8, 9 (344, 345), p. 120–144
- Die ersten... 1857b = Die ersten botanischen Nachrichten über das Amurland. Erste Abtheilung: Beobachtungen von C. Maximowicz, redigirt vom Akademiker Ruprecht. (Lu le 7 novembre 1856.) Nachtrag. — *Bulletin de la classe physico-mathématique de l'Académie impériale des sciences de Saint-Petersbourg*. Tome XV, N° 14, 15 (350, 351), p. 209–238
- Die ersten... 1857c = Die ersten botanischen Nachrichten über das Amurland. Zweite Abtheilung: Bäume und Sträucher, beobachten von Richard Maack, bestimmt von F. J. Ruprecht. (Lu le 16 janvier 1857.) — *Bulletin de la classe physico-mathématique de l'Académie impériale des sciences de Saint-Petersbourg*. Tome XV, N° 17 (353), p. 257–267; N° 23, 24 (359, 360), p. 353–383
- Dobroljubov 1962 [1859] = Добролюбов, Николай А. *Собрание сочинений*. Том пятый. *Статьи и рецензии, июль-декабрь 1859*. Москва — Ленинград: Государственное издательство художественной литературы
- Dvadsatipjatiletije... 1872 = *Двадцатипятилетие Императорскаго Русскаго географическаго общества 13 января 1871 года*. Санктпетербургъ: Типографія В. Н. Майкова
- Ermann, Adolf 1857. Ueber die Expedition des sibirischen Zweiges der russischen geographischen Gesellschaft nach dem Wiljui und Amur. — *Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland*, Bd. XVI, S. 162–166
- Evens, John L. 1999. *Russian Expansion on the Amur 1848–1860: The Push to the Pacific*. Lewiston, NY: The Edwin Mellen Press
- Gerstfeldt 1857 = Герстфельдъ, Георгъ. О прибрежныхъ жителей Амура. — *Вѣстникъ Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Часть 20, отд. II, с. 289–322

- Gerstfeldt, Georg 1858. Ueber die Bewohner des Amurlandes. — *Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland*, Bd. XVII, S. 581–594
- Gerstfeldt, Georg 1859. Die Uferbewohner des Amur. — *Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland*, Bd. XVIII, S. 29–38
- Gerstfeldt, Georg 1860a. Über die Zukunft des Amur-Landes. — *Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie von Dr. A. Petermann*, S. 93–106
- Gerstfeldt, Georg 1860b. Ueber die Entwicklungsfähigkeit des Amurlandes, insbesondere in mercantiler Beziehung. — *Baltische Monatschrift*, Bd. I, Heft 4, S. 292–355
- Gerstfeldt, Georg 1862. Ueber die Entwicklungsfähigkeit des Amurlandes, namentlich in mercantiler Beziehung. — *Baltische Monatschrift*, Bd. VI, Heft 1, S. 48–80
- Hlebov 2020 = Хлебов, Иван. Дом золотопромышленника: как переехать из богатой на металлы глуши в Петербург. — *Деловой Петербург*, 28 июля
- I. A. 1859 = И. А. Путешествие на Амуръ. — *Отечественныя записки*. Томъ CXXVII, Ноябрь, с. 8–23
- Jahunen, Juha 1996. *Manchuria: An ethnic history*. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia, 222.) Helsinki: The Finno-Ugrian Society
- Kabanov 1959 = Кабанов, Петр И. *Амурский вопрос*. Благовещенск: Амурское книжное издательство
- Knight, Nathaniel 1998. Science, empire, and nationality. *Ethnography in the Russian Geographical Society, 1845–1855*. — Jane Burbank, David L. Ransel (eds.). *Imperial Russia. New Histories for the Empire*. Bloomington — Indianapolis: Indiana University Press, pp. 108–141
- Knight, Nathaniel 2009. Seeking the self in the other: Ethnographic studies of non-Russians in the Russian Geographical Society, 1845–1860. — Michael Branch (ed.). *Defining Self: Essays on Emergent Identities in Russia. Seventeenth to Nineteenth Centuries*. (Studia fennica ethnologica, 10.) Helsinki: Finnish Literature Society, pp. 117–138
- Lane, Mati 2010. Richard Maack ja tema päritolu. — *Eesti Loodus*, nr 11, lk 12–15
- Landgraf, Dieter 1989. *Amur, Ussuri, Sachalin, 1847–1917*. Neuried: Hieronymus

- Letopiss 1856 = Лѣтопись Сибирскаго отдѣла ИРГО. — *Записки Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Книжка I, отд. II, с. 1–38
- Letopiss 1857a = Лѣтопись Сибирскаго отдѣла ИРГО. — *Записки Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Книжка III, отд. II, с. 1–43
- Letopiss 1857b = Лѣтопись Сибирскаго отдѣла ИРГО. — *Записки Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Книжка IV, отд. III, с. 1–32
- Letopiss 1858 = Лѣтопись Сибирскаго отдѣла ИРГО. — *Записки Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Книжка V, отд. III, с. 1–28
- Letopiss 1863 = Лѣтопись Сибирскаго отдѣла ИРГО. — *Записки Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Книжка VI, отд. III, с. 1–35
- Letopiss 1864 = Лѣтопись Сибирскаго отдѣла ИРГО. — *Записки Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Книжка VII, отд. III, с. 1–30
- Lin, Terri Chai 1934. The Amur frontier question between China and Russia, 1850–1860. — *Pacific Historical Review*, Vol. 3, No. 1, pp. 1–27
- Maack 1859 = Путешествіе на Амуръ, совершенное по распоряженію Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества, въ 1855 году, Р. Маакомъ. Т. I–II. Санктпетербургъ: С. Ф. Соловьевъ
- Malte-Brun, Victor Adolphe 1857. Sociétés savantes. — *Nouvelles annales des voyages, de la géographie, de l'histoire et de l'archéologie*. Tome 1, p. 375–380
- Malte-Brun, Victor Adolphe 1860. *Les nouvelles acquisitions des Russes dans l'Asie orientale. Le fleuve Amour d'après les documents originaux et les notes publiées par la Société Impériale Géographique de Russie, suivi du journal de l'exploration du fleuve faite en 1854 par M. Permkine, et accompagné d'une carte*. Paris: Arthus Bertrand
- Mathanova 1998 = Матханова, Н. П. Предисловие. — Матханова, Наталья П. (сост.). *Граф Н. Н. Муравьев-Амурский в воспоминаниях современников*. Новосибирск: Сибирский хронограф, с. 5–29
- Middendorff 1860 = Миддендорфъ, Александръ Ф. *Путешествіе на Северъ и Востокъ Сибири*. Часть I. *Северъ и Востокъ Сибири въ естественно-историческомъ отно-*

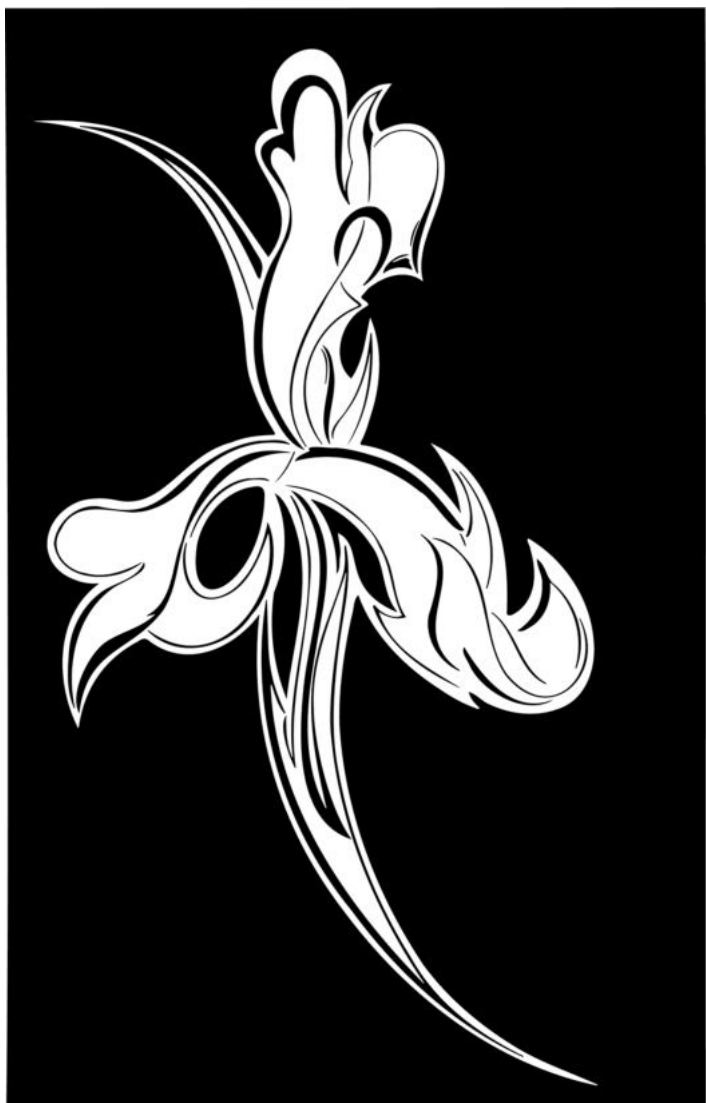
- шеніи. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи наукъ
- Mjasnikov 2014 = Мясников, Владимир С. 2104. *Договорными статьями утвердили. Россия и Китай 400 лет межгосударственных отношений*. (Кастальский ключ китаевода, т. 3.) Москва: Наука
- Must, Aadu 2014. Richard Maack — Saaremaal sirgunud Siberi-uuriija. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1983–2009
- Nekrolog 1867 = Некрологъ. — *Горный журналъ*, часть III, № 9, с. 510–511
- Nevelskoi 1878 = Невельской, Геннадій И. *Подвиги русскихъ морскихъ офицеровъ на крайнемъ востоке России 1849–55 г. При-амурскій и При-уссурійскій край. Посмертныя записки адмирала Невельскаго*. Санктпетербургъ: Русская скоропечатня
- Nevelskoi 1947 = Невельской, Геннадий И. *Подвиги русскихъ морскихъ офицеровъ на крайнемъ востоке России 1849–55*. Москва: Географгиз
- Obštšejе 1856 = Общее собраніе Императорскаго русскаго географическаго общества 28 ноября 1856 года. — *Вѣстникъ ИРГО*, т. XVIII, отд. VI, с. 33–35
- Otvet... 1860 = Ответъ на статью г. Романова “Тоспадину Густаву Радде”. — *Вѣстникъ ИРГО*, т. XXIX, отд. IV, с. 71–82
- P. G - t š 1909 = П. Г-чъ. Соловьевъ, Степанъ Феодоровичъ. — *Русскій биографическій словарь А. А. Половцова*, том 19, с. 92–93
- Permikin 1856 = Пермикинъ, Григорій М. Путевой журналъ плаванія по рѣке Амуру отъ Усть-Стрелочнаго караула до впаденія ея въ Татарскій проливъ (въ 1854 году). — *Записки Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Книжка II, отд. I, с. 1–78
- Permikin, Grigori 1859. Description of the Amoor River, with particular considerations geological, zoological, and botanical. — *The Nautical Magazine and Naval Chronicle for 1859*, Vol. 28, No. 1, pp. 23–29, 79–86
- Petermann, August 1856. Die neuesten russischen Erwerbungen im Chinesischen Reiche. — *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie von Dr. A. Petermann*. Gotha: Justus Perthes, S. 175–186

- P e t e r m a n n, August 1861. Geographische Literatur. — *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie von Dr. A. Petermann*. Gotha: Justus Perthes, S. 46–48
- P i m e n o v a 2009 = Пименова, Ирина А. *Организация и деятельность Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества (1851–1918 гг.)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Иркутский государственный технический университет
- P o t a n i n 1860 = Потанинъ, Григорій Н. Рецензія на книгу. Маакъ, Р. Путешествіе на Амуръ, совершенное по распоряженію сибирскаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества въ 1855 году. — *Русское слово*, № 1, отд. II, с. 82–99
- R a d d e 1859 = Радде, Густавъ. Иркутскъ. — *Иркутскія губернскія вѣдомости*, № 46, отд. 2, с. 8–10
- R a t h, Andrew C. 2015. *The Crimean War in Imperial Context, 1854–1856*. New York: Palgrave Macmillan
- R a v e n s t e i n, Ernst Georg 1861. *The Russians on the Amur: Its Discovery, Conquest, and Colonisation, with a Description of the Country, Its Inhabitants, Productions, and Commercial Capabilities; and Personal Accounts of Russian Travellers*. London: Trübner & Co.
- R i a s a n o v s k y, Nicholas V. 1969. *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855*. Berkely: University of California Press
- R o m a n o v 1860 = Романовъ, Дмитрій И. Господину Густаву Радде. — *Русское слово*, май, с. 18–40
- S a b i r, Constantin de 1861. *Le fleuve Amour. Histoire, Geographie, Ethnographie*. Paris: Georges Kugelmann
- S c h r e n k, Leopold von 1881. *Reisen und Forschungen im Amur-Lande in den Jahren 1854–1856 von Dr. Leopold v. Schrenck*. Band III. Erste Lieferung. *Die Völker des Amur-Landes. Geographisch-Historischer u. Anthropologisch-Ethnologischer Theil*. St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften
- S c h w a r z 1864 = Шварцъ, Людвигъ Е. *Подробный отчетъ о результатахъ исследований Математическаго отдѣла Сибирской экспедиціи Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Санктпетербургъ: Типографія В. Безобразова

- Semjonov 1855 = Семеновъ, Петръ П. Обозрение Амура въ физико-географическомъ отношеніи. — *Вѣстникъ ИРГО*, т. XV, отд. I, с. 227–254
- Semjonov 1860 = Семеновъ, Петръ П. Еще одинъ ответъ г. Романову. — *Вѣстникъ ИРГО*, т. XXX, отд. IV, с. 51–58
- Semjonov 1896 = Семеновъ, Петръ П. *Исторія полувековой деятельности императорскаго Русскаго географическаго общества 1845–1895*. Часть I-я. Санктпетербургъ: Типографія В. Безобразова
- Sibirskaja s. a = *Сибирская экспедиция РГО: 1855–1862*. Москва: Кучково поле (ilmumas, käsikiri autori valduses)
- Skobeltsõn 1998 = Скобельцын, Гавриил Д. Записки. — Матханова, Наталья П. (сост.). *Граф Н. Н. Муравьев-Амурский в воспоминаниях современников*. Новосибирск: Сибирский хронограф, с. 122–130
- Struve 1889 = Струве, Бернгардъ В. *Воспоминанія о Сибири: 1848–1854 гг.* Санктпетербургъ: Общественная польза
- Suhhova, Tammiksaar 2015 = Сухова, Наталья Г., Таммиксаар, Эрки. *Александр Федорович Миддендорф. К двухсотлетию со дня рождения*. Санкт-Петербург: Нестор-История
- Sverbejev 1857 = Свербѣевъ, Николай Д. Описание плаванія по рѣке Амуру экспедиціи генераль-губернатора Восточной Сибири въ 1854 году. — *Записки Сибирскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества*. Книжка III, отд. I, с. 1–78
- Šulman 1958 = Шульман, Николай К. Путешествие Р. К. Маака по Амуру. — *Записки Амурскаго областного музея краеведения и общества краеведения*. Том 4. Благовещенск: Амурское книжное издательство, с. 98–118
- Šumahher 1878 = Шумахеръ, Петръ В. Къ исторіи пріобретенія Амура. Сношенія съ Китаемъ съ 1848 по 1860 годъ. — *Русскій архивъ*, кн. 3, No 11, с. 257–342
- Zavalishin 1881 = Завалишинъ, Дмитрій И. Амурское дело и вліяніе его на Сибирь и государство. — *Русская старина*, No 9–10, с. 75–100
- Zõrjanov 2008 = Зырянов, Павел Н. Николай Николаевич Муравьев-Амурский. — *Вопросы истории*, No 1, с. 22–46
- Tammiksaar, Erki. 1999. Maadeuuri ja Mikk ehk Mihkel Fuhrmann Baeri kirjades. — *Eesti Loodus*, nr 2/3, lk 82
- Tammiksaar 2011 = Таммиксаар, Эрки. Отношения между наукой и национальностью в Российской империи XIX в.

- на примере Карла Бэра. — Яатс, Индрек, Таммиксаар, Эр-ки (ред.). *Проникновение и применение дискурса национальности в России и СССР в конце XVIII — первой половине XX вв.* Тарту: Эстонский национальный музей, с. 71–80
- T i i k, Leo 1977. Mihkel Fuhrmann ja tema osa Siberi uurimisel. — *Eesti Loodus*, nr 1, lk 29–34
- V a r e p, Endel 1975. 150 aastat Richard Maacki sünnist. — *Eesti Loodus*, nr 9, lk 527–529
- V e n j u k o v 1998 = Венюков, Михаил И. Мои воспоминания. 1857–1858 годы. Восточная Сибирь и Амур. — Матханова, Наталья П. (сост.). *Граф Н. Н. Муравьев-Амурский в воспоминаниях современников*. Новосибирск: Сибирский хронограф, с. 200–228
- W e i s s, Claudia 2007. *Wie Sibirien “unser” wurde: Die Russische Geographische Gesellschaft und ihr Einfluss auf die Bilder und Vorstellungen von Sibirien im 19. Jahrhundert*. Göttingen: V&R unipress

INDREK JÄÄTS (1971) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna etnoloogina 1995, magistrikraad etnoloogia alal 1998, filosoofiadoktor etnoloogia alal 2005. TÜ teadur 1998–2006; Eesti Rahva Muuseumi teadur 1999–2020, a-st 2021 vanemteadur. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Valgevenelased XIX sajandi lõpus ja XX sajandil” (1995, nr 4, lk 730–756), “Russiiniid: ajalugu ja tänapäev” (1997, nr 5–6, lk 1065–1072, 1149–1172), “Setude etnilise identiteedi ajalugu (1998, nr 6–7, lk 1127–1153, 1520–1546), “Kallistrat Žakov: Komi kirjanik ja filosoof” (2000, nr 6, lk 1267–1295), “Gröönimaa inuitid ja Taani inimnäoline kolonialism” (2003, nr 2, lk 255–274), “Sotsialistlik põllumajandus: Varane kolhoosiaeg Oisu piirkonnas Järvamaal” (2004, nr 1–2, lk 132–168, 393–422), “Rahvaloendused ja rahvuspoliitika: Venemaa soomeugrilased 2002. aastal” (2006, nr 3, lk 524–549); “Ilminki süsteem: Katse juhtida etnilisi protsesse” (2007, nr 2, lk 311–349), “Lugege meid üle! Kagu-Eesti etnoregionalistlikud liikumised ja viimane rahvaloendus” (2013, nr 6, lk 1076–1110), “Komi rahvusliku territoriaautonoomia loomine” (2015, nr 1–2, lk 52–57, 314–342) ja “Nõukogude rahvuspoliitika 1960.–1980. aastail: Vepsa näide” (2016, nr 9, lk 1523–1556).

EKATERINA VELMEZOVA. Iris (1997)

ÜLESTÄHENDUSI ÕIEST ESITUSSTIILIS

Zeami

Tõlkinud Margit Juurikas

IV. JUMALIKKUSE KÜSIMUSEST

* *Sarugaku* alged viiakse tagasi jumaluste aega, mil päikesejumalanna Amaterasu Ōmikami end taevasesse kaljukoopasse sulges, jättes kogu maa pilkasse pimedusse, mispeale müriaad jumalusi Ama-no-kagu mäele koopasuu ette kogunes, et jumalanna meeleolu parandamiseks *kagura*'t ja *seino-o*'d⁵⁹ etendada. Nende keskel lasi Ama-no-Uzume⁶⁰, *shide*'ga kaunistatud *sakaki*-puu⁶¹ oks käes, oma häälel valjult kõlada ning kepsles ja kargles lõkketule

Algus eelmises numbris.

⁵⁹*Kagura* — põhiliselt jumaluste (*kami*) rahustamiseks või väljakutsumiseks etendatav rituaalne tants *shintō*'s, mille traditsioonid kestavad tänapäevani. *Seino-o* — koomiliste sugemetega tantsu etendaja, kes avaliselt esines pärast *kagura*'t. Ilmselt mõtleb Zeami siin siiski etendust, mitte etendajat (Omote, Katō 1974: 38; Hisamatsu, Nishio 1961: 368). Legend, millest Zeami kirjutab, esineb Jaapani esimestes ajalookroonikates ning seda konkreetset episoodi peetakse etendava kunsti algeks.

⁶⁰Ama-no-Uzume — rõõmu ja lusti jumalanna, keda traditsiooniliselt seostatakse ka etenduskunstidega. Vt lähemalt Kirby 1973.

⁶¹*Shide* — *shintō* rituaalides kasutatav siksakiliselt volditud paber-ehe, mida peamiselt kasutati puhastusrituaalides. *Shide* sõlmiti igihalja *sakaki* (*Cleyera japonica*) oksa külge. Kuna tegemist on igihalja puuga, siis on see surematuse sümbol. *Shintō* arusaamas on oluline kindlasti ka kirjamärk, millega selle puu nimi kirjutatakse. See koosneb kolmest

valgel seni, kuni lauldes ja tantsides vaimudest seestus. Amate-rasu kuulis ähmaselt tema häält ja lükkas kaljukooa ukse pisut praokile. Maale langes taas valgus, mis jumaluste näod valgeks muutis⁶². Öeldakse, et sellest sündmusest on *sarugaku* oma algu-se saanud. Täpsemalt salajases õpetuses.

* Buddha maal oli Šākyamuni⁶³ parajasti sisse pühitsemas Je-tavāna kloostrit⁶⁴, mille ehitas jõukas mees Sudatta, kui Devadat-ta⁶⁵ koos kümne tuhande uskmata hakkas, bambuseoksad käes, tantsima ja vehkima ning kisendama nii, et kombetalitust oli ras-ke jätkata. Buddha heitis korra pilgu Šāriputrale, kes, saanud Buddhalt imelise väe, korraldas sedamaid ruumi tagaukse juures trummipõrina ja lauluviisiga etenduse, ning kui Ānanda nutiku-se, Šāriputra tarmukuse ja Pūrṇa⁶⁶ kõneosavusega kuutkümend kuut etteastet esitama hakati, kogunesid ka uskmatud tagaukse juurde ning jäid vaikides flöödi ja trummi helisid kuulama. Nen-de [etteastete] vahel sai Buddha oma jutluse lõpuni viia. Nii sai see kunst alguse Indias.

* Jaapanis, keiser Kinmei⁶⁷ valitsemisajal, hulpis Yamato piir-konnas Hatsuse jõel üleujutuse aegu jõevoolumis üks savinõu. Õukondlane püüdis selle nõu Miwa pühamu seedripuust värava

osast, millest üks on “puu” ja teine “jumalus”, seega on tegemist “pü-ha/jumaliku puuga”.

⁶²“Näod valgeks muutis” (*on-omote shirokarikeri*) on rahvalik etü-moloogia sõnale *omoshiroi* (“huvitav”, “kütkestav”), mis on oluline mõiste Zeami esteetilises sõnavaras.

⁶³Šākyamuni — Buddha sagedamini esinev pärisnimi.

⁶⁴Kuulus klooster Śrāvastī, kus Buddha veetis üheksateist vihma-perioodi.

⁶⁵Sudatta (või Anāthapiṇḍada) — kaupmees ja pankur, kes oli Buddha üks peamisi jäungreid ja patroone. Devadatta — Buddha rivaa-litsev nõbu, kes plaanitses Buddhat vähemalt kolm korda tappa ning lõpuks tekitas lõhe munkade vahel.

⁶⁶Šāriputra, Ānanda ja Pūrṇa — Buddha väljapaistvaimad õpilased, igaüks neist oli kuulus tekstis mainitud iseloomujoone poolest.

⁶⁷Kinmei (509–570) — Jaapani 29. keiser.

läheduses kinni ning leidis sealt lapsukese, kel silmnägu leebe ja kaunis kui kalliskivi. Kuna [savinõu] oli taevast alla langenud, kandis [õukondlane] sellest keisrile ette. Samal ööl ilmus lapsuke keisri unenäos ja ütles: “Mina olen Hiina Qíni dünastia keisri Shǐhuángi⁶⁸ ümbersünd. Oma karma kaudu olen tõusva päikese maaga seotud, sestap end nüüd ilmutangi.” Keiser arvas selle ime olevat, mistõttu käskis ta [lapse] paleesse jätta. Suuremaks saades näitas [poiss] üles enneolematut andekust, mistõttu sai temast juba viieteistaastaselt minister ning talle anti liignimi Shin. Hiina kirjamärk *shin* hääldub jaapani keeles *hada*⁶⁹. [Tõepoolest,] tema oligi Hada no Kōkatsu.

Kui maad võttis rahutus, andis prints Shōtoku, järgides heaendelisi näiteid jumaluste ajastust ja Buddha maal [juhtunust], Kōkatsule korralduse välja mõelda kuuskümmend kuus etteastet ning valmistas ise kuuskümmend kuus maski, mis ta Kōkatsule andis. Need etteasted kanti ette Shishindeni hallis Tachibana palees⁷⁰, mispeale vastuhakud vaibusid ja rahu tuli taas maale. Kui prints Shōtoku seda [sündmust] järeltulevate põlvede jaoks üles tähendas, eemaldas ta sõna *kagura* esimese märgi (神) eest vasakpoolse osa, jättes alles vaid parempoolse (申). Kuna seda märki hääldatakse *saru*, hakati neid etendusi nimetama *sarugaku*’ks⁷¹. Seega võib *sarugaku*’t mõista kui “naudingutest rääkimist”, eristudes nii *kagura*’st.

⁶⁸Shǐhuáng (259–210) — Hiina Qíni dünastia rajaja, keda seostatakse Hiina ühendamisega, samas tuntakse teda ka julma valitsejana ja raamatute põletajana.

⁶⁹*Shin* (hiinapäraselt *qín*) kirjutatakse sama kirjamärgiga, mis Qíni dünastia (秦). Selle jaapani lugemisviis on *hata* või *hada*.

⁷⁰Väidetavalt prints Shōtoku Taishi sünnipaik Nara prefektuuris. Ajaloolisi tõendeid selle kohta, et seal palee oli, siiski ei ole (Omote, Katō 1974: 39).

⁷¹*Kagura* (神楽): → 神 (*kami*, jumalus) → 禾 (radikaal) → 申 (ütleva) → 申樂 (*sarugaku*). Zeami reinterpreteerib veidi sõna *sarugaku*, mida tavaliselt kirjutatakse märkidega 猿樂 ning mida tõlgendatakse sageli kui “ahvi lõbustust”. Kuigi 申 märk hiina sodiaagikalendris tähendab justnimelt “ahvi”, on sama märk kasutuses ka verbina “ütleva” (“häält andma”).

Toosama Kōkatsu teenis nii keiser Kinmeid, Bitatsut, Yōmeid, Sushuni, keisrinna Suikot kui ka prints Shōtokut. Ta andis selle kunsti saladused edasi oma järglastele ning siis, nii nagu ümberkehastunu ei jäta endast mingeid jälgi, istus ta Settsu piirkonna Naniwa lahe rannal puutüvest valmistatud paati ning lasi tuulel end üle Saikai mere kanda. Ta jõudis Harima ala Shakushi lahe randa. See, kelle paadi randa tõmmanud mehed eest leidsid, ei meenutanud inimest. Too [olevus] seestus paljudesse inimestesse ja saatis muid imepäraseid asju korda. Kohalikud hakkasid teda austama kui jumalust ning piirkond lõi õitsele. Nad nimetasid ta Taikō Daimyōjiniks ehk “suureks raevukaks jumaluseks”. Tema tõeline keha oli Vaiśravaṇa⁷². Tema imeline vägi on tuntav isegi praegu. Kord, kui prints Shōtokul tuli Moriya⁷³ mässu maha suruda, õnnestus tal see just tollesama Kōkatsu üleloomulike vahendite abil.

* Ajal, mil Heianist sai pealinn, kõitsid keiser Murakami tähelepanu Shōtoku Taishi sulest pärit “Märkmed *sarugaku ennen*”ist⁷⁴, mille kohaselt jõudis see jumaluste ajastust ja Buddha maalt põlvnev kunst Baktريا ja Hiina kaudu Jaapanisse, ning ehkki see sisaldas “pööraseid sõnu ja ilustatud keelt”⁷⁵, kasutati seda

⁷²Siinkohal esindab “tõeline keha” *honji suijaku* teooriat, kus budismi buddhad ja bodhisattvad on olulisemad kui *shintō* jumalused (*kami*). Seega oli Kōkatsu kui “suur raevukas jumalus” tegelikult Vaiśravaṇa (üks neljast taevasest kuningast india budismis, kel on oluline koht ka jaapani budismis) kohalik manifestatsioon.

⁷³Mononobe no Moriya (srn 587) — keiser Yōmei võimukas kaaskondlane, kes oli vastu budismi levikule Jaapanis; ta põletas maha templeid ja viskas Buddha kujusid Naniwa kanalisse. Võitles budismi pooldanud Soga klanni vastu ning hukkus võitluses.

⁷⁴Heian (tänapäeva Kyōto) sai pealinnaks 794. aastal. Murakami (926–967) — Jaapani 62. keiser. “Märkmed *sarugakust* ja *ennen*’ist” on väljamõeldud allikas, mille olemasolu Zeami nähtavasti uskus.

⁷⁵Pöörased sõnad ja ilustatud keel (*kyōgen kigo*) — fraas Hiina poeeti Bái Jūyì (772–846) luuletusest. Tema arvates osutas see poeetilise väljenduse mõttetusele võrreldes budistliku praktikaga. Traditsiooniliselt oli luule Jaapanis privilegeeritud kui inimese südame siiras väljendus ja spontaanne reaktsioon inimlikele tunnetele, samas võis poeetiliselt

Buddha kiituseks ning tema õpetuse levitamiseks, et too kaitseks halva karma eest, hoiaks ära kurja ja tooks õnne. Kuna [Shōtoku] Taishi sõnutsi saabus *sarugaku* esitamise järel maale rahu ning inimesed elasid kaua ja õnnelikult, leidis ka keiser Murakami, et *sarugaku* võiks olla armuks kogu maale. Tollal kandis Kōkatsu järglasena *sarugaku* kunsti edasi Hada no Ujiyasu⁷⁶, kes esitaski Shishideni hallis kuuskümmend kuus etteastet. Samal ajal tegutses äärmiselt andekas Ki no Gonokami. Ta oli Ujiyasu noorema õe abikaasa ning nad etendasid koos *sarugaku*'t.

Kuna kuuekümmen kuue etteaste esitamine ühe päeva jooksul oli keerukas, valisid nad hiljem välja kolm: Inatsumi okina (*okin-na* maskiga), Yonatsumi no okina (*sanbasō* maskiga) ja Chichi no jō⁷⁷. Nendest on nüüdseks saanud *Shikisanban*, mis esindavad Buddha kolme ihu: Dharmakāya, Saṃbhokāya ja Nirmāṇakāya⁷⁸. Suulised juhendid *Shikisanban*'i teemal leiab eraldi peatükist.

Hada no Ujiyasu ajast kuni Mitsutarō ja Konparu⁷⁹ tegutsenud kaksikümmend üheksa põlvkonda. See on Yamato Enmani trupp. Ujiyasu ajast on nende päranduses Shōtoku Taishi nikerdatud deemoni mask, maal Kasuga pühamu jumalusest ja Buddha maised jäänused.

loomingut seostada ka valekõne ja väljamõeldud jutuga, mis kuuluvad kümne kurja tegevuse hulka.

⁷⁶Hada no Ujiyasu (u 960) — Konparu koolkonna näitleja.

⁷⁷Need on kolm vana meest, kes tegelaskujudena astusid esimest korda esile rituaalses etenduses *Shikisanban*. Maske, mis neid karaktereid kujutasid, peetakse esimesteks näideteks *nō*-maskidest. Kaks esimest maskitüüpi on kasutusel ka tänapäeval.

⁷⁸Mahajaana budismis õpetus Buddha kolmest ihust: seadmuse-ihu (väljendab Buddha ja dharma identsust), õndsuseihu (esindab Buddha kui religioosset mütoloogilist kuju) ja maine ihu (Buddha kehastumine inimkujul).

⁷⁹Mitsutarō oli Enmani trupi 27. liider, Konparu osutab siinkohal Konparu Yasasaburōle, kes oli Mitsutarō noorema venna poeg, ühtlasi ka Zeami väimehe Konparu Zenchiku isa.

* Tänapäeval, sel ajal kui Nara Kōfukuji templi õpetuskojas retsiteeritakse Vimalakīrti suutrat⁸⁰, esitatakse söögitoas uskmata rahustamiseks ja deemonite lepitamiseks inimelu pikendavat *sarugaku*'t. Samal ajal mõtestatakse söögitoa ees lahti [Vimalakīrti] suutrat. See komme põhineb iidsetel Jetavāna kloostril näitel.

Riitused⁸¹ Kasuga pühamus ja Kōfukuji templis Yamato alal viiakse läbi teise kuu teisel ja viiendal päeval, mille käigus etendavad neli erinevat truppi *sarugaku*'t, et tähistada aasta esimest pidustust jumaluste auks. Sellega palutakse rahu kogu maale.

* Neli *sarugaku*-truppi, kes vastutavad religioossete tseremooniade eest Yamato alal Kasuga pühamus: Tobi, Yūzaki, Sakado, Enmani⁸².

* Kolm *sarugaku*-truppi, kes vastutavad religioossete tseremooniade eest Hiei Ōmi alal: Yamashina, Shimosaka, Hiei.

* Ise pühamus on kaks truppi, kes vastutavad *shushi*⁸³ esitamise eest.

* Kolm *sarugaku*-truppi, kes osalevad uusaastapidustustel Hossōji templis: Shinza (Kawachi), Honza (Tanba), Hōjōji (Settsu). Need trupid vastutavad ka tseremooniade eest Kame pühamus (Kyōto) ja Sumiyoshi pühamus (Settsu).

⁸⁰Iga-aastane sündmus, mis algas kümnenda kuu kümnendal päeval ja kestis nädal aega. Selle käigus loeti ette kogu Vimalakīrti suutra, mahajaana budismi tekst, kus ilmaliku budismi praktiseerija Vimalakīrti sõnade ja tegude kaudu seletatakse ära mitte-duaalsus.

⁸¹Siinkohal on mõeldud *takigi nō*'d, tõrvikute valgelt esitatavaid etendusi, kus sageli on peategelaseks jumalus.

⁸²Need neli truppi on vanimate *nō*-truppide eelkäijad: Tobi on Hōshō eelkäija, Yūzaki Kanze, Sakado Kongō ja Enmani Konparu trupi eelkäija.

⁸³*Shushi sarugaku* — algselt maagiliste sugemetega etendus, mida arvatakse olevat ette kandnud templis tegutsenud *hō-shushi*'d, kes peletasid sel kombel eemale kurje vaime. Neid esitati Nara Tōdaiji ja Kōfukuji templis, kuid Zeami ajaks oli nende etenduste maagiline eesmärk arvatavasti vähenenud ning rõhku pandi rohkem meelelahutusele.

V. ÕPETUSE SÜGAVAMAST OLEMUSEST

Olen “Ülestähendusi õiest esitusstiilis”, hoolimata hirmust, et need võiksid võõraisse kättesse sattuda, pannud kirja oma järglastele mõeldes, kuid tõelise tõuke [kirjutamiseks] sain vaadates praegusaegseid *sarugaku*’ga tegelejaid, kelle puhul pean kahetsusega tõdema, et nende pühendumus kunstile pole piisav, sest nad tegelevad kõige muuga, ning isegi need mõned, kes on meie kunstis [rahuldava] taseme saavutanud, on haaratud pigem ühe õhtu kuulsusest ja ajutisest aupaistest, nad on unustanud [oma kunsti] allika ja minetanud koolkonna [traditsioonid]. Kas mitte see polegi kunsti allakäigutee? Järelikult, kui pühenduda kunstile, hoida *sarugaku*’t au sees ja esitada seda ennastunustavalt, siis miks ei peaks sellest tulu tõusma? Ehkki meie kunstis traditsioon päritakse [eelkäijalt], lisandub sellele veel palju, mis võrsub [näitleja enda] võimekusest ning mille seletamiseks sõnadest ei piisa. Omanda stiil ning südamest südamesse edasi antud õis. Sellest ka pealkiri “Ülestähendusi õiest esitusstiilis”.

Üldiselt on Yamato ja Ōmi *sarugaku* näitlemisstiilid erinevad. Ōmis on rõhk graatsial ja *monomane* teisejärguline, lähtekohaks on väljenduslik elegants⁸⁴. Yamatos on esikohal *monomane* ning arusaam, et kui omandada võimalikult palju erinevaid rolle, ilmneb ka graatsia. Sellegipoolest, tõelisel meistril, ükskõik milline on tema esitusstiil, ei puudu *monomane* ega graatsia. See, kes keskendub vaid ühele neist, ei ole kindlasti [etendamises] täiuslikkust saavutanud.

Yamato stiilis on tugisambaks *monomane* ja sõnade voolavus või üllas stiil, deemonliku raevuga liigutused või muu sarnane, mida mõistab ka vaataja ja mis meeldib talle, kuid minu isa oli kuulus esitusstiili poolest, mida ta näitas etendades “Shizuka tant-

⁸⁴Jaapanikeelne mõiste *kakari* tähendab üldjuhul väljendusviisi või õhustikku, mida väljendusega edasi antakse. *Nō*-muusikas käsitletakse seda sageli kui peamist rütm, kuid eeldatavasti on siiski tegemist rütmiga atmosfääri või meeleoluga. Samas märgib see ka elegantsi või teatavat esteetikat.

su” ja “Hullu naist Sagas *nenbutsu*’t lausumas”⁸⁵ ning mis tõid talle kõrgklassi heakskiidu ja soosingu ning tuntuse üle kogu maa. Just see ongi ülim graatsia.

Kõik arvavad, et *dengaku*⁸⁶ väljenduslaad on hoopis midagi muud ning et vaatajadki ei suuda seda hinnata *sarugaku* normide järgi, kuid mõni aeg tagasi tegutsenud oma kunsti tõeline meister Itchū Honza trupist⁸⁷ oli osav kõiksugu karakterite, nende hulgas deemonite, jumaluste ja raevuka liikumise esitamisel. Seepärast ütles mu kadunud isa õigustatult, et Itchū oli eeskujuks tema enda esinemisstiilile.

Sellele vaatamata õpib igaüks ära, olgu siis oma rumalusest või võimetusest, ainult ühe väljendusstiili, ning põlgab teiste trupide väljenduslaade teadmata, et [näitleja] peaks suutma etendada kõiki stiile. Tegelikult ei ole see isegi mitte põlgus. Pigem [teiste stiilide] oskamatusest tulenev häbematus. Kuna [teisi stiile] ei tunta, võib küll ühe stiiliga üürikeseks ajaks kuulsaks saada, kuid selline õis ei kesta kaua, mistõttu jääb ka kõrgklassi poolehoid saavutamata. Meistris, kes on pälvinud kõrgklassi tunnustuse, on alati midagi huvipakkuvat, ükskõik mis stiilis ta esineb. Kuigi stiilides ja tehnikates on lahknevusi, on just huvitavus see, mis on kõigil ühine. Ning see, mida on huvitav vaadata, on õis. See on olemas nii Yamato kui Ōmi koolkonnal, aga ka *dengaku*’s. *Shite*, kelles seda ei ole, vaevalt võimukate poolehoidu võidab.

Samas *shite*, isegi kui ta ei ole kõiki erinevaid rollitüüpe täiuslikult selgeks saanud, vaid omandanud nende hulgast näiteks seitse või kaheksa kümnest, kuid viimistleb mõnda sedavõrd süvitsi, et sellest saab õpilastele eeskuju, ning kui temas on ka loovust, naudib kuulsust üle kogu maa. Tegelikult aga, kui tema [oskused]

⁸⁵Eeldatavasti on esimene näidend, mis kannab praegu nime “Tantsija Shizuka Yoshinost” (*Yoshino Shizuka*), ja teine “Tantsija Hyakuman” (*Hyakuman*). *Nenbutsu* — mõttes Buddha nime kordamine, lootuses ümber sündida Puhtal Maal.

⁸⁶*Dengaku* — rahvalikud riisikasvatuslaulud ja -tantsud, mida etendati trummi ja flöödi saatel, hiljem omaette kunstiilik.

⁸⁷Kyōto piirkonna Honza trupp koos Nara Shinza trupiga olid 14. sajandil kaks kõige esinduslikumat *dengaku*-truppi. Itchū (?–1354) oli vahet vahet kõige kuulsam *dengaku* etendaja tol ajal.

ei küüni kümneni, siis vastavalt sellele, kas vaataja on linnast või maalt, kõrgest või madalast klassist, võib tulla nii kiitu kui laitu.

Nō's võib kuulsuse saavutada erinevates olukordades. Meistril on keeruline asjatundmatule publikule meele järele olla. Vilets [näitleja] ei saavuta aga vilunud vaataja heakskiitu. Asjaolu, et vilets [näitleja] asjatundliku publiku tähelepanu ei tõmba, ei üllata. Et aga meister asjatundmatu vaataja heakskiitu ei saavuta, tuleb sellest, et [tema esituses] on kohti, milleni asjatundmatu pilk ei küüni; samas, tõeline meister, kelles on ka loovust, peaks suutma etendada nii, et see oleks ka asjatundmatule huvitav. Selline loov ja oskuslik *shite* on saavutanud oma õie. Nii kõrge tasemeni jõudnud *shite*, ükskõik kui vana ta on, ei jää kunagi noore [näitleja] õiele alla. Sellise tasemega meistrit kiidetakse igal pool, [tema esitus] on huvitav isegi maa kaugemate piirkondade inimestele. Sellise loovuse saavutanud *shite* suudab etendada nii Yamato kui Ōmi stiili ja isegi *dengaku*'t ning teeb seda suurepäraselt, vastavalt vaataja ootustele. Just selliste põhitõdede seletamiseks ma "Ülestähendusi õiest esitusstiilis" kirjutasingi.

Öelnud seda, ei ole esitusel siiski pikka iga, kui jätta oma [koolkonna] keskne väljendusstiil hooletusse. Selline *shite* on nõrk. Ainult siis, kui oma [koolkonna] põhiline stiil on täielikult omandatud, on võimalik ka teisi stiile mõista. *Shite*, kes mõtleb paljude stiilide omandamisele, ilma et enda stiil käes oleks, ei hakka iialgi oma [koolkonna] väljenduslaadi mõistma, rääkimata siis veel teiste omadest. Järelikult, kui esitus on nõrk, ei kesta õis kaua. Ja kui õis närbub kiiresti, tähendab see, et ei ole ühtegi stiili omandatud. Seepärast ütlesingi, et kui oled omandanud erinevaid rolle ja olnud loov, alles siis oled sa suuteline mõistma õit, mis ei närbu. Ja väljendanud täielikult oma loovust, mõistad sa õit, mis ei närbu.

Salajases õpetuses on kirjas: Olemuslikult on etendav kunst mõeldud kõikide inimeste südamete rahustamiseks, nii kõrgemate kui madalamate meelte liigutamiseks, olles nii õnne ja edukuse nurgakivi kui ka vahend pikaajalise tagamiseks. [Samas] võib ükskõik milline kunst, kui see täielikult omandada, olla pika eluea ja õnne aluseks. Meie kunst pälvib kõikide tunnustuse eriti siis,

kui saavutada [täiuslik] tase ning jätta endast maha au ja kuulsus. See ongi õnn, edu ja pikaeealisus.

Siin on siiski, millele mõelda. Kui *shite* on saavutanud vääriskuse ja taseme, siis aruka ja taipliku vaatajaga jõuab ta igal juhul ühele lainele. Samas, rumalal ja matslikul maamehel on keeruline mõista vääriskust ja taset. Mida siis teha? Meie kunstis on pikaajaline õitseng seotud suure hulga vaatajate austuse ja armastusega. Ent tehes panuse liialt keerukatele väljendusvormidele, ei ole kõikide poolehoidu võimalik võita. Järelikult, kui [näitleja] ei unusta algaja meelt ning etendab — kui aeg ja koht nõuab — nii, et rumalam publik samuti mõistab, siis see tagabki pikaeealisuse ja rahulolu. Kas pole nii, et *shite*'t, kes vaatleb hoolega enda ja vaataja vahelist dünaamikat ning suudab halvustuseta etendada nii ülikute residentsides, mägitemplites, maakohtades, kaugetel ääremaadel ja paljude pühamute pidustustel, võib nimetada kauakestva edukusega meistriks? Ükskõik kui meisterlik [näitleja] on, ilma kõikjal inimeste austust ja armastust võitmata on keeruline teda pikaeealise õitsenguga *shite*'ks pidada. Seepärast võttis minu kadunud isa, olgu siis ükskõik millises maakolkas või ükskõik kui kauges mägikülas etendades alati arvesse vaatajate meelelaadi ja pidas oluliseks kohalikke kombeid.

Öelnud seda, ei pea algaja siiski kukalt kratsima, mõeldes, kuidas küll nõnda kõrget taset saavutada. Ta peaks võtma siin kirjapandut täie tõsidusega, omandama järk-järgult kõik need põhialused, viima need kokku oma tugevate külgedega ja kasutama oma loovust.

Üldiselt on enamik siinsetest juhistest sobivad siiski pigem kogenud *shite*'le kui algajale. Samas on kurb tõdeda, et nii mitmedki hea tasemega *shite*'d on pimestatud oma kuulsusest ja muutunud ülbeks ega võta neid näpunäiteid arvesse ega ole seetõttu, hoolimata oma mainest, suutnud tagada kestva õitsengut.

Isegi kui [näitlejal] on oskused, ei ole nendest ilma loovuseta mingit kasu. Omada ühelt poolt oskusi ja teisalt loovust, on sama mis õie seemnega kinnistamine. Isegi laialdase poolehoidu pälvinud *shite* kuulsus võib ühel hetkel mõne olukorra tõttu, mille üle temal võimu pole, kahaneda. Sestap, kuni näitleja õit kas või

ainult kaugetes paikades ülistatakse, pole ohtu, et kunstile ootamatu lõpp saabuks. Kuni see pole saabunud, tuleb taas aeg, mil me kunst saab laiemat tuntust nautida.

Võib rääkida küll pikaeealisuse ja edukuse tähtsusest, kui aga [näitleja] laseb end siinse maailma arusaamadest mõjutada ja satub maiste hüvede võrku, võib sellest saada esimene tõuge kunsti hävingule. Kui kunstile pühenduda, siis tuleb ka pikaeealine edu. Kui pühenduda edukusele, veereb kunst allamäge. Kui kunst veereb allamäge, käib ka õitseng iseeneslikult alla. Kesken-du aususele ja selgusele, et jõuda voorustest pilgeni täis müstilise õieni⁸⁸.

See, mida olen oma tekstis kirjutanud — alates eakohasest harjutamisest ja lõpetades nende märkustega — ei rajane minu enda väljakujundatud arusaamadel. Olen seda lapsest peale isa kõrvalt õppinud, kandnud [tema õpetust] rohkem kui kahekümne aasta jooksul edasi nii, nagu mulle silma ja kõrva jäi; [nüüd] panin selle kirja oma kunsti, oma koolkonna hüvanguks, kuidas saabki [siin] olla isiklikku [huvi]?

Õei üheksanda aasta⁸⁹ kolmanda kuu teisel päeval.

Kiiruga kirja pandud.

Zea⁹⁰

⁸⁸Zeami kasutab siinkohal esimest korda väljendit *myōka* (müstiline õis); hilisemates traktaatides annab ta selle mõistega edasi imelisust etenduses, s.t midagi sellist, mis vaataja ahhetama paneb.

⁸⁹S.t 1402. a. Zeami oli siis 40-aastane.

⁹⁰Zeami on lühend tema kunstnikunimest Zeamidabutsu, mille ta võttis endale keskealisena. Oma kirjutistes ta kasutab sellest omakorda lühemat varianti Zea või Ze. Väidetavasti on see vanim tekst, millel on Zeami tempel (Omote, Katō 1974: 46–47).

VI. ÕIE OMANDAMISEST

* *Nō* tekstide kirjutamine on selle kunsti elu. Isegi sügavama teadmiseta on loovust kasutades võimalik kirjutada hea draamatekst. Selle põhialused on kirjas *jo-ha-kyū* lõigus.⁹¹

Eriti *waki sarugaku* kirjutamisel peaks jääma truuks algtekstile ning panema teksti kirja nii, et allikas oleks vaatajale kohe esimestest sõnadest äratuntav. Ei pea minema üksikasjadeni, kuid tuleks kirjutada võimalikult otsesõnu, et [päeva esimene etendus] oleks elav ja värvikas. Eeskavas järgmistena [esitatavate] näidendite kirjapanemisel võib kasutada keerukaid sõnu ja nõudlikku väljenduslikkust.

Näiteks, kui etenduse teema on seotud mõne kuulsa koha või ajaloolise paigaga, oleks teksti mõjusamas lõigus hea kasutada mõnd selle paigaga seotud luulerida, mis kõigile teada ja tuntud. Selliste kohtade peale, mis ei ole määravad peategelase tekstis või liikumises, ei tohiks olulisi ridu raisata. Vaataja vaatab ja kuulab vaid neid kohti, mida esitab meister. Kui esinäitleja sõnad ja liigutused jäävad silma ning ergastavad meelt, vaimustab see vaatajaid ja kuulajaid. See on *nō* kirjutamise esimene võte.

Tuleks valida luuletus, mis on lummav ja kohe mõistetav. Kui elegantne keel sulatada üheks liigutustega, siis muutub kummalisel kombel ka [kujutatav] karakter iseeneslikult graatsiliseks. Puine keel ei sobitu liikumisega. Ent on siiski kohti, kus jäigad ja harjumatud sõnad võivad olla mõjusad. Seda siis, kui need sobituvad allikaga, millele karakter tugineb. Eristus tuleb teha vastavalt sellele, kas tegemist on Hiina või Jaapani allikaga. Labane või ebaviisakas keel, tõsi küll, kahandab teksti väärtust.

Seega, suurepärase *nō*, mis põhineb algallikal ning mis on ainulaadse õhustiku ja kütkestava haripunktiga, [ühtlasi] maitsekalt elegantne, on esimese järgu [tekst]. *Nō*, mis ei ole ainulaadne ega ülemäära keerukas ja on hõlpsasti mõistetav, kuid milles on huvitavaid kohti, on teise järgu [tekst]. Selline on üldine norm. Kui tekstis on kas või üks koht, mille meisterlik [näitleja] saab en-

⁹¹Vt eespool peatükist “Küsimused ja vastused” vastust teisele küsimusele.

da kasuks pöörata, on *nō* huvitav. Erinevate etenduste hulgas, ükskõik mitmendal päeval peaks isegi vilets draamatekst, kui sellele värsket värvingut lisada, jätma meeliköitva mulje. *Nō* puhul on oluline, millal seda etendatakse ja kuidas see eeskavasse sobitub. Isegi viletsat *nō* teksti ei tohi [kohe] minema visata. Palju sõltub sellest, kuidas *shite* seda käsitleb.

Siinkohal siiski üks täpsustus. On *nō*-näidendeid, mille esitamiseks tuleks kindla peale hoiduda. Ükskõik kui palju see ka jäljendamisest oleneb, on olukordi, mida ei tohiks etendada — näiteks vana nunna, vana naist või vana munka liialt hullumeelse või vihasena. Samuti ei ole raevukas tegelaskujus graatsiat. Sellised *nō*'d on võltsid ja pöörased. Selle üle arutlesin ma aga juba teise osa "Hullunu" lõigus.

Veel, kõigis asjades, kui pole tasakaalu, pole ka õnnestumist. Tasakaal tähendab, et hea algmaterjaliga näidendit esitab meisterlik [näitleja] ja teeb seda edukalt. Kahtlemata on inimesed harjunud arvama, et kui hea näitleja esitab head *nō*'d, peaks edu tagatud olema, ent kummalisel kombel võib ka sellistel puhkudel läbikukkumisi olla. Vilunud silm näeb ära, et *shite*'l selles süüd ei ole, ent tavavaataja leiab, et etendus oli halb ja näitleja polnud samuti suurem asi. Kui küsida, kuidas saab meistri etendatav hea *nō* läbi kukkuda, siis kas siinkohal pole mitte tegemist hetkelise *yūn*'i ja *yáng*'i ebakõlaga? Või on õie [olemuse] üle juurdlemine jäänud ebapiisavaks? Olen selles suhtes [veel] kahevahel.

* On asju, mida [*nō*] autoril tuleks mõista. Sisult rahulikku ja äärmiselt muusikakeskset või peamiselt tantsul ja liikumisel põhinevat *nō*'d on lihtne kirjutada, sest nad rõhutavad vaid ühte aspekti [*nō*'st]. Tegelikult peaks *nō*'s liikumine ühilduma laulutekstiga. See on äärmiselt oluline. Just selline [näidend] on tõeliselt huvitav ja liigutab [vaatajat]. Tuleb kirjutada nii, et keel oleks kergesti mõistetav ja kütkestav; et meloodia oleks elegantne ja sõnadevoog võrratu; ning et loo haripunkti saaks võimalikult väljenduslikult etendada. Kui kõik need elemendid on omavahel sobivalt kooskõlas, on vaatajad vaimustuses.

Sellest johtuvalt peab arvestama ka järgmist. *Shite*, kes satib laulurütmi liikumise järgi, on algaja. Laulusõnadel põhinev liiku-

mine tuleb kogemustega. Laul on see, mida kuuldakse, liigutused need, mida nähakse. On loogiline, et öeldud sõnad annavad kätte teeotsa liikumiseks. Sõna on see, mis annab lugu edasi. Seega on laul *tai* ja liikumine *yū*⁹². Teisisõnu, et liikumine sünnib vastavalt laulu tekstile. Liigutustest sündinud laul on vastupidi [minnek]. Kõikide elualade, kõikide asjade puhul peaks johtuma nende [loomulikkust] järjestusest, mitte toimima ümberpööratult. Seega, veel kord — laulutekst on aluseks liigutustele värvingu andmisel. See ongi harjutamine, mille käigus saavutatakse teksti ja liikumise ühildumine.

Nō kirjutamisel lisandub veel ka loovus. Selleks et kirjutada nii, et laulust sünniks liigutused, on kirjutades vaja mõelda [näitleja] liigutustele. Kui võtta liikumine aluseks tekstile, tulevad liigutused laulmise ajal otsekui iseenesest. Seega, kirjutades tuleb esikohale seada liikumine, kuid peab mõtlema ka sellele, et meeloodia meeldivalt kõlaks. Ning kui jõuab kätte aeg lavale minna, peab [näitleja] omakorda esikohale seadma laulmise. Aastatepikkuse kogemusega jõuab [näitleja] tasemele, kus [ta] suudab laulu siduda žestidega ja tantsu meloodiaga nii, et need saavad üheks. See on tunnustus ka autorile.

* *Nō*'s teatakse tugevat ja graatsilist, nõrka ja rabedat. Enamasti arvatakse, et kuna see on silmaga nähtav, siis on seda üsna lihtne eristada, ometigi on palju nõrku ja rabedaid *shite*'sid, kes seda päriselt ei mõista. Esmalt tuleb meeles pidada, et ükskõik millise *monomane* puhul muutub võlts jäljendamine nõrgaks ja rabedaks. Nende piirid võivad ka pühendunu jaoks olla raskesti kombatavad. See tuleb südamepõhjas selgeks teha ja läbi mõelda.

Kui esitada tugevana seda, mis peaks olema nõrk, on see võlts, sestap ka rabe. Esitades tugevana seda, mis peabki tugev olema, saab sellest tugev, mitte jämedakoeline [esitus]. Kui aga seda, mis peaks olema tugev, [esitatakse] karakterile sobimatult graatsilisena, ei ole see graatsiline, vaid nõrk. Järelikult, keskendudes karak-

⁹²*Tai* ja *yū* — asja olemus ja sellega kaasnev. Zeami kasutab seda sõnapaari, et seletada nii harjutamise ja etendamise vahelist konventsiooni *sarugaku*'s kui ka nende erilist ja unikaalset ilmingut etenduses.

terile ja kujutades teda ilma valskusetä, ei tohiks olla ei rabadust ega nõrkust.

Lisaks, kui kujutada midagi, mis peab olema tugev, liiga tugevana, on [tulemus] eriti rabe. Ning kui etendada rabadat graatsilisena ja pehmel moel, on see iseäranis nõrk.

Neid [erinevusi] hoolega uurides võib ekslikult tunduda, et graatsiline ja tugev erinevad teineteisest, [tegelikult] on mõlemad [jälgendatava] loomuses. Graatsia avaldub näiteks kõrgklassi õukonnadaamis või tema kaaskondlases, lõbunaises, poolilmdaamis või hea välimusega mehes; puude ja taimede puhul aga õites. Kas ei peaks niisamuti nimetama tugevaks samuraid, matslikku sõdalast, deemonit või jumalat või siis puude ja taimede arvukate liikide hulgast mändi ja seedrit? Kõikvõimalikke asju ja olendeid oskuslikult kujutades on graatsiline tegelaskuju graatsiline ning iseeneslikult tugev. Kui [näitleja] ei mõista seda ja üritab kõiki karaktereid esitada vaid graatsia abil, siis muutub kujutamise lohakaks ega sarnane [kujuteldavale]. Kui esineda graatsiliselt, mõistmata, et see tegelikult ei sobi [tegelaskujule], on see nõrk. Lõbunaist või hea välimusega meest hästi jälgendades peaks graatsia loomulikult ilmnema. [Näitleja] peab keskendumata vaid [karakterit] järeleaimamisele. Ka tugevat oskuslikult kujutada ilmneb tugevus iseeneslikult.

Ent on veel midagi, mida meeles pidada. Kuna meie kunst sõltub vaatajast, siis oleks parem arvestada ajastu suundumustega ning kohandada graatsiat nautiva publiku ees tugevat [karakterit], esitades tavapärasest veidi graatsilisemalt.

Autor peaks seda samuti meeles pidama. Autor peab *sarugaku* allikatest leidma graatsilise karakteri ning kirjutama nii, et meelsus ja sõnakasutus oleksid võimalikult elegantsed. Kui [tegelaskujus] puudub valskus, näib [seda esitav] *shite* iseeneslikult graatsiline. Mõistes täielikult graatsia põhimõtte toimimist, peaks iseenesest olema arusaadav ka see, mis on tugevus. Seega seni, kuni karakterit kujutatakse täpselt, ei pea muretsema, et see riihvab kuidagi [vaataja] silma. Ja kui seda ohtu pole, siis see ongi tugevus.

Samas jällegi, märkamatu kõlaga sõnad, nagu näiteks *nabi-ki*, *fusu*, *kaeru* ja *yoru*⁹³, on pehmed ja loovad juba olemuslikult tundelisust. *Otsuru*, *kuzururu*, *yabururu*, *marobu*⁹⁴ on aga toonilt tugevad [sõnad] ning nõuavad tugevaid liigutusi.

Seetõttu ei ole tugev ja graatsiline eraldiseisvad [omadused], vaid osutavad kohtadele, kus *monomane* on tõetruu; nõrk ja rabe aga kohtadele, kus *monomane* on ebatäpne.

Seda arvesse võttes on autori poolt viga sellistesse kohtadesse nagu avavärss, *issei* või *waka*, mis nõuavad karakterile vastavalt võimalikult graatsilist tundelisust ja vihjelisust, sisse kirjutada rämedaid või siis ootamatult hoopis liialt jõulisi sanskriti- või hiina-keelseid sõnu. Sel juhul ei sobiks sõnadele vastavalt liikumine karakteriga kokku. Oskuslik näitleja märkab seda ebakõla ja lahendab olukorra erakordsel, kuid leebel moel. [Sellistel hetkedel] ilmneb *shite* meisterlikkus. See ei tähenda, et autori eksimustele võiks läbi sõrmede vaadata. Samas, kui autor kirjutab täie teadmise, ent *shite* ei pane oma südant sellesse, on lugu hoopis teine. Nii need asjad käivad.

Veel, *nō* näidendite hulgas on ka selliseid, mida peaks suurejooneliselt esitama, vaatamata keerukale sõnakasutusele või dramaatilisele sisule. Sellise *nō* puhul peaksid tants ja laul olema malbed, liigutused lauged ja ladusad. Kes sellise *nō* esitamisel liialt peensustesse laskub, on tehniliselt vilets [näitleja]. See ka-handab *nō* [väärtust]. Seega, suurepärase sõnavalik ja tunnetus peaksid jääma selliste näidendite jaoks, mis vajavad dramaatilist sisu ja haripunkti. Otsesõnalise *nō*⁹⁵ puhul, isegi kui graatsilisel tegelaskujul tuleb puisemaid sõnu laulda, peaks kõik olema hästi seni, kuni meloodia tunnetus on selge. Seda tuleb mõista kui *nō* põhilist olemust. Kordan ikka ja jälle — tee need asjad endale selgeks ja esine suurejooneliselt, muidu ei ole *nō* õpetuse edasikandmisel mõtet.

⁹³Tähendused vastavalt kõikuma, pikali heitma, tagasi pöörduma ja lähenema.

⁹⁴S.t kukkuma, kokku varisema, purustatud olema ja maha veerema.

⁹⁵S.t ilma erilise sisu ja haripunktita *nō*, näiteks *waki nō* puhul.

* *Nō* näidendi valikul tuleb arvesse võtta selle sobivust *shite* tasemele. On suurejoonelisi *nō*-tekste, mis ei aja küll taga eriliselt viimistletud sõnakasutust ega elegantsi, kuid on truud oma allikale. Sellises *nō*'s ei pruugi olla kuigi silmapaistvaid stseene. Seepärast ei pruugi see sobida meisterlikule näitlejale. Sest, näiteks, isegi äärmiselt sobilik ja oskuslik *shite* ei pruugi edukas olla, kui [etendus] ei toimu suure sündmuse ajal asjatundliku publiku ees. Teisisõnu, kui *nō*-[teksti] tase, *shite* tase, vaatajaskond ning esituspaik ja -aeg ei sobi omavahel, ei ole etendusel ka edu loota.

Veel, on ka vähem tähtsaid näidendeid, mille allikmaterjal on kehvapoolne, ent milles on siiski graatsiat ja teatavat peenetundelisust. Sellised näidendid sobivad algajale näitlejale. Mis esituspaika puutub, siis passivad need pigem etendamiseks õhtusel ajal mõne kõrvalise maakoha pühamu pidustustel. Nii teadlikud vaatajad kui ka head näitlejad, võlutuna huvist etenduse vastu maakohas tagasihoidlikel üritustel, proovivad neid [näidendeid] ette kanda ka suuremas paigas kõrgklassi ees või üritusel, mis võib tagada [võimukandjate] eestkoste, kuid vaid selleks, et mõista, et see on läbikukkumine, mille tulemusel näitleja maine on rikutud ning ka [koolkonna] nimi määratud.

Seega, kui *shite* ei ole sedavõrd suurepärase, et suudaks etendada piiranguteta ükskõik millist teksti ükskõik kus kohas, ei saa teda nimetada ülima õieni jõudnud meistriks. Kui ta aga on võimeline igal pool olustikule sobilikult etendama, pole küsimustki.

Veel, on näitlejaid, kelle teadmised *nō*'st pole võrdväärseid tema tehniliste oskustega. Ent on ka neid, kes teavad *nō*'st rohkem, kui nende oskused aimata lasevad. Need [näitlejad], kes on küll osavad, kuid ülikute ees ja suurtes kohtades esinedes läbi kukuvad, ei mõista *nō* [olemust]. Samas *shite*, kel napib veel oskusi ning kelle rollide hulk on kasin, ehk teisisõnu, kes on alles algaja, kuid ei kaota tähtsatel esinemistel oma õit ega näita ebakindlust oma esituses, saavutab kõikide heakskiidu, sest tema teadmised *nō*'st on märkimisväärsamad kui tema näitlemisoskused.

Arvamusi nende kahe näitlejatüübi kohta on mitmesuguseid. Siiski, kui näitleja esitus on edukas kõrgklassi ees ja suurejooneliselt paigas, naudib ta kuulsust kauem. Kas sel juhul pole nii, et

trupijuhina on eelistatud see, kel on arusaam *nō*'st, isegi kui ta ise pole ehk mitte just kõige suurepärasem näitleja, kui see, kes ei tea *nō*'st nii palju, kui tema esitusest võiks eeldada? Näitleja, kes teab *nō* olemust, teab ka puudujääke oma oskustes ning hoidub olulistel etenduste päevadel sellest, milles ta ilmselt edu ei saavutaks, rõhutades vaid neid väljenduslaade, milles ta on osav; ning kui ka riietus ja muu on täiuslik, siis ei ole ka vaatajad kiidusõnadega kitsid. Oma nõrkade kohtade lihvimiseks on hea võimalus väiksemate sündmuste ajal või maapaikades etendamine. Sel kombel harjutades tuleb kord aeg, mil ka need kohad, millega algul rahul ei ole, hakkavad loomupäraselt välja tulema. Kui viimaks tuleb oskustesse kindlus, haihtuvad nõrgad kohad ning näitleja nagu ka tema trupi kuulsus saavutavad õitsengu, siis pole mitte mingit kahtlust, et õis jääb kestma aastateks. Seda seepärast, et [näitleja] on juba algajana mõistnud *nō* olemust. Rakendades kõiki oma teadmisi *nō*'st on võimalik mõista seemet, millest võrsub õis. Eks aga kõigil ole oma arvamus nende kahe näitlejatüübi kohta ning igaüks otsustab ise, kumb neist on parem.

Õie omandamisest osa lõpp.

Neid märkmeid ei tohi näidata kellelegi, kes ei ole meie kunstile pühendunud.

Zea (tempel)

VII. ERALDISEISVAD SUULISED JUHISED

* Suusõnalistes juhendites⁹⁶ [räägin], mida peaks teadma õiest. Esmalt, õit [looduses] vaadates mõistad, miks on kõikidest asjadest just õis võrdluse aluseks võetud.

Üldiselt, kuna puud ja taimed puhkevad õide vastavalt aastajaale, imetletakse õisi hetke harukordsuses. Ka *sarugaku*'s on huvitav just see, mida vaataja meel tajub harukordsena. Õis, huvitavus ja harukordsus — need kolm on olemuslikult sarnased.

⁹⁶Arvatavasti kavandas Zeami algselt seda õpetust suusõnaliselt edasi anda, kuid pani selle siiski kirja.

Kas on kuskil õit, mis ei pudene? Just seepärast, et ta pudeneb, on õitseaeg haruldane. Ka *nō*'s tuleb mõista seda, mis ei jää soiku, õiena. Ning kui ei jääda soiku,⁹⁷ vaid liigutakse edasi teiste väljendusvormide juurde, siis ilmneb ka harukordsus.

Siiski, [üks asi] tuleb siinkohal ära märkida. Harukordsus ei tähenda, et peaks etendama stiilis, mida keegi siin maailmas veel näinud pole. Kui oled omandanud kõik, mis "Ülestähendustes õiest esitusstiilis" üles tähendatud, siis tuleks *sarugaku* etendamiseks valida [õpitud] rollide hulgast olukorrale sobilik. Kas on puude ja taimede maailmas harukordset õit peale selle, mis puhkeb õide väljaspool oma õitseaga? Samamoodi, kui oled omandanud hulga rolle ja tead, mis parajasti [inimestele] meele järele, ning valid õige väljendusvormi, mis sobib inimeste maitsega, siis on see otsekui hetkel õitsva lille imetlemine. Räägin õiest, mis on tärnanud eelmisel aastal õisi kandnud [lille] seemnest. Ka *nō*'s on [konkreetset] väljendusviisi juba varem nähtud, aga kui [näitleja] on omandanud kõik karaktereid, siis võtab päris tükk aega, enne kui nende hulk ammendub. Ent see, mida harva näeb, on harukordne.

Peale selle, inimeste maitSED on erinevad, nagu tuleb vastavalt ajale ja kohale erisusi sisse ka laulu, liikumise ja *monomane* [esituses], seepärast on vaja omandada kõik väljenduslaadid. Järelikult on *shite*'l, kes on selgeks saanud kõikvõimalikud kunsti aspektid, käepärast [iga liiki] seemneid, mis tärkaksid erinevatel aastaaegadel õide — varakevadistest ploomidest sügiseste krüsantheemideni. Nii saab vastavalt vaataja soovile ja sünnimusele esile tuua ükskõik millise õie. Kui aga ei ole omandatud erinevaid stiile, siis ei ole võimalik hetkele kohast õit näidata. Kuidas peaks hetke õiega sobima see, kui näiteks ajal, mil kevadlilled on närbunud ja saabunud aeg suvelilli nautida, ei too näitleja välja mitte suveõit, vaid juba möödunud kevade õie? See [näide] peaks arusaadav olema.

Niisiis, õis on see, mis on vaataja meeles harukordne. Seepärast kirjutasingi varasemas peatükis, et alles siis, kui on omandatud erinevad rollid ja kasutatakse oma loovust, on võimalik

⁹⁷S.t ei klammerduta ühe stiili külge.

mõista õit, mis ei närbu. Õis ei ole midagi reaalselt. Õis tähendab omandada mitu väljendusviisi, olla loov ning mõista harukordsust. Seepärast kirjutasingi “Õis on meel, seeme on tehnika”.

Monomane peatüki “Deemonite” lõigus kirjutasin: See, kes oskab vaid deemonit hästi etendada, ei mõista arvatavasti, mis on deemonis huvitavat.⁹⁸ Kui kõik rollid on selged ja deemoni osa esitatakse harva, siis saab sellest just harukordsuse tõttu õis, mis on kahtlemata kütkestav. Kui [vaataja] arvab, et [näitleja] on osav ainult deemoni rolli kujutamises, teistes mitte, siis isegi kui tundub, et ta etendab deemonit tõepoolest hästi, ei ole selles siiski midagi erakordset, mistõttu see, mida vaataja näeb, ei ole õis. Õeldes, et esitus on “otsekui rahnude vahel puhkenud õis”, mõtlesin ma, et kui deemonit ei esitata tugeva, hirmsa ja rabavana, siis ei ole see deemon. See on rahn. Kui [näitleja], kes suudab ka teisi rolle peale deemoni esitada ning kelle kohta öeldakse tavaliselt, et temas on ülimat graatsiat, ilmub deemonina ootamatult publiku ette — vaat see on õis! Seega *shite*, kes etendab ainult deemonit, on kõigest rahn; õit temas ei ole.

* Üksikasjalikuma suulise juhise kohaselt kannavad nii laul, tants, liigutused, žestid kui ka kehahoiak endas sedasama meelsust. See tähendab, et kui [näitleja] ei luba endale ühe stiili külge klammerdumist kohas, kus liikumine ja laul on tavapärased, ning vaataja võib endamisi mõelda “Ilmselt etendab ta nii”, ning muudab kas või veidigi harjumuspäraseid liigutusi või esitab sama laulu pisutki teistsugusel toonil, tema laul ja liikumine on taktitundelisem kui iial varem, siis on vaataja vaimustuses, kiites etendust kui tavalisest huvitavamast. Kas just see pole harukordsuse tunnetus, mida vaatajale vaja?

Seega, kuigi laul ja liigutused on üks ja seesama, siis andeka esituses on need eriliselt köitvad. Vilets näitleja etendab alati nii, nagu ta on õppinud ja meelde jätnud, mistõttu puudub [tema esituses] harukordsus. Meister esitab sama viisi, kuid ta mõistab [loo] tonaalsust. Tonaalsus on õis, mis on viisist ülem. Sa-

⁹⁸See ei ole päris seesama, mida Zeami varem ütles. Ta kirjutas, et “näitleja, kes suudab vaid deemonit oskuslikult esitada, ei mõista õit”.

mamoodi taipab meisterlike ja õie olemust mõistvate [näitlejate] seast see, kes on asjasse tõeliselt süvenenud, et eksisteerib ka õis õie sees. Üldiselt on laulu viis paika pandud, tonaalsus on oma- ne vaid meisterlikule [näitlejale]. Tantsus on liigutused need, mis on kindlaks määratud, kuid liigutustest tulenev tunnetus on vaid meistril.

* *Monomane*'s on tase, mil matkimine muutub alateadlikuks. Kui [näitleja] on omandanud tegelaskuju ja suudab end täielikult temaga samastada, kaob vajadus jäljendada. Sel moel, keskendudes eelkõige huvitavatele kohtadele, ei jää õis puhkemata. Matkides näiteks vanameest, läheneb hea [näitleja] sellele kui tavalisele ilmalikule vanale mehele, kes on end uhkelt riidesse pannud, et pühamu pidustustel⁹⁹ tantsida. Kui [näitleja] ise on juba vana mees, pole tal vaja matkida. Ta peaks keskenduma sellele, kuidas kujutatav karakter kohandada sündmusega.

Veel, vastavalt suulistele juhiste, mis räägivad õiest vanamehe rollis, on oluline mitte keskenduda vanadusnõtrusele. Tõsi, tantsides ja liikudes tuleb sammud ja käeliigutused ning žestid ja kehahoiak sättida vastavusse muusikapala rütmiga. Eaka puhul jäävad aga jalgade ja käte liikumine ning žestid rütmist veidi maha, järgnedes trummide rütmile ja lauluviisile hetk hiljem. See ongi see, millele vanamehe jäljendamisel tugineda. Hoia seda mees, muidu aga etendada tavapärase värvikuse ja elavusega, sest tegelikult on vanal inimesel kihk teha kõike nii, nagu noorena sai tehtud. Paraku on aga kogu tema keha kange ja kõrvakuulmine kehavõitu, ning isegi kui ta süda tahab, ei jõua liigutused tahtmisele järele. Kui seda mõista, saab jäljendamine olema igati

⁹⁹Zeami mainib siinkohal *furyū-ennen*'i, mis on teatav katustermin ja sisaldab arvukaid pidustusi budistlikes templites ja *shintō* pühamutes, mida Kyōto linnarahvas Heiani ja Muromachi perioodil sageli etendas. *Furyū* oli värvikalt rietatud inimeste rongkäik, mis oli seotud Gioni pidustusega jt festivalidega pühamutes, eesmärgiga hävitada epideemilisi haigusi ja pikendada eluiga. *Ennen*'i etendasid eelkõige preestrid, hiljem professionaalsed tantsijad, et pikendada osalejate eluiga. *Ennen* oli eriti populaarne Kamakura ja Muromachi perioodil ning oli seotud erinevate budistlike koolkondadega.

tõepärane. Tehniliselt peab see vastama vanamehe ootustele, see-
ga tuleb etendada noorusliku suhtumisega. Vana kadestab noori
ning seda hoiakut tulebki matkida, kas mitte? Ent ükskõik kuidas
vana mees ka üritaks liikuda nagu noor, jääb ta ikkagi sammukese
maha. Vanamees, kes liigub nagu noor, on tõeline haruldus. Just
nagu õis vanal puul.

* *Nō*'s tuleb omandada kümme stiili¹⁰⁰. *Shite*, kes valdab kümnet
stiili, võib korduvalt omandatud karaktereid järgemööda esitada,
ent kuna neid on arvukalt, siis võtab nendele ringi peale tegemi-
ne aega, mistõttu mõjub ta alati harukordsena. Näitleja erinevate
väljendusvormide hulk võib ulatuda sajani, kui ta on omandanud
kümme stiili ning lisab igale neist ka kübekese loovust. Ühe rol-
li etendamine üks kord kolme kuni viie aasta jooksul annab tal-
le võimaluse jääda värskeks ja haruldaseks. See tagab näitlejale
piisava vaimse meelerahu. Veel, kindlasti tuleb silmas pidada ka
aastaaegade muutumist. Mis aga puutub mitmepäevasesse *saru-
gaku*-eeskavasse, siis on ütlematagi selge, et näidendid peavad
olema vahelduvad ja varieeruvad mitte ainult igal päeval eraldi,
vaid kogu eeskava ulatuses. Sel kombel kõige eest hoolt kan-
des — alustades olulisematest asjadest, lõpetades vähem tähtsa-
tega — ei tohiks õis kunagi närbuda.

Siiski öeldakse, et kümne stiili teadmistest olulisem on see,
et ei unustataks aastate jooksul tulevaid ja minevaid õisi. Aas-
tatega tulevad ja minevad õied on näiteks kümneks stiiliks kut-
sutud mitmesugused *monomane*-tüübid. Aastatega tulev ja mi-
nev tähendab, et kõik esitusstiilid, alates lapse välisest sarmist,
läbi algaja tehniliste oskuste ja parimas eas [esitatud] liigutuste
kuni küpse näitleja väljenduslaadini välja, on vastaval eluperioo-
dil loomupäraselt enda omaks tehtud ning viimnegi kui üks neist
on osa [näitleja] praegusest kunstist. Nii saab kord näida kui laps
või nooruk, teinekord jälle kui *shite* oma parimais aastais, siis aga

¹⁰⁰Kümme stiili (*jittei*) — Tom Hare leiab, et see ei tähenda otseselt
kümnet erinevat etendamise stiili, vaid kõikvõimalikke karaktereid ja
repertuaari laiemalt (Hare 2008: 67). On ka arvatud, et väljend sisaldab
teistegi koolkondade rolle (Omote, Katō 1974: 59).

hoopis kui äärmiselt kogenud [näitleja], ilma et arvataks, et tegemist on ühe ja sama inimesega. Teisisõnu on see aastatega — alates lapseest kuni vanaduseni — omandatud kunsti endas hoidmine. Sellest ka väljend “aastate jooksul tulevad ja minevad õied”.

Paraku pole ma kuulnud ühestki *shite*’st ega näinud sellist, ei vanast ajast ega nüüdsest, kes oleks sellisele tasemele jõudnud. Ehk vaid minu kadunud isa, kes kuuldavasti oma noorusajal saavutanud [etendamisel] eriliselt viimistletud taseme. Nägin ise teda esinemas, kui ta oli neljakümnendates, seega võin seda kinnitada. Viis, kuidas ta kõrgel poodiumil erak Jineni¹⁰¹ esitas, pani vaatajad arvama, et tegemist on kuue- või seitsmeteistaastasega. Nõnda sellest kõneldi, ning kuna ma ise olin samuti selle tunnistajaks, siis julgen väita, et tema oli sellise tasemeni jõudnud. Ma ei ole näinud ühtegi teist näitlejat ega neist kuulnud, kes oleks juba noorena saavutanud aastate kestel tuleva ja mineva meisterlikkuse ning kes veel eakana oleks endas alal hoidnud väljendusoskusi, mille oli omandanud.

Seega, ära unusta ükskõik milliseid kunsti erinevaid tahke, mille omandasid algajana, vaid kasuta neid vastavalt olukorrale. Kas poleks harukordne, kui suudaksid noorena [näidata] küpset stiili ning hoiaksid veel eakana alal oma parimate aastate väljendusstiili? Seepärast, kui meisterlikkuse lisandudes hüljata ja unustada varem õpitu, on see otsekui õitsele panekuks mõeldud seemnest ilma jäämine. Järele jäänud juhuslikult puhkev seemne- ta õis on nagu õis murtud oksal. Kui aga seeme on olemas, siis peaks see igal aastal õigel ajal õide puhkema. Seega, veel kord — ära unusta algaja meelt! Kas mitte seepärast ei ülistata noort näitlejat sõnadega “Ta on teinud kiire arengu” või “Ta näib juba üsna kogenud”, ega öelda eaka kohta “Ta näib nii noorena!”? Kas ei ole see mitte harukordsuse aluspõhimõte? Kui kümnele stiilile

¹⁰¹Zeami osutab eraku rollile, kuid on olemas ka näidend *Erak Jinen*, mille autoriks peetakse tema isa Kan’ami. See on lugu noorest mungast, kes päästab oma tantsu ja lauluga ühe tüdruku orjakauplejate käest. Sama sündmust mainib Zeami ka traktaadis “Vesteid *sarugaku* teomal” (1430), milles ta väidab, et Kan’ami oli paistnud 12–13-aastasena.

värvingut anda, saab nendest sadu värvinguid, ning kui aastatega tulev ja minev on samuti oma hetke kunsti osaks tehtud, siis milline vapustav õis see küll oleks!

* *Nõ*'s on kuhjaga asju, mida meeles pidada. Näiteks raevuka viha esitamisel ei tohi unustada meele mahedust. Sel moel, ükskõik kui raevukalt etendades, ei muutu [esitus] rabadaks. Meele maheduse olemasolu viha väljendamisel on harukordsuse alustala. Samas, graatsilise tegelaskuju puhul ei tohi meelest lasta tugevust. Kõige — tantsu, liikumise, *monomane* puhul on oluline mitte klammerduda ilmselge külge.

Veel, keha peab kasutama mõtestatult. Kui kere liigub jõuliselt, peavad sammud olema vaiksed ja rahulikud. Kui aga jalgadega kõvasti trampida, peab kere võimalikult paigal hoidma. Kirjasõnas on seda keeruline edasi anda. Pigem on see näost näkku õppimine.

* Tunne salajast õit. Öeldakse, et “on saladus, on õis; pole saladust, pole õit”. Sellise erisuse mõistmine on olulisim õie juures.

Üldiselt on igal asjal, igal kunstiliigil omad saladused, mille mõjus ilmneb just nende vaka all hoidmises. Tõsi, kui saladus avalikuks tuleb, võib see üsna tühine näida. Kuid see, kes ütleb, et saladuses pole midagi märkimisväärset, lihtsalt ei taipu selle suurt mõju.

Kui kõik teavad, et õis on kõigest midagi harukordset, nii nagu suulised juhised ütlevad, siis millegi erakordse ootel oleva publiku ees midagi harukordset etendades ei taju nad seda teab mis ainulaadsena. Just seepärast, kui vaataja ei tea, et tegemist on õiega, saab sellest *shite* õis. Seega see, kui vaataja lihtsalt vaatab ja mõtleb, et [näitleja] on üllatavalt huvitav ja meisterlik, teadmata, et [selle taga] on õis, ongi *shite* õis. Niisiis, et õis on vahend, mille abil tekitada inimese meeles ootamatut tundetulva.

Sõdalase teel näiteks võib just suurepärase juhi etteaimamatu strateegia olla vahendiks, mille abil saavutada võit tugeva vaenlase üle. Kas [sel juhul] ei murta kaotajat mitte tollesama harukordsusega? Selline on põhimõte, mis võimaldab ükskõik millisel kunstialal võisteldes võitjaks tulla. [Kaotaja] võib tagantjärele

tarkusena tõdeda, et oleks seda teadnud, oleks [võit] olnud kergesti saavutatav, kuid ta kaotas, sest ei olnud sellest teadlik. See-pärast olen ühte asja koolkonna nimel hoolikalt saladuses hoidnud.

Sellest johtuvalt tuleb mõista järgmist. Saladuse hoidmisest üksi ei piisa; teised ei tohi isegi seda teada, et [sa] saladusest teadlik oled. Oma meelest vastasele teada andes ei muutu ta hooletuks, vaid vastupidi, valvsaks ja ettevaatlikuks. Kui aga vastane on hooletu, on [teda] kerge võita. Kas pole see mitte harukordsuse ülim mõjus, kui võidad vastase hoolimatusse uinutamisega? Seega, eluaegset õit on võimalik saavutada, hoides koolkonna saladust teiste eest varjul. On saladus, on õis; pole saladust, pole õit.

* Tea põhjuse ja tagajärje õit. See on [*sarugaku*] olemus. Kõigel on põhjus ja tagajärg. Algajana omandatud kõikvõimalikud oskused on põhjus. Oskuste täiustamine ja kuulsuse pälvimine on tagajärg. Seega, kui olla harjutamise ajal põhjuse suhtes ükskõikne, on tulemust raske saavutada. Seda tuleb kindlasti arvesse võtta.

Veel, ka saatuse keerdkäikude suhtes tuleb ettevaatlik olla. Tuleb mõista, et eelmisel aastal täisõies olnud [puu] ei pruugi sel aastal õide puhkeda. On soodsaid ja ebasoodsaid aegu¹⁰². Nii on *nō*'ski häid, aga kindlasti ka halbu aegu. See on põhjuse ja tagajärje seadmuse paratamatus. Seda teadmiseks võttes ilmneb, et ebaolulistel *sarugaku*-etendustel või võistuesinemistel ei pea endast kõike andma, viimse piirini pingutama ega muretsema võimaliku kaotuse pärast; võib esineda tagasihoidlikumalt, kasutamata kõiki oma tehnilisi oskusi, ei pea pöörama tähelepanu vaataja hämmingule “Mis see küll on?”, aga *sarugaku* eeskava kõige olulisemal päeval tuleb esitusviisis teha muutusi, etendada sobivat *nō*'d oskuslikult, üllatades sellega vaatajat. Nii on ka olulisel

¹⁰²Zeami kasutab väljendeid “meesaeg” (*odoki*) ja “naisaeg” (*medoki*), tähistades “meesajaga” soodsat ning “naisajaga” ebasoodsat aega näitleja jaoks.

võistuesinemisel pealejäämine kindlustatud. See on harukordsuse mõjus. Põhjuslikkuse tulemusel muutub senine halb heaks.

Kui on vaja etendada kolmepäevase eeskava jooksul kolm *sarugaku*'t, siis esimesel päeval võiks olla veidi tagasitõmbunum, kõige olulisemaks päevaks tuleks aga valida hea näidend, mis tooks välja [näitleja] parimad oskused, ning etendada seda erilise energiaga. Võib juhtuda, et ühe päeva jooksul tuleb võistuesinemisel paratamatult ette ebasoodne hetk, sel juhul tuleks end veidi vaos hoida ning hetkel, kui vastase soodus hetk on muutunud ebasoodsaks, esitada head *nō*'d endast kõike välja pannes. See on hetk, mil saab soodsa enda poole tagasi pöörata. Kui siis *nō* hästi välja kukub, on see päeva parim [etendus].

Mis [veel] soodsasse ja ebasoodsasse hetke puutub, siis igal võistuesinemisel tuleb kindlasti moment, mil [etendus] on värvikam ja olukord paraneb. Seda tuleb mõista kui soodsat hetke. Kui võistuesinemisel on vaja anda mitu etendust, siis [soodne hetk] on kord ühel, kord teisel poolel. Ühes kirjatükis öeldakse: “Nii võidu ja kaotuse jumalus hoiavad alati võistlusel silma peal. See on sõdalase tee peamine saladus.” Kui vastase *sarugaku*-etendus õnnestus, siis on ilmne, et võidujumalus on tema poolel, sestap tuleb valvas olla. Põhjuse-tagajärje seadmuse kohaselt ilmub aga varsti teine jumalus ja nad vahetavad kohad, seega, kui tunned, et nüüd ja praegu on [soodus] hetk, esita *nō*, milles end kindlalt tunned. See ongi põhjuse-tagajärje seadmus. Kordan veel kord, ära võta seda kergekäeliselt. Usk on voorus.¹⁰³

* Üldiselt saab põhjuse ja tagajärje ning soodsa ja ebasoodsa hetke — kui neid põhjalikumalt uurida — taandada sellele, kas [etendus] on harukordne või mitte. Vaadates sama meistri sama *nō* [esitust] eile ja täna, siis see, mis võis eile huvitav tunduda, ei pruugi täna enam sellisena näida. Sest eile huvitavana paistnud [esitus] ei ole täna enam harukordne, vaid pigem halb. Ning kui miski paistab hiljem hea, siis seda seepärast, et esmalt tundus see mitte just kõige parem, kuid muutus millekski harukordseks ja huvitavaks. Seega, kui sukelduda *sarugaku* sügavustesse, selgub, et õis

¹⁰³S.t kui usud, siis juhtub midagi head.

ei ole midagi, mis eksisteeriks eraldiseisvalt. Kui aga [näitleja] ei süvene kõikidesse saladustesse ega mõista ise kõikide asjade põhiolemuseks olevat harukordsust, siis ei ole ka õit.

Suutras¹⁰⁴ kirjutatakse: “Halb ja hea ei ole kaks; tõde ja vale on üks.” Kuidas üldse paika panna, mis on halb, mis hea? Lihtsalt öeldes see, mis on teataval hetkel kasulik, on hea; see, mis ei ole kasulik, on halb. Kui valida mitmesuguste [*sarugaku*] väljenduslaadide hulgast see, mis on meeltemööda teatud inimestele teatud paigas, siis ongi see selle hetke jaoks otstarbekas õis. Ühte stiili võidakse nautida siin, kusagil mujal võidakse hinnata aga hoopis teist väljenduslaadi. See on iga inimese meelele [*sobiv*] õis. Mil-line neist küll võiks olla ehtne õis? Piisab, kui tead õit, mis on vastaval hetkel kasulik.

* Need eraldiseisvad suulised juhised on äärmiselt olulised meie koolkonnale ning neid võib edasi anda vaid ühele inimesele igast põlvkonnast. Näiteks, kui ainus järglane on andetu, ei tohi seda edasi anda. On kirjutatud, et “Koolkond ei ole lihtsalt koolkond. See on [õpetuse] põlvest põlve edasi kandmine. Järglane ei ole lihtsalt [perre sündinud] inimene. Järglaseks saab läbi edasi antud õpetuse.”¹⁰⁵ See on ala, kus saavutatakse kunsti tuhande voorusega müstiline õis.

* Need märkmed on mõni aasta tagasi antud minu nooremale vennale Shirōle¹⁰⁶, kuid need võib üle anda ka Mototsugule¹⁰⁷, kes on samuti etendavas kunstis meisterlikkust üles näidanud. Kuid ikka salaja!

¹⁰⁴Vimalakīrti-niderša suutra, 9. peatükk.

¹⁰⁵Selle teksti allikas pole päris täpselt teada, kuid *renga*-poeet Shin-kei (1319–1406) avaldas sarnast mõtet oma luuleteemalises traktaadis “Sosinad” (1463–1464).

¹⁰⁶Zeami noorem vend Kanze Shirō (eluaastad teadmata), On’ami (Kanze Saburō Motoshige, 1398–1467) isa.

¹⁰⁷Pole päris täpselt teada, kellega on tegemist, kuid väidetavalt oli Mototsugu Zeami poja Jūrō Motomasa (?–1432) varasem nimi.

Õei kahekümne viienda aasta¹⁰⁸ kuuenda kuu esimesel päeval.

Ze (pitsat)

Kirjandus

- H a r e, Tom 2008. *Zeami: Performance Notes*. New York: Columbia University Press
- H e n s h a l l, Kenneth G. 2010. *Jaapani ajalugu: Kiviajast suurriigini*. Tlk Olavi Jaggio, kirjandusteoste katkendid tõlkinud Alari Allik. Tallinn: Valgus
- H i s a m a t s u, Senichi, Minoru N i s h i o 1961.
歌論集・能楽論集. 日本古典文学大系 *Karonshū. Nōgaku ronshū*. (Nihon koten bungaku taikai 65). Tōkyō: Iwanami shoten
- K i r b y, Ernest Theodore 1973. The origin of Nō drama. — *Educational Theatre Journal*, Vol. 25, No. 3, pp. 269–284*
- L i m, Beng Choo 2004. They came to party: An examination of the social status of the medieval noh theatre. — *Japan Forum*, Vol. 16, No. 1, pp. 111–133
- O m o t e, Akira, Shūichi K a t ō 1974. 世阿弥・禪竹. 广木思想大系 *Zeami. Zenchiku*. (Nihon shisō taikai 24.) Tōkyō: Iwanami shoten
- P i n n i n g t o n, Noel J. 2006. *Traces in the Way: Michi and the Writings of Komparu Zenchiku*. (Cornell East Asia Series; No. 132.) Ithaca, New York: East Asia Program, Cornell University
- P i n n i n g t o n, Noel J. 2013. The early history of the noh play: Literacy, authorship, and scriptedness. — *Monumenta Nipponica*, Vol. 68, No. 2, pp. 163–206
- Q u i n n, Shelley Fenno 2005. *Developing Zeami: The Noh Actor's Attunement in Practice*. Honolulu, Hawaii: University of Hawaii Press
- R a t h, Eric C. 2004. *The Ethos of noh: Actors and Their Art*. (Harvard East Asian Monographs 232.) Cambridge, London: Harvard University Asia Center
- S h i d e h a r a, Michitarō, Wilfrid W h i t e h o u s e (transl.) 1941. Seami Jūroku Bushū. Seami's sixteen treatises. — *Monumenta Nipponica*, Vol. 4, No. 2, pp. 530–565

¹⁰⁸S.t 1418. aasta.

- S ü d a on ainuke lill: Valimik klassikalist jaapani luulet: Nagauta, tanka ja renga.* 1992. Tlk ja komm. Rein Raud. Tallinn: Eesti Raamat
- T s u b a k i, Andrew T. 1971. Zeami and the transition of the concept of yūgen: A note on Japanese aesthetics. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 30, No. 1, pp. 55–67
- Y a s h i m a, Masaharu 1985. 世阿彌の能と熱論 *Zeami no nō to geiron*. Tōkyō: Miyai shoten
- Y o k o i, Haruno 1943. 世阿彌の生涯 *Zeami no shōgai*. Tōkyō: Daitō shuppansha

EKATERINA VELMEZOVA. Pilved peas (2019)

ARVUSTUS

BARBAREID OODATES

Albrecht Dihle. *Kreeklased ja võõrad*. Tlk Jaan Lahe. Kommenteerinud ja järelsõna kirjutanud Mait Kõiv ja Jaan Lahe. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2020. 224 lk.

Eelmisel aastal kõrges vanuses meie hulgast lahkunud mõjukas klassikaline filoloog Albrecht Dihle (1923–2020) kujutab oma 1994. aastal ilmunud raamatus *Kreeklased ja võõrad*¹ hellenite arengut ja muutumist polaarsusena. Peab olema vastaspool, kellega suhestuda. Raamatu põhiküsimus ongi selles, kes on see teine, kellelt peegeldatakse tagasi enda omadusi — kas teda määratletakse rahvuse, välimuse, asukoha, keele, kommete või religiooni alusel? Ja kas vastaspoole olemasolu tähendab distantseerumist ja võõraviha, mis piitsutab iseennast teistest parem olema? Kui esimesele küsimusele tuleb vastata pikemalt, siis teisele võib vastata kohe, et mainitud polaarsus ei tähenda hoopiski mitte vaenulikkust vastaspoole suhtes. Pigem on see uudishimu võõra ja tundmatu vastu. Ning sellest autori nägemuses vanade kreeklaste areng suuresti tõukubki, kokkupuude teistsuguste inimeste ja olenditega on hellenite kujunemisprotsessis vägagi oluline. Raamatu *Kreeklased ja võõrad* autor oskab kreeklaste ajalugu ja kirjandust vaadelda distantsti hoidva kõrvaltvaatajana ning see asjaolu jääb silma ka tema *Kreeka kirjanduse ajaloost* (Dihle 1991).

Olles harjunud väidetega vanade kreeklaste ainulaadsusest,² on vastukaaluks kosutav jälgida ka nende suhestumist teiste rahvastega. Muidugi pole eelmisel aastal eestikeelsena ilmunud *Kreeklased ja võõrad* ainus säärast teemat käsitlev teos. Jaan Lahe tänuväärsetest eestindustest meenuvad Walter Burkerti raamat *Kreeklased ja Idamaad* (Burkert 2016) ning *Akadeemias* ilmunud Angelos Chaniotise kirjutis antiikaegsest Kreeka maailmast (Chaniotis 2020). Tunamullu ilmunud Sergei

¹Dihle 1994. Osaliselt kättesaadav aadressil: https://books.google.de/books?id=h7_mcqQINoCC&printsec=frontcover&hl=de#v=onepage&q&f=false.

²Sellise lähenemise näiteks võib tuua Jaan Undi artikliseeria *Non omnis moriar* (Unt 1986).

Stadnikovi artiklikogumikus (Stadnikov 2019) on oluline koht kreeklaste ja egiptlaste suhetel. Kreeklaste mõjutajatena ongi eelkõige räägitud eripalgelistest Idamaade rahvastest, kuid kahtlemata on põnev seda pilti vaadelda veelgi laiemalt. Huvitav on see, et hellenite ainulaadsus ei lähe Albrecht Dihle lähenemise juures kaduma.

Teose *Kreeklased ja võõrad* esimene peatükk osutab, et kreeklaste vastandamine teistele rahvastele võiks välja tulla juba Homerosel omistatud eepostest, aga ei tule. Kreeklased, troojalased ja kummagi liitlased räägivad kõik sama keelt, kuigi isegi *Iliase* tekstis on osutatud keelte paljususele.³ Keelebarjääri puudumisest kui hämmastavast asjaolust Homerosel eepostes on kirjutanud klassikaline filoloog Paavo Roos. Ta nendib aga, et idülliline Paabeli-eelne olukord ei sure välja antiikajaga. See elab edasi ka moodsas ajas — niihästi filmides, TV-seriaalides, koomiksides kui ka raamatutes kohtame kangelasi, kelle emakeeleks on maailmakeel (Roos 2002).

Kreeklaste ja võõraste esimeses peatükis nähakse vastandust eelkõige inimrahvaste ja imerahvaste vahel, Homerosel ajal pole veel ei helleneid ega barbareid. Homeros ei maini ka etiooplaste tumedat nahavärvi, hiljem see arusaam küll muutub, kuid Etioopia päritolu mütoloogilised tegelased säilitavadki naha heleduse (lk 11). Herodotos kirjutab oma *Historia*'s etiooplastest kui pikimatest ja kaunimatest kõigi inimeste hulgas (III rmt, 20). Aga samas võib lugeda ka Aisopose valmi, kus etiooplast üritatakse “puhtaks” küürida (vt nt *Aisopose...* 2005: 10). Samasugune motiiv esineb ka Vanas Testamendis (Jr 13:23). Ent sellest, et nahavärv tuleneb keskkonnast, on juttu Hippokratese traktaadis *Õhust, veest ja elupaikadest* (vt nt Hippokrates 1984: 70–137).

Huvitava metafoori võõraste kohta leiab Herodotose *Historia* II raamatu peatükkidest 55–57, kus Dodona tammikusse saabub Egiptusest must kaelustuvi, kes aja möödudes hakkab inimhäälel rääkima. Herodotos leidis, et ilmselt oli tegu mustanahalise naisega, kes algul rääkis barbarite keeles, mis kreeklastele tundus linnukeelena. Inimhäälega kõnelemine seevastu tähendas arusaadavalt ehk kreeka keeles rääkimist.

Herodotose *Historia* põnevamad peatükid räägivadki teiste rahvaste tavadest — pärslased (I rmt 131–140; eesti k Herodotos 1995a), egiptlased (II rmt, 35–98), araablased (III rmt, 8, 107–113), indialased (III rmt, 98–105; eesti k Kapuściński 2013: 33–34), sküüdid (IV rmt, 59–76; eesti k Herodotos 1983: 42–55) jne. Võõraste maadega seonduvad He-

³*Ilias* 2.803–804: “Palju on liitlasi meil Priamose linnas ses kõrges / ning kõlab kõiksugu keeli siin arvukail hõimudel nendel.” (Tlk August Annist, Karl Reitav.)

rodotosel muuhulgas ka kummaliselt käituvad loomad — kassid, krokodillid või fööniks Egiptuses, sipelgad ja kaamelid Indias. Ent kõigi inimeste juures on kõige tähtsam *nomos* ehk kombestik, mida rikkuda ei tohi (III rmt, 38). Nagu võib lugeda *Kreeklaste ja võõraste* järelsõnast, oli ka Albrecht Dihle doktoritöö seotud “rahva” mõiste arenguloo-ga (lk 197).

Dihle sõnul mõistab Herodotos vastuolu ida ja lääne vahel ajaloo-lise nähtusena (lk 44). Raamatus *Kreeklased ja võõrad* tuleb esile ka idakreeklaste juhtpositsioon Kreeka maailmas kuni 5. sajandi alguseni eKr, kuna sealtpärast Homeroose eeposed, esimesed matemaatikaala-sed uurimused ning teadusliku meditsiini alused (lk 27). Kreeklaste kat-se mõista võõraste rahvaste eripära tuleb välja juba nii Hekataiose kui ka Herodotose teosest (lk 37). Herodotose Egiptuse-imetus on eriti ku-jukas — tema sõnul kutsuvad egiptlased barbariteks kõiki, kes ei räägi nendega sama keelt (II rmt, 158), ning ta loetleb ja kirjeldab asju ja näh-tusi, mida kreeklased on egiptlastelt üle võtnud, muu hulgas on seal ka jumalad (II rmt, 50). Lisaks võib Herodotose teosest lugeda, et oiku-meeni kõige äärmistele aladele on osaks saanud parimad asjad, samas kui Hellasele on osaks saanud aastaajad, mis on palju parema kliimaga kui teistes maades (III rmt, 106). Hippokratese traktaadis *Õhust, veest ja elupaikadest* on väidetud, et ka inimeste loomus tuleneb keskkonnast, eraldi on seal tähelepanu pööratud sküütide füüsilistele ja psüühiliste-le eripäradele (18.–22. pkt), mida raamat *Kreeklased ja võõrad* samuti esile toob (lk 49).

Kui *Kreeklastes ja võõrastes* rõhutatakse hellenite siirast huvi võõra ja tundmatu vastu ning selle sobitamist oma kultuuri ja eneseteadvuse-ga, siis teatud ajaloosündmustega toimusid kreeklaste teadvuses siiski murrangulised muutused. Siinkohal on eelkõige mainitud võitu Kreeka-Pärsia sõdades (lk 38–39) ja Aleksander Suure vallutusi, mis maailma kõige rohkem muutsid (lk 61). Nii on ka eestikeelse väljaande esikaanel Pompeist pärinev mosaiik Aleksandrist ja Dareios III-st lahingumõllus.

Loomulikult ei saa minna mööda ka kõige klassikalisematest auto-ritest Platonist ja Aristotelesest. Kuigi *Kreeklaste ja võõraste* autor too-nitab harva antiikkreeklaste üleolekutunnet, seostub see tal nende ka-hega ometi. Nii toob Dihle välja, et ettekujutust kreeklaste üleolekust võrreldes mittekreeklastega rõhutasid täiesti varjamatult just filosoofid, eeskätt Platon ja Aristoteles. Aristoteles olevat oma õpilasele kuningas Aleksandriale andnud nõu teha kreeklastest isandad ja barbaritest ala-mad. Sõna “barbar” tänaseni kehtiv tähendus tekkiski just 4. sajandil eKr (lk 55–56) ja sel ajal hakati kreeklust määratlema kreeka hariduse-na, millel oli tohutu assimileeriv jõud. Seega polegi põhjust imestada,

et näiteks 2. sajandil pKr elanud süürlast Lukianost peetakse täisväärtuslikuks kreeka kirjanikuks.

Ent kõige põnevam tundus raamatu *Kreekased ja võõrad* VI peatükk, kus räägiti hilishellenismi ajastu etnograafilisest kirjandusest, nii palju, kui sellest vähesest säilinud materjali põhjal on teada. Olulisemate autoritena toob Dihle välja Agatharchidese ja Poseidoniose, kelle retked ja tähelepanekud kuuluvad vastavalt 2. sajandi teise poolde ja 1. sajandi esimesse poolde eKr. Mõlemad olid filosoofid, Agatharchides kirjeldas rahvaid Punase mere kummalgi kaldal ja Poseidonios muistse Gallia elanikke, kelle kummalisi kombeid püüti mõista ja põhjendada. Poseidoniosel olnud isegi teooria rahvaste tekkimisest ja mandumisest analoogiliselt protsessidega looma- ja taimeriigis (lk 105). Raamatu järgmine ehk VII peatükk vestab hellenite kaugetest mereretkedest, mille käigus koguni tänapäevase Vietnami rannikule välja jõuti (lk 132). Albrecht Dihle käsitlusest selgub, et antiikajast pärinevad teadmised loodusest ja etnograafiast ei ole sugugi alaväärtuslikud, ehkki tollane kirjanduslike huvidega publik neid eiras (lk 134).

Ida- ja lõunamaalastest enam peaksid meid tegelikult huvitama hellenite kokkupuuted põhjakaare rahvastega. Mida neist siis ikkagi arvati ja mõeldi ning kuhu Massalia Pytheas oma rännakutel välja jõudis? Sajand varem, 5. sajandil eKr väidab Herodotos, et tal pole üheltki pealtnägijalt õnnestunud teada saada, kas teisel pool Euroopat asub meri. Talle oli teada vaid see, et tina ja merevaik tulevad Euroopa äärealadelt (III rmt, 115). Pytheast on Albrecht Dihle raamatus lühidalt mainitud, autori sõnul võttis ta umbes samal ajal Aleksandri sõjaretkega ette mereretke, mis viis teda kindlasti Britannia ja Iirimaa, ent võib-olla koguni Taanini (lk 73). Ka eelmisel aastal eestindatud Angelos Chaniotise käsitluses alustas geograaf ja meresõitja Massalia Pytheas ligikaudu 325. aastal eKr mereekspeditsiooni läänepoolse ookeani uurimiseks. Pärast kartaagolaste Gibraltari väina blokaadi murdmist seilanud ta piki Portugali rannikut, üritades purjetada ümber Euroopa. Reisi jooksul avastanud ta Briti saared, võimalik, et jõudis Norra või Islandini — sõltuvalt sellest, kuhu määrata paik, mida muistsel ajal kutsuti Thuleks —, ning purjetas kaugele Läänemerele. Seega Pytheas läänes, Aleksander idas ning Aristoteles Kreeka vaimses keskuses olid Kreeka teaduslike uuringute aastakümnete rööpsed kõrgpunktid, mis avasid 4. eelkristliku sajandi lõpul uusi teid (Chaniotis 2020: 1983–1984).

Lennart Mere pakutud Pythease reisi trajektoor oli teistsugune, nimelt olevat too liikunud Massaliast mööda jõgesid La Manche'i väinani, külastanud vaid Britannia edelapoolseimat nurka Cornwalli poolsaart ning suundunud sealt edasi Läänemerele; pärast kulgenud rännak

koguni Doni jõeni. Lennart Meri põhjendab seesugust reisisihti muu hulgas väitega, et antiikajal liiguti vaid mööda rannajoont ja Britaniast edasi põhja poole sõita oli välismaalasel äärmiselt ohtlik (Meri 1984: 40–42, 51). Ent teosest *Kreeklased ja vöörad* leiab ka kirjelduse hellenite meresõiduuskuste ja -julguse muutumisest hellenismiajal ning põhjenduse, miks Pythease kirjikütnud teos *Ookeanist (Maailmamerest)* on kaduma läinud. Dihle väitel kreeklastel enne hellenismiajajärku avamerelaevandust polnud. Seega valdasid nad varem vaid algelist purjetamistehnikat, hoidsid end reisidel võimalikult ranniku lähedusse ning vältisid võimaluse korral meresõitu talvel või pimedas (lk 30). See aga ei kehtinud enam Pythease eluajal.

Nagu juba mainitud, jäid olulised maadeavastused haritud, kuid üksnes kirjanduslike huvidega publiku jaoks suurema tähelepanuta. Pilt vöörastest maadest jäi haritlaskonna teadvuses ikka selliseks, nagu klassikuteks tunnustatud autorid selle minevikus kirjanduslikult olid kujundanud (lk 133). Pytheasel ei olnud lootust klassikute hulka pääseda, Thule asukoht ei tundunud tema eluajal nii tähtis kui praegu. Seega pole ka tema teos säilinud ning meil on vaba voli ette kujutada, et Thule on tegelikult Saaremaa. Tõsi küll, isegi olemasolevad napid andmed ei kinnita seda püüdu tuua antiikmaailm Eesti alale (vt Tamm 1984; Unt 1987; Kõiv 2017).

Põhjamaistest rahvastest oli juttu juba ka 7. sajandil eKr elanud Prokonnesose Aristee eeposes *Arimaspeia* (vt Kõiv 2017: 95), Herodotose sõnul kirjeldas autor seal issedoone, ühesilmseid arimaspe, kullavalvuritest greife ning hüperborealasi ja nende elupaika, mis lõpeb merepiiriga. Kõik need rahvad, välja arvatud hüperborealased, sõdisid alatasa omavahel (IV rmt, 13; eesti k Herodotos 1983: 14–15). Aristee teosest ja seal kirjeldatud rahvastest vestab Dihle ka pikemalt, nii palju kui nende asjade kohta fragmentide põhjal järeldada saab (lk 22–24). Hüperborealastest kirjutab ka Herodotos, kuid tema andmed on samuti napid (IV rmt, 32–36; eesti k samas: 25–29).

Ent vastukaaluks nappidele andmetele põhjakaare rahvastest on *Kreeklastes ja vöörastes* tihti kajastatud kreeklaste kokkupuuteid india lastega. Nagu võib lugeda raamatu järelsõnast, oli see ka Albrecht Dihle armastatud uurimisteema (lk 206). Nii jutustab *Kreeklased ja vöörad* paeluvalt Megasthenese ja Arrianose India-raamatutest (lk 83–85, 133–134), kaubandussidemetest Indiaga (lk 130–131) ning Buddha järgijatest ja apostel Tooma misjonireisist Indiasse (lk 142–143). Kui Albrecht Dihle uurimusi veelgi eestindada, siis kreeklaste reisid Indiasse oleks kindlasti üks huvitavamaid teemasid.

Raamatu *Kreeklased ja võõrad* eestikeelne tõlge on ladus ja hõlpsasti mõistetav. Kohati tekitasid kerget hämmastust nüüdisaegsemad tiitlid kapten, admiral jne, aga neid ongi raske millegi suupärasemaga asendada. Joonealused kommentaarid tundusid nii mõnigi kord olevat liiga lihtsad — kas selle raamatu lugejale on tõesti vaja selgitada, kes olid kentaurid, kükloobid või Archimedes? Ent vastukaaluks on tõlgeteksti järel paiknevad kommentaarid üsna spetsiifilised ja pigem erialateadlastele mõeldud. Ära on toodud võõrkeelsed käsitlused raamatus kajastuvate teemade kohta, kuid eestikeelsetele antiikkirjanduse tõlgetele viidatakse harva. Nt Epiktetose mainimisel võinuks viidata Jaan Undi artiklile ja tõlgetele (vt Unt 1996). *Kreeklaste ja võõraste* eestindusest jääb mulje, nagu oleks ainus eesti keelde Herodotost vahendanud tõlkija Richard Kleis, kelle sulest pärineb Kroisose ja Soloni kohtumise eestindus Herodotose I raamatust (*Kreeka kirjanduse...* 1964: 424–427). Tundub, et kui tõlkija ja kommenteerija(d) oleksid kasutanud ka teisi Herodotose eestikeelseid tõlkeid, ei oleks tõenäoliselt tekkinud lk 16 viiga amatsoonidele viitamisel. Nimelt on seelses kommentaaris väidetud, et neist naissõdalastest räägitakse Herodotose I raamatus, ptk 110, 112–115 (eesti k Herodotos 1995b). Viidatud peatükkides on juttu hoopis Pärsia suurkuninga Kyrose lapsepõlvest, amatsoonidest kõneleb Herodotose IV raamat (Herodotos 1983: 76–80). Dihle raamatu kommentaarides lk 158 leiduv vahendus Herodotose IV raamatu 88. peatüki raidkirjast on küll originaalilähedasem, kuid mitte ilusam kui Astrid Kurismaa eeleegilistes distihhonides esitatud sama teksti ümberpanek (Herodotos 1983: 64). Pisut arusaamatuks jäi seegi, miks peab Hippokratese kogumiku kirjutistele viitama ladinakeelse pealkirja järgi. Rohkelt tsiteeritud traktaati *Õhust, veest ja elupaikadest* nimetab Karl Ernst von Baer oma doktoritöös Hippokratese mõjukaimaks raamatuks (Baer 1976: 7), seega võiks ka eestikeelne pealkiri olla juba tuttav.⁴ Seevastu *Kreeklaste ja võõraste* eestikeelse tõlke järeldõna on väga põhjalik, huvitav ja ka vaimukas ülevaade sellest, kuidas ajaloo jooksul on käsitlus barbaritest muutunud.

Kreeklased ja võõrad lõpeb antiikaja hääbumise ning kristlaste ja paganate vastandamisega, mille kaudu on kogu maailmal võimalik antiikkreeka kultuurist osa saada, kreeklastena barbaritele vastanduda ja neid endi hulka lõimida. Tahtmatult tekib mõte, et raamat oleks võinud jätkuda ka kreeklaste arengu ja identiteedi muutumise käsitlusena kuni tänapäevani välja. Autori toodud paralleelid ja näited hilisemate aegade kohta osutavad, et haaret oluks tal selleks küll. Ent Digenis Akritase

⁴Ülo Torpatsi tõlkes on see pealkiri *Õhust, veest ja maakohtadest*, hilisem tõlge *Õhust, veest ja elupaikadest* pärineb *Antiigileksikonist* (1983: 194).

võitlused Bütsantsi keisririiki ohustavate võõramaalastega enam käsitlemist ei leia. Roomlasteks, s.t Ida-Rooma impeeriumi pärijateks, kutsuvad kreeklased end veel nüüdki, kui neil on juba 200-aastase iseseisva Kreeka riigi kogemus. Helleni ja võõramaalase vahel tehakse selget vahet, olgu too siis turist või paadipõgenik.

Küsimus, kuidas määratleda teist ja võõrast, muutub ajas ja ruumis ning seda näitab kujukalt ka Albrecht Dihle teos *Kreeklased ja võõrad* ning selle eestikeelne vahendus. Raamatu üldinimlik sõnum võiks olla, et võõrast pole vaja karta, vaid teda ja tema tõekspidamisi saab edukalt lõimida oma kultuuri ja identiteediga, jäädes seejuures ikkagi iseendaks.

Arvustuse valmimist toetas POST108 “Tartu ülikooli esimesed teadustööd. Disputatsioon kui kirjandusžanr Academia Gustaviana ajal”.

Kaarina Rein

Kirjandus

- Aisopose* valmid. 2005. Tlk Kaarina Rein, Janika Päll. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Antigileksikon*. 1983. Tallinn: Valgus
- Baer, Karl Ernst von 1976. *Eestlaste endeemilistest haigustest*. (Loomingu Raamatukogu nr 33.) Tlk Ülo Torpats. Tallinn: Perioodika
- Burkert, Walter 2016. *Kreeklased ja Idamaad: Homeroosest maagideni*. Tlk Jaan Lahe, komment. Mait Kõiv. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Chaniotis, Angelos 2020. Kreeklased ja oikumeen. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1980–2000
- Dihle, Albrecht 1991. *Griechische Literaturgeschichte: Von Homer bis zum Hellenismus*. München: Verlag C. H. Beck
- Dihle, Albrecht 1994. *Die Griechen und die Fremden*. München: Verlag C. H. Beck
- Herodotos 1983. *Historia*. Tlk Astrid Kurismaa. Tallinn: Eesti Raamat
- Herodotos 1995a. Pärslastest. Pärslaste kombed. Tlk Kaarina Krull. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 2–4

- Herodotos 1995b. Pärslastest. Kyrose lapsepõlv. Tlk Kaarina Krull. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 4–9
- Hippokrates 1984 = Hippocrates. *Works. English & Greek*. With an English translation by W. H. S. Jones. Vol. I. (The Loeb Classical Library.) Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.
- Kapušciński, Ryszard 2013. *Reisid Herodotosega*. (Loomingu Raamatukogu nr 13–16.) Tlk Ruth Karemäe, Astrid Kurismaa, Kaarina Rein. Tallinn: Kultuurileht
- Kreeka kirjanduse antoloogia. 1964. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Kõiv, Mait 2017. Pytheas, ookean ja Thule. — *Vikerkaar*, nr 9, lk 95–104
- Meri, Lennart 1984. *Hõbevalgem*. Tallinn: Eesti Raamat
- Roo, Paavo 2002. Paabeli torn ja keelemõistmine. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1809–1815
- Stadnikov, Sergei 2019. *Muinas-Egiptuse ahvatlus: Artikleid Vana-Egiptuse kultuuriajaloo ja selle retseptisioonist*. Koost. ja toim. M. Tamm. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Tamm, Jaan 1984. Kas Thule vajab toetust? — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 430–433
- Unt, Jaan 1986. *Non omnis moriar*. — *Vikerkaar*, nr 2, lk 58–61; nr 4, lk 75–77; nr 6, lk 80–83
- Unt, Jaan 1987. “Hõbevalgeimast” mõeldes. — *Kirjanduse Jaosmaa* ’85. Koost. E. Mallene. Tallinn: Eesti Raamat, lk 109–115
- Unt, Jaan 1996. Epiktetos — ori, kes jutlustas vabadusest. — *Vikerkaar*, nr 8–9, lk 184–191

KAARINA REIN (1973) on lõpetanud Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia erialal (1995; magistrakraad 2000) ning kaitsnud samas doktoritöö religioonianthropoloogia alal (2011). Praegu TÜ raamatukogu teadur. *Akadeemias* avaldanud artikli “Johannes Raicuse käsitus Tartu linnast ja selle ümbrusest” (2016, nr 2, lk 225–235), samuti järgmised tõlked: Nikos Kazantzakis, “Aruanne El Grecole: 5. peatükk: Algkool” (2008, nr 9, lk 2007–2016); Thukydides, “Ateenlaste ja meloslaste dialoog: *Peloponnesose sõja ajalugu*, V raamat, 84–116” (2009, nr 9, lk 1635–1643); Epikuros, “Peamised arvamused. Ütlused” (2013, nr 5, lk 771–781); Johannes Raicus, “Füüsikalise-meditatsiooniline pühendusdisputatsioon” (2016, nr 2, lk 210–224) ja Hippokrates, “Inimese olemusest” (2016, nr 12, lk 2099–2111).

Jaan Lahe. *Sõnum teisest maailmast: Mis on kristluse põhisõnum?* Tallinn: Hildegarde Raamat, 2020. 445 lk.

Kristluse kohta on Eestis väga palju eelarvamusi. Nõukogude periood ehk kristlikus ühiskondlikus mõtteviisis “ühiskondlik auk” on vähenetanud meie religiooset kirjaoskust ning toonud kaasa teatud sõnade ja terminite kas müstifitseerimise või hoopis kõnepruugist kadumise. Kolmanda võimalusena kasutatakse nende asetamist uude, kohati konarlikku konteksti, mis viib omakorda suurema vääritlemistamiseni.

Millistest sõnadest on jutt? Headeks näideteks siinkohal on patt, lunastus, alandlikkus, ristsurm. Jaan Lahe uus raamat toob selles osas värsket hingamist. Väga heaks näiteks sõnade asetamisest uude konteksti on *Viimsest reliikviast* pärit lähenemine patule, mida ka Jaan Lahe oma raamatus lk 300 kirjeldab:

Millega seostub keskmisele Eesti inimesele mõiste “patt”? Ilmselt filmiga “Viimne reliikvia”, kus vabamees Siim küsib nunn Ursula käest, miks ta kloostriks on. “Vanemad panid. Pattude pärast,” vastab Ursula. “Mis patud need siis olid?” küsib Siim, mille peale Ursula palub, et Siim temalt ümbert kinni võtaks ja teda kallistaks — siis ta tundvat seda. Siim kallistab Ursulat, tõstab ta siis kõrgele õhku ja hüüab: “See ka mõni patt!”

Selline näide on ilmselgelt kitsendanud eestlase patumõistmist kitsalt seksuaalsuse tasemele, mis aga kristliku mõtlemise ajaloos sugugi keske teema pole olnud.

See, kuidas me kristlikku sõnumi tuuma mõtestame, taandub sageli kahele aspektile: kristlikule jumalapildile ning kristlikule inimesekäsitusele. Kes või mis on Jumal? Kes või mis on inimene? Ka neil teemadel peatub Jaan Lahe pikemalt.

Jumalapildist rääkides vaatleb Lahe jumalakujutluste arengut eri kultuurides ja religioonides, Jumala omadusi või olemuslikke tahke (armastus, pühadus, igavikulisus jne) ning peatub pikemalt kristliku jumalakäsituse eripäral, keskendudes Jumala kolmainsusele ning inkarnatsioonile. Kolmainsus on samuti miski, mida ei ole lihtne selgitada ning mis on tekitanud sügavaid vaidlusi ja spekulatsioone, kuid seda enam on oluline ka välja öelda, et hoolimata kahtlustest on tegu kristlikule mõtteviisile olulise kontseptsiooniga.

Kõneldes kristlikust vaatest inimesele ja tema eksistentsile, on oluline mõista loomislugude suurt mõju, inimese ülesandeid ja olemust siin maailmas tervikuna. Lahe avab neid mõisteid süsteemselt, tuues välja inimese enda mõtestatuse, mis omakorda haakub raamatu kõigi teiste osadega, sest kristlikud mõisted, nagu patt, lunastus jt, saavad olla olu-

lised vaid inimese jaoks. Kui üldse midagi ette heita, siis oleks võinud inimese suhet kogu looduga veelgi pikemalt avada.

Et mõista kristliku sõnumi tuuma päriselt ja mitte teha järeldusi pealiskaudselt kuuldusest, on vaja süveneda, minna algtekstini välja ning näha selle tähendust oma ajas ja tänapäeval. Ja seda võimalust Jaan Lahe raamat pakub. Üks näide on loomisloo mõtestamisest, mille kohta ju loodusteadlased on erinevaid arvamusi avaldanud:

Ei ole kahtlust, et loomislugude üks eesmärk oli juba algselt seletada maailma tekkimist oma aja mõttes “teaduslikult” ning nagu juba eelpool öeldud, on teadusliku mõtlemise alged neis kahes loos vaieldamatult olemas. Kuid loomislugude ainus eesmärk ei ole seletada maailma tekkimist. Nagu juba öeldud, oli nende algne eesmärk olla sissejuhatuseks “õndsusloole”, mille keskne sündmus oli Iisraeli vabastamine Egiptuse vangipölvest ning Iisraeli väljavalimine Jumala poolt (lk 262).

Kõigele eelnevale lisaks on selle teose puhul oluline, et Lahe on välja toonud mitmete lääne ühiskondlikku mõtteliini mõjutanud teoloogide seisukohad ega piirdu siinkohal üksnes protestantlike mõtlejatega (Bultmann, Tillich), vaid kasutab ka katoliku kiriku mõttepärandit (Ratzinger). See toob kaasa avara vaate kristlusele, mida Lahe küll kindlalt läbi luterliku prisma vaatleb, aga luterlus on alati suhtes teiste kristlike denominatsioonidega.

Kokkuvõttes peab nentima, et raamatus on esitatud süsteemne ja ülevaatlik sissevaade kristluse olemusse, mis on kirjutatud Eesti lugejat silmas pidades. Säärast teost oli Eesti teoloogiamaastikul juba pikalt tarvis.

Triin Käpp

TRIIN KÄPP (1982) on lõpetanud 2005 Tartu Ülikooli usuteaduskonna ja 2011 EELK usuteaduse instituudi pastoraalseminari, alates 2015 on TÜ usuteaduskonna doktorant. Alates 2016 EELK TÜ Jaani koguduse õpetaja, alates 2019 Tartu Luterliku Peetri kooli õppealajuhataja.

EKATERINA VELMEZOVA. Tulbid (1998)

ABSTRACTS

The extremes of language planning

The idea of the thematic Language Day originated from deliberation on the themes of Jaan Kaplinski's book Estonian, Estoranto and Other Languages (Eesti, estoranto ja teised keeled, Tallinn: Tallinn University Press, 2020). The thematic Language Day The Extremes of Language Planning, organised jointly by the Mother Tongue Society and Akadeemia, took place in the hall of the Estonian Academy of Sciences and online on 19 February 2021.

The aim of the Language Day was to get an overview of the experience and expectations of as many areas of language use as possible at our present time of normative language planning. There is a wish to solve the festering conflicts and move towards the most appropriate ways of language planning so that society could function more smoothly. The language ability and the language instinct are inborn qualities of the human species. The more education and school are targeted at developing this inborn ability and instinct, the more can people follow the internal rules of the language and the lesser is their fear to err against the norms or the reluctance to follow them.

The Estonian literary language has united our people but also caused endless disputes about what it should be like. The literary language is at a crossroads again — whether to establish norms or give recommendations. How are the norms substantiated? How should the changes in language usage be taken into account? Which part of the language should be regulated and which not?

At the Language Day, these questions and the possibility and appropriateness of a theoretical model of language planning were discussed by theoretical and practical linguists from the University of Tartu, Tallinn University, the Institute of the Estonian Language, the Estonian Language Board, the Centre of Estonian Language Resources, language editors and advisers from the National Audit Office of Estonia, ministries, publishing houses, the Representation of the European Commission in Estonia, and teachers from several Estonian schools.

The thoughts of all the speakers at the Language Day are presented here mostly in the form of short summaries, for which we are grateful to Kerli Tennosaar who took notes. The speeches of some authors are also printed in full: Ilmar Tomusk, "On norms, customs and freedom from three viewpoints" (of the official, the teacher and the writer); Kadriliis Rämmann, "On integrating the Estonian language with other subjects", Taive Murd and Hannamari Soidla, "Estonian language teacher's everyday work" and Helen Kranich, "The idea of law is greater than its wording". The last text also set the tone which probably characterises the attitude to language matters in the whole society: "Reverence for language planners and editors and the Estonian language is great." So it is. (Auth.)

G. A. COHEN. Why Not Socialism?

Is socialism desirable? Is it even possible?, asks the legendary Oxford philosopher G. A. Cohen. By way of an answer, he presents with clarity and wit a compelling moral case for socialism and argues that the obstacles to it are exaggerated. There are times when we all behave like socialists. On a camping trip, for example, campers wouldn't dream of charging each other to use a soccer ball or for fish that they happened to catch. Campers do not give merely to get but relate to each other in a spirit of equality and community. Would such socialist norms be desirable across society as a whole? Why not? Whole societies may differ from camping trips, but it is still attractive when people treat each other with the equal regard that such trips exhibit. But, however desirable it may be, many claim that socialism is impossible. In Cohen's view, the biggest obstacle to socialism isn't, as often argued, intractable human selfishness — it's rather the lack of obvious means to harness the human generosity that is there. Lacking those means, we rely on the market. But there are many ways of confining the sway of the market: there are desirable changes that can move us toward a socialist society in which, to quote Albert Einstein, humanity has "overcome and advanced beyond the predatory stage of human development." (Transl.)

INDREK JÄÄTS. **Richard Maack's journey to the Amur**

In the mid-19th century, the Amur region was united with the Russian Empire. As China was weakened by opium wars and internal conflicts, it could not offer resistance to Russia and was forced, under military threat, to abandon first the left bank of the Amur River and then the entire lower reaches of the Amur River; the area between the Ussur River and the Sea of Japan.

*Russia was one of the European great powers then, and the multi-ethnic Russian elite considered itself and the Russian Empire part of the "civilised world". For moral justification to the enlargement of the empire, scholars were recruited, including the Imperial Russian Geographical Society and its Siberian branch. The insulated and archaic Chinese Empire was considered an obstacle to global progress and, thus, a legitimate target of European (including Russian) expansion. China had to be opened and scientifically measured in all ways — by force, if necessary. In the Amur region, this task was undertaken by Russia. This also gave Russia the moral right to annex the region to it. Thus, the Russian military expansion and scientific expansion went hand in hand in the Far East. Part of this expansion were the 1855–1856 expedition to the Amur led by Richard Maack (1825–1886) and the book *Journey to the Amur* (Путешествіе на Амуръ, 1859) published as a result of it. On the one hand, it was a research expedition with the aim to learn about the geography, communication routes, human and natural resources of the territory to be acquired. On the other hand, it could be called one among the many public relations projects.*

The expedition was organised by the Siberian branch of the Imperial Russian Geographical Society in cooperation with the headquarters of the Society. Money for it was received from Stepan Solovyov, a rich merchant and supporting member of the Siberian branch. As a gold industrialist, he was interested in new mineral reserves. Later, he also generously financed the publication of the expedition results. Solovyov seems to have been a sincere Russian patriot who was on good terms with Governor General of East Siberia Nikolay Muravyov and supported his endeavours, including Maack's expedition to the Amur.

Maack's Journey to the Amur is a beautiful and impressive book which is also based on solid research. The book appeared at an appropriate time — soon after the conclusion of the Aigun Treaty (1858) when the interest of the educated public in the Amur region was at its peak in Russia and everywhere in Europe. The book's message was: Amur belongs to Russia from now on!

Maack shared the opinion of the educated Russian and European public about China as a decayed and backward Asiatic empire. Because of the seclusion of China, the Amur region was terra incognita for "contemporary science". This enabled Maack to discover a number of new plant and animal species, many of which bear his name now. Still, his book remained relatively light-weighted in the academic sense. Maack was an explorer rather than a top-level scientist.

Maack imagined the future of the Amur region in positive colours. He praised the suitability of the region, particularly its southern part, for agricultural colonisation. Despite some problems, he considered the Amur River a suitable waterway for connecting Siberia with the Pacific Ocean. As characteristic of his era, Maack believed that trade creates wealth and considered the perspectives of the region excellent in this respect. He had a certain liking for the local inhabitants. He believed in their ability to develop and thought that, under the wings of the Russian eagle, they would be quickly civilised. (Auth.)

ZEAMI. The Book of Transmission of the Flower

Zeami (Hada no Motokiyo, 1363?–1443?) was a talented and ambitious actor, leader of the Kanze school, dramatist and drama theoretician who is considered the founder of the Japanese classical nō theatre. The dominant social and political situation of the period and relations with the upper class determined both the aesthetic norms of nō as an art form and the trace that Zeami finally left in the history of the theatre.

Zeami's most noteworthy legacy is twenty-one treatises on the nō theatre. Zeami's theories on the theatre and the actor form a cohesive system, although The Book of Transmission of the Flower seems to be the base text the ideas of which the author develops and deepens in the course of time. Thorough instructions initially meant for a narrow circle transmit

Zeami's understanding of the characteristic elements of the theatrical process.

Here, the first of Zeami's treatises, The Book of Transmission of the Flower (Fūshikaden, written in 1400–1418) has been translated. This is the earliest attempt to discuss the essence of the nō theatre and its actors. In the first part of the treatise, Zeami explains how, depending on his age, the actor should acquire various skills and perform different roles. Next, the author interprets, in the question-answer style of zen, the aesthetic ideal of nō — the flower (hana) — and how the actor can use the presence of the flower in his favour at a competitive performance. The discussion also explains what a real flower is like and why it is so rare. Zeami also entrusts the actor with the complicated task of performing so that it would be enjoyable for spectators from all social classes. A separate chapter is devoted to the mythological sources of nō as a performing art. In the last part, Zeami emphasises the connection of the flower with learning and practice and the actor's innate qualities.

The treatise provides an overview of not only the actor and his skills but also of the principles that have helped the nō theatre persist as a living art form for more than six centuries. (Transl.)

Review

KAARINA REIN. **Waiting for barbarians**

Albrecht Dihle. Kreeklased ja võõrad. [Greeks and Strangers.] Transl. Jaan Lahe. Comments and afterword by Mait Kõiv and Jaan Lahe. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: Tallinn University Press, 2020. 224 pp.

TRIIN KÄPP. Jaan Lahe. Sõnum teisest maailmast: Mis on kristluse põhisõnum? [A Message from the Other World: What is the Main Message of Christianity?] Tallinn: Hildegard Raamat, 2020. 445 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXXV**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

G. A. COHEN (1941–2009), political philosopher

KÜLLI HABICHT PhD (1964), associate professor of Estonian Language, Institute of Estonian and General Linguistics, University of Tartu

KATRIN HALLIK (1968), senior language planner at the Institute of the Estonian Language

TIIT HENNSTE PhD (1953), associate professor of Estonian language, Institute of Estonian and General Linguistics, University of Tartu

INDREK JÄÄTS PhD (1971), senior researcher at the Estonian National Museum, ethnologist

HEIKI-JAAN KAALEP PhD (1962), associate professor of language technology, Institute of Computer Science, University of Tartu

BIRUTE KLAAS-LANG PhD (1957), professor of Estonian as a foreign language, University of Tartu

HELEN KRANICH (1977), adviser at the division of public law at the Estonian Ministry of Justice

TRIIN KÄPP MA (1982), pastor of St. John's University of Tartu congregation of the Estonian Evangelical Lutheran Church, director of studies of St Peter's Lutheran School of Tartu, doctoral student at the School of Theology and Religious Studies, University of Tartu

MARGIT LANGEMETS PhD (1961), executive editor of dictionaries at the Institute of the Estonian Language

LIINA LINDSTRÖM PhD (1973), professor of modern Estonian language at the University of Tartu

TAIVE MURD (1991), teacher of the Estonian language, literature and civics at Suure-Jaani School

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

ELIS PAEMURD (1975), language adviser at the Estonian Representation of the European Commission

URVE PIRSO (1971), editor at the Estonian National Audit Office

PEETER PÄLL PhD (1961), leading language planner at the Institute of the Estonian Language

KADRI RAHUSAAR (1976), managing editor of Koolibri Publishers, editor of Estonian language and literature, history and social studies

KAARINA REIN PhD (1973), research fellow at the University of Tartu Library, religion anthropologist

KADRI RÄMMANN (1991), teacher of Estonian language and literature at Tartu Forselius School

HANNAMARI SOIDLA (1997), teacher of Estonian language and literature at Luunja Secondary School

ILMAR TOMUSK PhD (1964), director general of the Estonian Language Board

ZEAMI MOTOKIYO (1363? – 1443?), Japanese playwright, actor and *nō*-theorist

EKATERINA VELMEZOVA PhD (1973), professor of Slavistics and of history and epistemology of language sciences in Eastern Europe at the University of Lausanne

KADRI VIDER MA (1969), executive manager of the Centre of Estonian Language Resources

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXXV

6. detsember [1947]. Juhuslik kohtumine tänaval Vabariikliku Tartu Meditsiinilise Keskkooli õppealajuhataja R. Freimanniga. Temale on kooli direktor Morris Eitelberg,¹⁶⁸⁰ kes arstiteaduskonna raviosakonna 6-da kursuse üliõpilasena kuulab minu loenguid sisehaiguste polikliinikus, mõne päeva eest rääkinud, et pole kogu oma üliõpilasajal ühestki loengust ega praktikumist ammutanud nii palju elulisi teadmisi kui minu polikliinilistest loenguist. Seepärast tahtvat ta samasuguseid loenguid korraldada ka oma kooli õpilastele, muidugi kohandatuid nende vajadustele ja teadmistele. Teinud temale — R. Freimannile ülesandeks paluda minult luba, et keegi minu assistentidest võtaks oma hooliks sääraseid loenguid korraldada, muidugi nende ridade kirjutaja eeskujul ja vaimus. . .

23. detsember. Gilinov teatab kuulutuse kaudu tänases “Postimehes” (1947, nr. 298, lk. 4), et alates 24. dets. 1947 asub Tartu Kiirmedabi jaam¹⁶⁸¹ Gildi tänaval 8, polikliiniku hoone III korrusel, kuhu tulevad suunata väljakutsed kiirabi ja vältimatu arstiabi saamiseks. Ambulatoorne vastuvõtt vältimatu arstiabi vajaduse korral toimub samas öhtupoolikul.¹⁶⁸²

Hommikustel tundidel ambulatoorset vältimata kiirabi vajavad haigus- ja õnnetusjuhud nähtavasti kiirabi plaani ei kuulu. Või abistab neid sellal kiirabijaama juhataja J. Gilinov ise, kes juba jõudnud arstiteaduskonna teisele kursusele?

¹⁶⁸⁰Morris Eitelberg (1921–1997 (?)) õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1938–1941, Moskva 2. Meditsiiniinstituudis 1943–1944 ja taas TRÜ arstiteaduskonnas 1945–1948, lõpetades selle; korp! Limuvia liige. NSVLi tagalas 1941–1944, teenis Punaarmee; ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi asjadevalitseja 1944, sanitaarinspektor 1944–1945, Vabariikliku Tartu Meditsiinilise Keskkooli direktor 1946–1950; TRÜ 1. sisehaiguste kliiniku arst 1948–1950, sisehaiguste osakonna juhataja, peaarsti kt ja peaarst; Tallinna peaterapeut ja Tallinna II Haigla sisehaiguste osakonna juhataja; emigreerus Iisraeli, seejärel Saksamaa Liitvabariigis.

¹⁶⁸¹“Tartu Meditsiinilise Kiirabi-jaam.” *Herbert Normanni märkus.* Ajalehes on asutuse nimeks siiski “Tartu Linna Kiirmedabi Jaam”.

¹⁶⁸²Kuulutuse järgi “iga päev kell 15–17”.

Oma sihi aga on Gilinov saavutanud: sisehaiguste propedeutika kateeder III korrusel ruume ei saanud. Ta hoidis ruumid lukus, kuni omal avanes võimalus sisse kolida. Ja polnud võimu, kes teda oleks takistanud: Räni oli vaikivalt nõus, Habermani ja Preemeti nõudeid aga lihtsalt ignoreeriti.

Ei saanud kateeder omale ka Onkoloogilise Haigla ruume polikliiniku alumisel korrusel, nagu seda oli lubanud Preemet. Haigla kolis küll 8. detsembril oma uude majja Riia tänaval,¹⁶⁸³ endistesse ruumidesse aga asub tervishoiuvõimude korraldusel onkoloogiline dispanser, mille lähemal ajal avab prof. Haldre. Praegu käib ruumides remont. . .

Jääb veel võimalus kliinilise statsionaarse baasina võtta kasutamisele Vabariiklik III Sisehaiguste kliinik (end. Vesiravila), kuid esiteks see kateedri vajadusi ei rahulda, ja teiseks on kuuldavasti kliiniku peaarst dr. V. Paškov juba kõik abinõud tarvitusele võtnud, et kateedrit oma asutisse mitte lasta.

Ka dr. Murašev näib takistusi tegevat polikliinikus ruumide leidmisel kateedril.

Tervishoiuministeerium eesotsas arstiteaduskonna ja Kõrgeima Hariduse Ministeeriumi vahendaja V. Hioniga nõuab küll kõrge kvalifikatsiooniga arstide ettevalmistamist, kõlbulikke baase aga ei anna ja sobivatele abijõududele teeb takistusi kateedri juurde jäämiseks.

Ja kes on süüdi, et kateedril puudub vajalik, nõuetele vastav baas, kes on süüdi, kui seetõttu kateedri töös esinevad puudused? Loomulikult kateeder!!

24. detsember. Jõuluõhtu. Pisike kuusk särab koduselt oma viie küünla hubases valguses. Mõtted viibivad kauges minevikus. . .

Loengud jäid täna pidamata, sest polikliiniku naiskomisjon on avanud auditooriumis isetegevuse (käsitöö) näituse.

Prof. Vadi avastas mul kõrge vererõhu. See avastus vajutab saatusraske pitsati mu edaspidisele elule, tööle ja tegevusele. . .

¹⁶⁸³S.t praeguse Tartu Kiirabi asukohta Riia tänaval.

25. detsember. Esimene jõulupüha — üldine tööpäev. Raviosakonna üliõpilased on enamikus loengul, stomatoloogid pole ilmunud üldse.

Mõni tund hiljem nõuab dekaan nimelisi andmeid, kes õppejõududest on plaanikohaselt oma loengud pidanud ja milline on olnud arvuline osavõtt. Rektoraadis on asutud seisukohale, et on juba ammu aeg vabaneda säärasest kodanlikust igandist nagu jõulude pühitsemine. Sellele vaatamata särab peaaegu igas kodus jõulupuu, isegi Riiklikus Imikute ja Väikelaste Kodus Tähtvere väljal...¹⁶⁸⁴

26. detsember. Karl Eduard Sööt'i 85. sünnipäev.

Esimesi õnnitlejaid on prof. E. Ilus ja nende ridade kirjutaja. Õpetatud Eesti Selts on saatnud kirjaliku õnnitluse H. Moora ja A. Vassari allkirjadega. Kirja teel on õnnitlenud ka Eesti Rahva Muuseum. Telegramme on saabunud Bernhard Lindelt,¹⁶⁸⁵

¹⁶⁸⁴Imikute ja Väikelaste Kodu asus aadressil K. A. Hermannil 14, Herbert Normanni kõrvalmajas.

¹⁶⁸⁵Bernhard Linde (1886 – 23. VIII 1954 Tallinn) õppis TÜ õigusteaduskonnas ja vabakuulajana ajaloo-keeleteaduskonnas 1908–1916, filosoofiateaduskonnas 1925–1927, lõpetades selle slaavi filoloogia alal; EÜSi liige. Ajakirja *Eesti Kirjandus* toimetuse liige 1907–1909, Noor-Eesti seltsi sekretär 1912, ASi Noor-Eesti Kirjastus juhataja 1913, ajakirja *Noor-Eesti* toimetuse sekretär 1910–1911, ajakirja *Vaba Sõna* vastutav väljaandja ja tegevtoimetaja 1914–1915; mobiliseeriti Esimesse maailmasõtta 1915, teenis sõjaväeametnikuna Minski ja Vilno kubermangus 1916–1917; viibis Samaras 1918 ja Omskis 1918–1919; kirjastuse OÜ Varrak asutajaid, kirjastuse ASi Varrak asutajaid, juhatuse esimees ja asjaajaja-direktor 1920–1924, kirjastuse Varrak omanik ja juhataja a-st 1925, Tallinna Õpetajate Seminari eesti keele õpetaja 1925–1927, Tallinna Tehnikaülikooli vene keele õpetaja 1940–1941; elas Järvakandis isatalus 1941–1944; Tallinna Polütehnilise Instituudi vanemõpetaja ja keeltekatetri juhataja 1944–1949, Tallinna Riikliku Teatriinstituudi õppejõud a-st 1946; vangistati 5. IV 1951 Tallinnas, 1951. aasta oktoobris mõistis ENSV Ülemkohus ta 25 aastaks vangilaagrisse koos õiguste piiramisega viieks aastaks, kandis karistust Narva ja Vasalemma vangilaagris, vabanes 1954. a juulis.

Mart Raualt,¹⁶⁸⁶ Salme Kannilt ja Ernst Nurmelt.

Õnnitleb sünnipäevalast ka telegrammikandja noormees. Sellele kingib vanameister ühe oma luuletuskogudest.

Siis seletab valgepäine juubilar, et tema sünnipäeva tähistamiseks toimub õhtul ülikooli aulas aktus, mille kavas on dots. V. Altoa kõne tema loomingust, tervitused ja muusikalised ettekanded. Juubilari on palutud tervitustele vastata. Ta näitab oma vastuse kavatsetatavat teksti, mille enne esitamist vaatab veel läbi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Tartu osakonna sekretär Erni Hiir.

Lõpuks küsib vanahärra, kas ta aktusel eel võib mõne peavalupulbri sisse võtta, sest peas olevat ebaharilik raskus ja rõhumine. Ta on muidu elevil ja lõbus, ainult kuulmine jätab ikka enam ja enam soovida...

*

Karl Eduard Sööt'i 85. sünnipäeva tähistusaktus Tartu Riikliku Ülikooli aulas.¹⁶⁸⁷ Punase kaleviga kaetud presiidiumilauda paalistavad arvukad loorberi- ja mandlipuud. Laua kohal ripub kahe punase lipu vahel raskest kullatud raamis esinduslik sm. Stalini portree.

Juubilari ilmumisel tervitatakse teda kauakestva aplausiga. Seejärel juhitakse ta presiidiumilauda aukohale sm. Stalini portree alla. Kummalgi pool võtavad istet Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Tartu osakonna sekretär E. Hiir ja Akadeemilise Meeskoori ja "Vanemuise" Segakoori¹⁶⁸⁸ juhataja helilooja R. Ritsing. Teistele kohtadele presiidiumilauas asuvad rektor A. Koort, prorektor

¹⁶⁸⁶Mart Raud (Martin R.; 1903 – 6. VII 1980 Tallinn) sooritas gümnaasiumi lõpueksamid eksternina Tallinnas 1923, Tartu Kõrgema Muusikakooli viiuliklassi õpilane 1923–1924; ajakirjanik ja kirjanik Tartus, Elvas ja Tallinnas, vangis vekslivõltsimise eest 1931–1932, ETA rindekorrespondent 1941. a juunis, Tartu hävituspataljoni liige; NSVLi tagalas 1941–1944, töötas kirjastustes ja üleliidulises raadios Tšeljabinskis, Kuibõševis, Moskvas ja Leningradis, *Loomingu* toimetuse liige 1946.

¹⁶⁸⁷Vt ka "Karl Eduard Söödi 85. sünnipäeva tähistamine". — *Postimees*, nr 300, 25. XII 1947, lk 4.

¹⁶⁸⁸S.t Tartu Linna Kultuurimaja segakoor "Vanemuine".

K. Taev, dots. J. V. Veski, Tartu Linna Täitevkomitee kultuuri- ja haridusosakonna juhataja R. Majak,¹⁶⁸⁹ EK(b)P Tartu Linnakomitee instruktor Liisa Angelius,¹⁶⁹⁰ Riikliku Teatri “Vanemuise” direktor K. Ird, “Vanemuise” Segakoori esindaja H. Linnus,¹⁶⁹¹ Akadeemilise Meeskoori esindaja arstiteaduse üliõpilane G. Ar-

¹⁶⁸⁹Richard Majak (Anslaud; 1898 – 2. XI 1984 Tallinn) lõpetas Moskva Riikliku Ülikooli ühiskonnateaduste teaduskonna 1926. Alutaguse miilitsakomissar ja Punakaardi komissar 1918, põrandaalune parteiorganisaator Eestis 1918, vangistati 1918 ja mõisteti 10 aastaks sunnitööle, vahetati 1921. a detsembris Nõukogude Venemaale, teenis Kontrevolutsiooni ja Sabotaaži Vastu Võitlemise Ülevenemaalise Erakorralise Komisjoni organites; Leningradi Eesti Pedagoogilise Instituudi juhataja 1926–1930, ÜK(b)P Leningradi linnakomitee rahvahariduse osakonna juhataja asetäitja 1931–1937, vangistati 1937, vabanes 1945, Tartu linna TSN Täitevkomitee haridusosakonna juhataja 1945–1949, taas vanglas ja asumisel 1949–1954, Eesti Põllumajanduse Akadeemia teaduslik sekretär; EKP KK Partei Ajaloo Instituudi direktori asetäitja 1956–1973.

¹⁶⁹⁰Liisa (Liisi) Angelius (1905 – 13. II 1962 Tartu) õppis Kölles- te algkoolis, töötas Tartus kudumisvabrikus a-st 1922, koorejaamades Vana-Irboskas ja Petserimaal 1932–1936, nahavabriku “Kalev” värvimisosakonna tööline Tartus a-st 1937; natsionaliseerimiskomitee töötaja Tartus 1940, “Kalevi” nahavabriku (seejärel ühendatud nahavabrikute) direktor 1940–1941, Tartumaa hävituspataljoni kokk 1941, NSVLi tagalas 1941–1944, algul Omskis tööl sadamas, nahavabrikus ja “Säde- me” kolhoosis, 8. eesti laskurkorpuses sanitar ja agitaator, meditsiini- sanitaarpataljoni parteialorganisatsiooni sekretär 1942, sai Velikje Lu- ki all haavata 1943, ENSV Sotsiaalkindlustuse Rahvakomissariaadi töö- taja Moskvast ja Leningradis 1943–1944; saabus Tartumaa operatiivgru- pi koosseisus Tartusse 1944. a augustis, Tartu linna TSN Täitevkomitee sotsiaalkindlustuse osakonna juhataja 1944–1945, seejärel mitmes par- teiametis a-ni 1961 (partei linnakomitee propaganda- ja agitatsiooniosa- konna instruktor, Eesti Raudtee Tartu jaoskonna poliitosakonna instruk- tor, EKP Tartu rajoonikomitee instruktor jm).

¹⁶⁹¹Herman(n) Linnus (Leinbock; Leinbok; 1900 – 31. III 1956 Tar- tu) õppis TÜ õigusteaduskonnas 1923–1925 ja 1937–1939, korp! Reve- lia liige. Keila politseijaoskonna Keila rajooni konstaabel 1929–1937, Akadeemilise Kooperatiivi ja “Akadeemilise Raamatu” (raamatukaup- luse nr 2) ärijuht ja juhataja Tartus.

ro,¹⁶⁹² ENSV Raadiokomitee Tartu Meeskoori esindaja A. Oti,¹⁶⁹³ Akadeemilise Naiskoori esindaja keeleteaduse üliõpilane H. Ernesaks¹⁶⁹⁴ ja mõned teised.

Aktuse avab lühikese sissejuhatusega Erni Hiir, andes sõna Tartu Riikliku Ülikooli Lääne-Euroopa kirjanduse kateedri juhatajale dots. V. Alttoale peakõneks “Karl Eduard Sööt'i looming”.¹⁶⁹⁵

Vaatan aulas ringi. Pidulisi on üsna hõredalt. Ülikooli õppejõududest on ilmunud vaid prorektor H. Haberman, dots. R. Kleis, dots. H. Moosberg¹⁶⁹⁶ ja vanemõpetajad Lydia

¹⁶⁹²Guido Arro (1926 – 2. IX 2010 Tartu) lõpetas TRÜ arstiteaduskonna 1951. Tartu tuberkuloosidispenseri jaoskonnaftisiaater a-st 1950, peaarsti ajutine kt 1951; Nõukogude armees 1951–1956, teenides noorem- ja vanemarstina Riias, Tšernjahhovskis, Tallinnas, Elvas ja Lugas; Tartu Tuberkuloositõrje Dispanseri arsti kt, täiskasvanute osakonna juhataja 1956–1957, ühtlasi Tartu Kliinilise Lastehaigla röntgenoloog, Tartu Meditsiinikooli nakkushaiguste õpetaja ja Tartu linna TSN tervishoiuosakonna arst-inspektor; Tartu linna Laste Luu-liigesetuberkuloosi Sanatooriumi peaarst ja sanatoorse keskkooli juhataja 1957–1963, selle järglase Tartu Linna Tuberkuloosidispenseri (hilisem TÜ kliinikumi kopsukliinik) peaarst 1963–1965 ja 1970–1986, osakonnajuhataja ja seejärel konsultant-arst 1986–1996; Tartu linna TSN Täitevkomitee tervishoiuosakonna juhataja 1965–1970.

¹⁶⁹³Isikuandmed teadmata.

¹⁶⁹⁴Heljo Ernesaks (1924 – 13. X 2008 Tallinn), hilisem ajakirjanik.

¹⁶⁹⁵Vt ka V. Altoa, “Karl Eduard Sööt 85-aastane”. — *Postimees*, nr 301, 26. XII 1947, lk 4.

¹⁶⁹⁶Hilda Moosberg (1903 – 31. V 1985 Tartu) lõpetas J. Marchlewski nimelise Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli Leningradis 1926, ajalookandidaat 1938 (LVKÜ, Leningrad), ajaloodoktor 1953 (NSVL TA Ajaloo Instituut), ENSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige 1951. Poliitvangide Abistamise Rahvusvahelises Organisatsiooni (MOPR) eesti sektiooni töötaja Leningradis 1926–1927, Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli raamatukoguhoidja 1927–1930, lektor 1930–1936, ühtlasi NSVL TA Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituudi Leningradi osakonna aspirant 1933–1936, teaduslik töötaja 1936–1940; ENSV Riikliku Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumi direktor Tallinnas 1940–1941; NSVLi tagalas 1941–1945, algul põllutööl, seejärel Galitši keskkooli ajalooõpetaja Jaroslavli oblastis ja par-

Roots¹⁶⁹⁷ ning J. Feldbach; vanemat põlve esindavad prof. T. Rootsmäe, prof. E. Ilus ja nende ridade kirjutaja. On näha veel üksikuid keskkooliõpetajaid ja väheseid koolinoori.

Algavad tervitused. Esimesena tervitab Tartu Linna Täitevkomitee kultuuri- ja haridusosakonna nimel R. Majak, temale järgnevalt Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu nimel K. Taev, Tartu Riikliku Ülikooli nimel A. Koort ja Akadeemilise Emakeele Seltsi ja Tartu Riikliku Ülikooli eesti ning soome-ugri keelte kateedri nimel J. V. Veski.

Oma tervitused öelnud, astub J. V. Veski juubilari ette ja surub tal tugevasti kätt. Mõne hetke seisavad kaks viimast valgepäist eesti kultuuritegelast teineteise ees. Puhkeb tormiline aplaus, mis ei taha vaibuda. Siis jätkuvad tervitused.

ENSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseumi nimel tervitab juubilari muuseumi käsikirjade osakonna juhataja filoloogiateaduste kandidaat Liis Raud, Akadeemilise Meeskoori nimel G. Arro, "Vanemuise" Segakoori nimel H. Linnus, Akadeemili-

tei rajoonikomitee propagandist 1941–1942, Tomski Pedagoogilise Instituudi NSVL ajaloo dotsent 1943–1945; TRÜ Nõukogude Liidu ajaloo kateedri dotsent 1945–1956, professor a-st 1956, professor-konsultant 1968–1974, kateedri juhataja 1952–1962; ENSV TA Ajaloo Instituudi direktori asetäitja teadusalal 1947–1952, instituudi parteialgorganisatsiooni sekretär.

¹⁶⁹⁷Lydia Roots (1906 – 16. III 1996 Tallinn) lõpetas A. Herzeni nimelise Leningradi Pedagoogilise Instituudi 1931, ajalookandidaat 1951 (Moskva Riiklik Ülikool). Õpetaja Koltsovka algkoolis Tomski kubermangus 1926–1927, Leningradi Riikliku Ülikooli aspirant üldajaloo alal 1935–1938 ja LPI töölisfakulteedi ajaloo- ja partei ajaloo õpetaja 1931–1938, Tšuvaši Pedagoogilise Instituudi üldajaloo kateedri vanemõpetaja 1938–1941; NSVLi tagalas 1941–1944, ajalooõpetaja Tatari ANSVs 1941–1942, EK(b)P Keskkomitee parteiaktiivi kursuste parteiajaloo lektor Mõškinos ja Jegorjevskis 1942–1944; TRÜ marksismi-leninismi aluste kateedri vanemõpetaja 1941 ja 1944–1946; TRÜ üldajaloo kateedri vanemõpetaja 1946–1958, kateedri juhataja 1951–1963, dotsent 1958–1971; EK(b)P TRÜ komitee sekretär 1944–1945, ENSV Ülemnõukogu saadik 1951–1958, ÜN presiidiumi liige 1951–1955.

se Naiskoori nimel H. Ernesaks, Raadiokomitee Tartu Meeskoori nimel A. Otti ja teater "Vanemuise" nimel K. Ird.

Oma tervitusile lisandavad Akadeemilise Meeskoori esindaja G. Arro veel väärtusliku fotoalbumi hõbedase pühendusplaadiga ja Raadiokomitee Tartu Meeskoori esindaja A. Otti kunsti-pärase aadressi.

Lõpuks toovad juubilarile õnnitlusi ka Tartu koolinoorte esindajad.

Siis tõuseb oma aukohalt valgepäine luulemeister ise. Puhkeb kauakestev aplaus. Aeglaselt võtab vanameister taskust hoolikalt kokku pandud paberilehe, kohendab prille ninal ja hakkab siis tasase, kergelt väriseva raugaliku häälega oma vastust lugema.

Kaugemale aulasse kostavad vaid laused: "Mulle tundub, et need arvurikkad õnnesoovid, milledega mu isikut on täna meelde tuletatud, mind mu elutee lõpuosas saatmast ei väsi. Mu etteaimdus ütleb, et nende valgustusel ja soojendusel mul kergem on käia oma päevateed."

Edasised sõnad lähevad kaduma: nad sisaldavad tänu valitusvõimudele, Tartu ühiskondlikele ja kultuurilistele organisatsioonidele ning isikutele, kes teda tema juubelisünnipäeva puhul austanud ja ühel või teisel viisil meeles pidanud.

Valgepäise luulemeistri sõnad kaovad taas kauakestvasse aplausi.

Järgneb kontsertosa, mis koosneb eranditult juubilari luuletuste deklameerimisest ja tema luule sõnadele loodud laulude esitamisest.

Kõigepealt kannab Akadeemiline Meeskoor R. Ritsingi juhatusel ette laulud "Põlismetsa järv" (M. Lüdigi¹⁶⁹⁸) ja "Allik"

¹⁶⁹⁸Mihkel Lüdig (1880 – 7. V 1958 Vändra) lõpetas Peterburi Konservatooriumi orelklassi 1904, korp! Rotalia, seejärel korp! Fraternitas Estica liige. Pärnu Nikolai koguduse organist 1896–1897, Peterburi Jaani koguduse organist a-st 1904, Peterburi klaverivabriku "Offenbacher" ekspert; Esimeses maailmasõjas autoroodus 1914–1917, Peterburi Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee liige 1917, Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liige 1917–1918, I eesti polgu kapellmeister 1917–1918; Tallinna Kõrgema Muusikakooli (hilisema Tallinna Konservatooriumi) asutajaid ja

(M. Saar¹⁶⁹⁹), mille järel RT "Vanemuise" näitleja Vaike Saral¹⁷⁰⁰ deklameerib luuletused "Kevadisel hommikul" ja "Kevade kutse". Siis esitab RT "Vanemuise" solist O. Tiido¹⁷⁰¹ laulud "Tuule hõlmas, luule hõlmas" (M. Saar) ja "Lumes" (J. Aavik¹⁷⁰²). Luuletuse "Laul" deklameerib RT "Vanemuise" näitleja L. Lehtla.¹⁷⁰³

direktor 1919–1923, oreliklassi õppejõud 1920–1922; Tallinna Kaarli koguduse organist 1918–1924 (ühtlasi lauluõpetaja mitmes Tallinna koolis) ja 1928–1932, restoranipianist ja koorijuht Buenos Aireses 1925–1928, elas 1932–1934 Pärnus ja 1934–1958 Vändras.

¹⁶⁹⁹Mart Saar (Märt S.; 1882 – 28. X 1963 Tallinn) lõpetas Peterburi Konservatooriumi oreliklassi 1908, täiendas end samas kaugõppes kompositsioonierialal 1909–1911. Eratundide andja ja helilooja Tartus 1908–1921, Tartu Kõrgema Muusikakooli õppejõud 1920–1921 ja 1927–1928, aastail 1921–1932 elas põhiliselt Tallinnas, *Muusikalehe* vastutav toimetaja 1928–1929, isatalus Hüpasaarel 1932–1943; Tallinna Konservatooriumi kompositsioonieriala professor 1943–1956.

¹⁷⁰⁰Vaike Saral (Vaike-Silvia S.; Väljaots; 1924 – 17. VIII 2000 Tallinn) õppis TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eesti filoloogiat 1944–1946. Vanemuise näitleja 1944–1960; lastekirjanik.

¹⁷⁰¹Oldi Tiido (Eller; 1903 – XII 1986 Tartu), Tartu (Riikliku) Muusikakooli õppejõud 1946–1967, Vanemuise teatri ooperisolist.

¹⁷⁰²Juhan Aavik (1884 – 26. XI 1982 Stockholm) lõpetas Peterburi Konservatooriumi trompetierialal 1907 ning teooria- ja kompositsioonierialal 1911, ÜS Veljesto liige. Vanemuise teatri muusikajuht 1911–1914, Vanemuise muusikaosakonna segakoori juhataja 1911–1925, Vanemuise sümfooniaorkestri juht 1911–1923; Vabadussõjas vabatahtlik 1919, Tartu kaitsepataljoni ja 8. jalaväepolgu kapellmeister; Tartu Õpetajate Seminari muusikaõpetaja 1919–1922, Tartu Kõrgema Muusikakooli (Vabakunstnik August Nieländeri Esimese Eesti Muusikakooli, Tartu Konservatooriumi) direktor 1919–1927 (vaid nimeliselt 1925–1927), Estonia teatri muusikajuht ja dirigent 1925–1933, *Muusikalehe* toimetaja 1924, 1927–1928 ja a-st 1932, Tallinna Konservatooriumi vanemõpetaja keskkooli laulu- ja muusikaõpetajate klassis ning spetsiaalinstrumentatsiooni alal 1925–1928, professor 1928–1944, direktor 1933–1940 ja 1941–1944. Põgenes 1944. a septembris Rootsi.

¹⁷⁰³Leonid Lehtla (Ivanov; 1916 – 15. XI 1977 Rakvere) õppis Tallinna Teatrikoolis 1943–1944 ja Draamateatri õpperühmas 1944–1945. Näitleja Narva teatris Paides 1945–1946 ja 1950, Vanemuises 1946–1949, Rakvere teatris 1950–1953 ja 1957–1960 (ka lavastaja), Rakvere linna TSN Täitevkomitee kultuuriosakonna juhataja 1953–1957.

Laulud "Metsateel" (A. Kapp¹⁷⁰⁴) ja "Malemäng" (A. Läte¹⁷⁰⁵) esitab RT "Vanemuise" solist V. Taimre.

"Metsateel" kõlab soojalt, hingestatult...

Kontsert lõpeb lauludega "Tütreke" (R. Ritsing) ja "Varas" (R. Tobias¹⁷⁰⁶) "Vanemuise" Segakoori esitusel R. Ritsingi juhatusel.

Aktus on läbi. Juubilar lahkub kestva aplausi saatel.

Pidusööki temale ei korraldata...

28. detsember. Külasthan Karl Eduard Sööti. Vana luulemeister on heas tujus, elab veel oma sünnipäeva tähistamise muljetes.

Ta näitab Raadiokomitee Tartu Meeskoori poolt üle antud aadressi, saabunud telegramme ja kirju.

Oma aadressis avaldab Raadiokomitee Tartu Meeskoor Karl Eduard Sööt'ile tänu tema haruldaselt sooja ja kunstiliselt heleda loomingu eest. Vanameistri luule, — rõhutab aadress, — mis oma väljenduses on loomulik ja lihtis, on tabanud eestlase hinge kõi-

¹⁷⁰⁴ Artur Kapp (1878 – 14. I 1952 Suure-Jaani) lõpetas Peterburi Konservatooriumi oreliklassi 1898 ja kompositsiooniklassi 1900. Astrahani Vene Muusikaseltsi kohaliku osakonna esimees ja muusikakooli direktor 1904–1920; Estonia dirigent 1920–1922, Tallinna Konservatooriumi kompositsiooniklassi õpetaja 1920–1925, professor 1925–1944, elas Suure-Jaanis 1944–1952.

¹⁷⁰⁵ Aleksander Läte (Sprenk-Läte; 1860 – 8. IX 1948 Tartu) lõpetas Valga Õpetajate Seminari 1879 ja Dresdeni Konservatooriumi koorikompositsiooni erialal 1897. Puhja kihelkonnakooli õpetaja 1879–1883, Nõo kihelkonnakooli õpetaja ja organist 1883–1905 ja 1897–1900, koori- ja orkestrijuht, muusika- ja klaveriõpetaja ning muusikaarvustaja Tartus 1900–1940 (muusikategevusest loobus tervise tõttu 1907), klaverivabriku "Sprenk-Läte" omanik ja juhataja Tartus 1932–1940, elas pärast Teist maailmasõda põhiliselt Rõngus.

¹⁷⁰⁶ Rudolf Tobias (1873 – 29. X 1918 Berliin) lõpetas Peterburi Konservatooriumi orel- ja kompositsioonierialal 1897. Peterburi Jaani koguduse organist ja koorijuht 1898–1904, muusikaõpetaja Hugo Treffneri Gümnaasiumis, A. Puškini nimelises Tütarlastegümnaasiumis ja Reaalkoolis Tartus 1904–1908; läks 1908. a Pariisi, seejärel elas Saksamaal, a-st 1909 Leipzgis ja a-st 1910 Berliinis, Berliini Muusikaülikooli teooriaõpetaja 1912–1918.

ge kodusemaid ning sügavamaid helisid, on tiivustanud visalt rühkima vabasse tulevikku. Laulud tema sõnadele, nagu "Pilvedele", "Aimdus", "Me kaasiku ääres" ja paljud teised eesti kooride raudvarad sütitavad alati nii lauljaid kui kuulajaid. Meeskoor soovib, et võiks veel kaua koos vanameistriga töös, luules ja laulus rühkida vastu kodumaa õitsengule.

Õpetatud Eesti Seltsi õnnitlus on pühendatud Karl Eduard Sööt'ile kui oma vanimale tegevliikmele ja vanimale eesti luule viljelejale.

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhatus on õnnitlenud telegraafi teel. Telegrammile on alla kirjutanud J. Semper, O. Urgart,¹⁷⁰⁷ P. Viiding,¹⁷⁰⁸

¹⁷⁰⁷Oskar Urgart (Oskar Richard U.; 1900 – 10. IX 1953 Tallinn) õppis TÜ filosoofiateaduskonnas 1921–1926 ja õigusteaduskonna kaubandusosakonnas 1928–1929, EÜSi liige. Vabadussõjas 1918–1920, Eesti Bibliograafia Asutise ametnik 1921–1922, tehniline juhataja 1923–1940, Räpina Reaalgümnaasiumi eesti keele õpetaja 1922–1923, Tartu Tütarlastegümnaasiumi õpetaja 1927–1929, ajalehe *Kirjanduslik Orbiit* toimetuse liige 1930, kirjastuse "Ilukirjandus ja Kunst" asedirektor 1940–1941, EK(b)P KK kirjandus- ja kunstiküsimuste instruktor 1941; NSVLi tagalas 1941–1944, kolhoositöölise Tatari ANSVs ja Omski oblastis, seejärel üleliidulise raadiokomitee eestikeelsete raadiosaadete toimetaja Moskvast 1942–1944, Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu organiseerimisbüroo sekretär-asjaajaja 1942–1943 ja juhatuse sekretär 1943–1945, esimehe asetäitja 1943–1953, ajalehe *Sirp ja Vasar* vastutav toimetaja 1946–1947 ja 1948–1950, Estonia teatri kunstilise juhi asetäitja 1947, ajakirja *Looming* kriitikaosakonna juhataja 1951–1953, ENSV Riikliku Teatriinstituudi õppejõud.

¹⁷⁰⁸Paul Viiding (1904 – 27. VI 1962 Tallinn) lõpetas TÜ matemaatika-loodusteaduskonna matemaatikuna 1930, ÜS Veljesto liige. Kindlustusseltsi Oma matemaatik ja elukindlustuse osakonna juhataja Tartus 1926–1931, vabakutseline kirjanik ja ajakirjanik Tartus a-ni 1937 ja Tallinnas 1937–1939, Riigi Ringhäälingu kaastöölise ja dramaturgi 1939–1940, ENSV Raadiokomitee kirjandussaadete juhataja 1940–1941; Saksa okupatsiooni ajal talutöödel ning tegi kirjastustele tõlkeid; Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Tartu osakonna sekretär 1944–1945, ENKLi juhatuse sekretär 1946–1949, Kirjandusfondi Tallinna osakonna direktor 1945–1946, raamatukaupluse "Areng" harukaupluse juhataja Tallinnas 1951–1953, seejärel vabakutseline.

A. Alle,¹⁷⁰⁹ E. Hiir, F. Tuglas, A. Jakobson, M. Raud ja K. Taev.

Veel on telegramme saatnud Eduard Einmann,¹⁷¹⁰ kujur Paul Horma,¹⁷¹¹ Mart Saar, Hendrik Tooming,¹⁷¹²

¹⁷⁰⁹August Alle (1890 – 8. VII 1952 Tallinn) õppis Saratovi Ülikooli arstiteaduskonnas 1915–1918 ning TÜ õigusteaduskonnas 1922–1928 ja 1934–1937, lõpetades selle. Apteekriõpilane Umanis ja Simbirskis 1910–1913, koduõpetaja ja repetiitor Vilnos 1913–1915 ja seejärel Saratovis, naasis 1918 Eestisse; vabakutseline kirjanik ja ajakirjanik Tartus, vandeadvokaat Villem Jaurami abi Tartus 1937–1940; ENSV Haridusministeeriumi teaduse ja kunstiosakonna nõunik 1940, Autorikaitse Ühingu sekretär, ENSV Kunstide Valitsuse juhataja asetäitja 1941, NSVLi tagalas 1941–1944, EK(b)P KK agitatsiooni- ja propagandaosakonna ajakirjandussektori juhataja 1944–1945, ENSV kohtu rahvakomissari asetäitja 1945–1946, ajakirja *Looming* toimetuse liige 1946–1952; Eesti Nõukogude Kirjaniku Liidu presiidiumi liige 1946–1952.

¹⁷¹⁰Eduard Einmann (1913 – 27. X 1982 Tallinn) lõpetas K. Mäe nimelise Riigi Kõrgema Kunstikooli dekoratsioonimaali erialal 1941, NSVLi Kunstiakadeemia korrespondentliige 1958. Dekoraator 1935–1938; mobiliseeriti 1941. a Punaarmeesse, NSVLi tagalas 1941–1944, Eesti Nõukogude Kunstnike Kollektiivi juures Jaroslavlis, kunstnike rindebrigaadi liige; Tartu Riikliku Kunstiinstituudi õppejõud 1944–1948, direktor 1948–1951, Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu esimees 1950–1957, Nõukogude Liidu Kunstnike Liidu juhatuse sekretär 1957–1963; EKP Keskkomitee liige 1960–1964, ENSV Ülemnõukogu V koosseisu saadik 1959–1963.

¹⁷¹¹Paul Horma (Horn; 1905 – 27. II 1988 Tallinn) õppis KÜ Pallase Kunstikoolis ja Kõrgemas Kunstikoolis Pallas 1923–1929, vabakutseline skulptor a-st 1929, restauraator 1950–1963.

¹⁷¹²Hendrik Tooming (Hendrik Aleksander T.; Heinrich Aleksander T.; 1888 – II 1949) lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1933, ÜS Liivika liige. Kooliõpetaja Tamme külakoolis Mäsa vallas 1914–1915 ja 1917–1918, Esimeses maailmasõjas 1916–1917, Kärü Haridusseltsi algkooli juhataja 1916, Pärnu II algkooli ja Pärnu Kooliseltsi progümnaasiumi õpetaja 1916, Jõgeva Haridusseltsi algkooli õpetaja 1918–1920, Tartu Kommerts- ja Kaubanduskooli loodusloo õpetaja kt 1920–1925, Tartu III algkooli õpetaja 1925–1929, Tallinna linna tagavaraõpetaja-tunniandja 1929–1932, Tallinna XIII algkooli õpetaja a-st 1932, advokaat Tallinnas.

Elmar Päss,¹⁷¹³ Johannes Voist¹⁷¹⁴.

Kirja teel on vanameistrit õnnitlenud Aleksander Läte, M. Pukits¹⁷¹⁵ ja dr. P. Avarsoo¹⁷¹⁶.

Tervislik seisund näib vanahärral olevat rahuldav, ainult kuulmine jätab oluliselt soovida...

¹⁷¹³Elmar Päss (Elmar Daniel P.; 1901 – 15. V 1970 Tallinn) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1926, *mag. phil.* 1926 (filoloogiakandidaat 1947), EÜSi liige. Vabadussõjas Peipsi laevastikus; Tartu Tehnika Ühisgümnaasiumi õpetaja 1926–1927; TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õpetooli õppeülesandetäitja 1928–1932, teaduslik stipendiaat rahvaluule alal 1933–1937; ajakirja *Eesti Hõim* toimetaja 1931–1932, eesti keele õpetaja Tallinna koolides 1939–1947, sh Tallinna Merekoolis a-st 1944, Tallinna Riikliku Konservatooriumi rahvaluulekabineti vanemlaborant 1945–1947, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori vanemteadur 1947–1950, seejärel taas Tallinna Merekooli õpetaja.

¹⁷¹⁴Johannes Voist (1904 – III 1965) lõpetas Tartu Õhtureaalgümnaasiumi 1922, Kaitseliidu Tartumaa maleva Vabadusristi Vendade malevkonna propagandapealik a-ni 1940, Tartu linnavalitsuse rahandusosakonna ametnik a-st 1936, Saksa okupatsiooni ajal linnavalitsuse liikluse ja transpordiameti assistent.

¹⁷¹⁵Mart Pukits (Märt P.; 1874 – 7. VI 1961 Tartu) õppis Leipzigi Graafika ja Raamatukunsti Akadeemias puugravüüri 1899–1902, Peterburi Kunstiakadeemia vabakuulaja 1907–1908. H. Laakmanni kivi-trükikoja joonistaja Tartus 1894–1899, ajakirjanik ja kunstnik 1902–1905, koduõpetaja, ajakirjanik ja Venemaa Trükiasjade Peavalitsuse eesti draamateoste tsensor Peterburis (Petrogradis) 1905–1917, Nõukogude Vene sõjatsensor 1917–1920; Tartus a-st 1920, Tartu Õpetajate Seminari ja Hugo Treffneri Gümnaasiumi joonistusõpetaja 1921–1924, KÜ Pallase Kunstikooli kunstiajaloo lektor 1921–1925, Tartu Linna Keskraamatukogu (Avaliku Raamatukogu) juhataja 1924–1940, ajalehe *Postimees/Edasi* tõlk 1944–1950; Tartu Riikliku Kunstimuuseumi ametnik, Tartu Riikliku Kunstiinstituudi kunstiajaloo õppejõud; tõlkija.

¹⁷¹⁶Peeter Avarsoo (Tats; Tatz; Avarso; 1885 – 19. XI 1963 Haapsalu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1914, EÜSi liige. Esimeses maailmasõjas sõjaväearst 1914–1918, haigla juhataja Izmaili rajoonis Bessaraabias 1918–1920, Elva jaoskonnaarst a-st 1920, linnaarst 1939–1943, Haapsalu ambulatooriumi ja lastenõuandla arst, kohtumeditsiini ekspert ja prosektoir 1944–1961; Kaitseliidu Elva malevkonna sanitaarpealik.

29. detsember. Seekordse õpetatud nõukogu avaliku koosoleku päevakorras on 3 kandidaadipromotsiooni.¹⁷¹⁷

Esimesena kaitseb filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi saamiseks väitekirja "Eesti ja liivi laenud läti sõnavaras"¹⁷¹⁸ Karl Aben¹⁷¹⁹ ametlike oponentide filoloogiateaduste doktori prof. Paul Ariste ja filoloogiateaduste kandidaadi dots. Arnold Kask'i vastu.

Promotsioon kulgeb distsiplineeritult, akadeemiliselt.

Karl Aben tunnistatakse filoloogiateaduste kandidaadiks 54 häälega 2 vastu. Hääli loevad prof. H. Moora, dots. O. Madisson¹⁷²⁰ ja dots. E. Talvik.

Teisena kaitseb arstiteaduste kandidaadi kraadi omandamiseks väitekirja "Haigusteadvuse kulgemine skisofreenikuil aktiivse ravi jooksul"¹⁷²¹ Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna psühhiaatriakateedri assistent Jüri Saarma oponentide arstitea-

¹⁷¹⁷Vt O. Kask, "Kolm teadlast kaitsesid oma väitekirju". — *Postimees*, nr 2, 3. I 1948, lk 4.

¹⁷¹⁸Karl Abeni masinakirjas väitekirja "Eesti ja liivi laenud läti sõnavaras: Kultuurilooline uurimus. Dissertatsioon esitatud Tartu Riiklikule Ülikoolile filoloogiliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, teostatud soome-ugri keelte kateedri juures" (Tartu, 1947) säilib Tartu Ülikooli raamatukogus.

¹⁷¹⁹Karl Aben (Karp A.; 1896 – 22. X 1976 Tartu) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna filosoofia ja pedagoogika alal 1936 ning eesti keele ja kirjanduse alal 1940, filoloogiakandidaat 1947, ÜS Raimla liige. Aluliina eesti algkooli õpetaja ja juhataja 1918–1919; Vabadussõjas 2. jalaväepolgu ja kooliõpilaste pataljonis 1919–1920; Tartu I algkooli õpetaja 1920–1940, Tartu Õpetajate Seminari õpetaja 1936–1937, Riia Ülikooli eesti ja soome keele ja kirjanduse vanemlektor 1940–1941, Hugo Treffneri Gümnaasiumi õpetaja Tartus 1942–1944; TRÜ slaavi ja balti filoloogia ning vene keele kateedri vanemõpetaja 1944–1949 ja 1951–1955, eesti keele kateedri dotsent 1955–1961; kirjanik ja tõlkija.

¹⁷²⁰Nii tekstis. Võimalik, et TRÜ üldajaloo kateedri dotsent Julius Madisson.

¹⁷²¹Jüri Saarma masinakirjas väitekirja "Haigusteadvuse kulgemine skisofreenikuil aktiivse ravi jooksul" (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1947) säilib Tartu Ülikooli raamatukogus.

duste kandidaadi dots. Voldemar Üpruse ja arstiteaduste doktori prof. Aleksandra Raatma vastu.

Promotsioon möödub rahulikus teaduslikus õhkkonnas. Kuulajaskonnast esitab mõned küsimused Villem Ernits.

Jüri Saarmale omistatakse kandidaadi teaduslik kraad 54 häälega ühegi vastuhääleta. Hääletusdelite lugemist teostavad prof. E. Aunap, prof. G. Kingisepp ja dots. A. Siim.

Kolmandamana tuleb kaitsmisele Eesti NSV tervishoiuministri endise asetäitja ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi praeguse noorema teadusliku töötaja Arnold Reimani väitekirj "Sündimus ja suremus Eestis 1922.–1940. a."¹⁷²² arstiteaduste kandidaadi kraadi saamiseks.

A. Reimani väitekirj on mitmeti huvitav. Ta näitab, et kodanlikus Eestis kui imperialistlikest suurriikidest sõltuval poolkolooniaalmaal mõjustas sündimuse ja suremuse dünaamikat laostavalt kapitalistlik majandussüsteem (kiratsev, väliskaubandusest täiesti olenev kaubandus, laostuv tööstus, ebaloomulik linnastumine, töötajaskonna raske majanduslik olukord, halvad korterid ja toidustamistingimused, töö kinnistes ruumides, ebaõige puhkuse kasutamine) ja eraalgatusele rajatud tervishoiuorganisatsioon (sünnitusasutiste halb seisund ja puudulik töö, algeline rasedate, emade ja laste kaitse ja selle põhjustatud suur imikute suremus, peamiselt maksta suutvate haigete ravimine, puudulik sanitaar-hügieeniline olukord). Tulemuseks oli üha langev sündimus ja tõusev suremus, mille tõttu eesti rahvast ootas välja-suremine. Nõukogude korra kehtestamine avas rahvale võimalused vabaneda kapitalistlikest negatiivsetest teguritest ja igandeist ja parandada oma majanduslikku ja tervishoiulist olukorda.

Arnold Reimani ametlike oponendena esinevad arstiteaduste doktor prof. Felix Lepp ja arstiteaduste doktor prof. Rudolf Bernakoff. Mõlemad oponendid rõhutavad esitatud väitekirja kõrget ideelis-poliitilist taset ja dialektilise materialismi oskus-

¹⁷²² Arnold Reimani masinakirjas väitekirj "Sündimus ja suremus Eestis 1922.–1940. a.: Statistiline uurimus" (Tartu, 1947) säilib Tartu Ülikooli raamatukogus.

likku ja vilunud rakendamist, sisuliselt aga võtavad töö terava kriitika alla.

Prof. R. Bernakoff ei nõustu muu seas A. Reimani väitega, et eesti vabakutseline kodanlik intelligents, kuigi oli võimeline lapsi kasvatama, loobus sellest kas isikliku auto või maja ehitamise heaks. Ta küsib, kui suur oli autode arv kodanlikus Eestis ja nende suhe lasteta või vähelasteliste perekondadega. Reiman jääb vastuse võlgu, Bernakoff aga näitab, et dissertandi väited nii autode kui ka majade kohta ei vasta tõsioludele.

Teiste puuduste hulgas konstateerib prof. Bernakoff, et Reiman nimetab oma väitekirja tiitlilehel ühes kohas töö juhendajat, Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna patoloogilise anatoomia kateedri juhatajat prof. A. Valdest "professor dr. med.", teises kohas "prof. arstiteaduse doktor". Ometi peaks Reiman kui kauaegne tervishoiutööline teadma, et Nõukogude Liidus on kraadina tarvitamisel vaid "arstiteaduse doktor".

Teine oponent prof. F. Lepp arvustab peamiselt väitekirjas esinevaid tabeleid, mis enamikus väljendatud absoluutsetes arvudes. Neis orienteeruda on raske ja aegaviitev. Graafiline kujutusviis (51 tabeli kohta esineb töös vaid 1 diagramm) oleks väitekirja kasutamist oluliselt kergendanud.

Prof. Lepp on kodus ise väitekirja andmeil rea diagramme joonistanud ja viib neid järjest oma istekohalt oponentide laua tagant Reimanile dissertantide kateedril näha. Vahel seisavad mõlemad — dissertant ja oponent — õlg õla vastu dissertantide kateedril, mis mõjub äärmiselt koomilisena ja on vist ka esmakordne juht Tartu ülikooli ajaloos.

Nõukogu liikmed on kõik lõbusas tujus, ainult Harald Haberman sosistab oma naabrile prof. Bernakoffile sõnavõtu kohta kõrva: "Bernakoff on väga julge." Oli see kiitus või laitus, jääb teadmatuks.

Kuulajaskonnast võtavad sõna dots. R. Säre, V. Üprus, H. Haberman ja V. Ernits.

R. Säre puudutab Reimani teesi, et võitlus tuberkuloosi, vähktõve ja suguhaiguste vastu peab rajanema õigele diagnoosile ja ravile. Ta arvab, et dissertandi poolt on lubamata väita, na-

gu see järeldub teesist, et senini on meil tuberkuloosi, vähktõve ja suguhaigusi diagnoositud ja ravitud valesti.

V. Üprusel on tekkinud arvamus, et Arnold Reiman ei oska vahet teha ravi ja profülaktika vahel.

Tehtud etteheiteile vastab Reiman mingisuguse tsitaadiga, mida hästi ei kuule, ja konstateerib oma lõppsõnas, et temale esitatud vastuväited räägivad vaid väitekirja kasuks ja tõstavad selle väärtust.

Asutakse hääletamisele, mida korraldavad prof. E. Aunap, prof. G. Kingisepp ja dots. A. Siim.

Hääletuskasti avamisel selgub, et A. Reimanile arstiteaduste kandidaadi kraadi omistamise poolt on hääletanud 44 nõukogu liiget, vastu — 9. Kaks hääletussedelit osutuvad rikutuiks. Seejärel tunnistatakse A. Reiman kandidaadiks.

Promotsioonil viibib ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia president prof. H. Kruus.

30. detsember. Läbirääkimised tervishoiuministeeriumi ja ülikooli esindajate vahel lepingute sõlmimise asjus Tartu kliinikute kui õppebaaside kasutamise kohta. Tervishoiuministeeriumi esindavad dr. A. Joakimov,¹⁷²³ Kliinikute Valitsuse direktor prof. A. Linkberg ja tervishoiuosakonna juhataja A. Räni, Tartu Riiklikku Ülikooli — prodekaan E. Karu ja haldusprorektor A. Prink.

Selgub, et ministeeriumi esindajad on küll nõus andma kliinikud ülikoolile õppebaasideks, kuid ilma igasuguse varata, ülikooli esindajad soovivad nõuavad kliinilistele kateedritele õppe- ja teaduslikuks uurimistööks vajalikke varasid, eriti aga kliinikute teaduslikke raamatukogusid, mis ministeeriumi poolt nõu-

¹⁷²³ Aleksander Joakimov (Akimov; 1910 – 18. II 1989 Tallinn) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1935, ÜS Concordia liige. 1. diviisi arst Narvas 1935–1940, sanitaarleitnant 1940, mobiliseeriti Punaarmeesse 1941, teenis 22. territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses, selle 249. laskurdiviisi 267. sanitaarpataljoni arst 1942–1945; ENSV Tervishoiuministeeriumi ravi-profülaktilise osakonna juhataja, ministeeriumi kolleegiumi sekretär, Tõnismäe haigla peaarst Tallinnas a-st 1950.

kogude võimu kehtestamisel võeti igasuguse lepinguta ülikoolilt ära. Kuna kokkuleppele ei jõuta, läbirääkimised katkevad...

Varade küsimus läheb lahendamisele ministrite nõukokku...

31. detsember. Seisan talvises üksinduses ema üksildase kalmu ees. Aeglaselt läheneb järjekordselt mööduva aasta lahkumispäev...

Lumiste kalmude kohal laiub ääretu vaikus: ei liigu ühtegi inimest, ei kosta ühtegi häält. Ainult kõrgelt kuuselt kraaksutab kord ootamatult jämetämbiline vares ja tõuseb siis kuuldamatult õhku, nagu häbeneks ta vaikuse häirimist... Okstelt langeb peenlume kaskaad...

Lumeraskete pilvede tagant rajab omale viivulise läbipääsu munakollane keskpäevane päike, paisates raskes härmatises kaugetele puudele mahedat võlusära. Siis kattub ta jälle pilvedega...

Hakkab tulema hõredat lund...

*

Aastavahetuse hetk on käes. Eetrist kandub raadioaparaati kaugete tornikellade helin. Siis kaob see ohjeldamatusse tantsumuusikasse. Maailm lõbutseb... Meenub Puškini "Pidu katku ajal"...¹⁷²⁴

1948. aasta on saabunud...

(Järgneb)

¹⁷²⁴ Aleksander Puškini (1799–1837) tragöödia.